

У2 84.4.Укр.Б 821/477/06
С34

ОЛЕКСАНДР СИЗОНЕНКО

ХЛІБ
З РІДНОГО
ПОЛЯ

ОПЕКСАМПА СЪЗОСЯО ЕТНУСО
ХЛІВЪ В РІДНОГО ПОЛОЯ
ЯЛЛОИ

ОЛЕКСАНДР СИЗОНЕНКО

ХЛІБ
З РІДНОГО
ПОЛЯ

ПОВІСТЬ,
ОПОВІДАННЯ,
ЕТЮДИ

До збірки ввійшли повість, оповідання, етюди. Йдеться в них про людей, серед яких письменник ріс, з якими працював на заводі й понині не пориває зв'язків. Читача зацікавить пригодницька повість, в якій розповідається про незвичайне кохання. У книзі відтворено й події минулої війни, сьогоднішні турботи трударів. Уміщено також етюди про письменників різних поколінь.

Львівська книжкова фабрика «Атлас».

МИЛІ МОЇ, БЛИЗЬКІ Й ДАЛЕКІ

Замість передмови

Мабуть, у кожного письменника з-поміж написаних ним книжок є найдорожча, наймиліша, найзаповітніша. Є така книжка і в мене. Це роман «Білі хмари».

Як він і з чого починався? Хто його знає. Можливо, то якраз і був той випадок, про який ще Толстой казав як про найсприятливіший в письменницькій практиці, — коли пишеш не тому, що треба писати, а тому, що не можеш не написати.

Мені випало рано розлучитися з родинним затишком: уже з восьмого класу жив по гуртожитках, навчаючись у сусідньому селі, бо наше десятиріччя не мало. Отож із чотирнадцяти років уже був одірваний від батьків, яких дуже любив і за якими сумував неймовірно. Однак у тому їм не признавався, хоч вони й самі про те здогадувались. А потім війна, фронт — розлуки дальші й болючіші. По війні — завод, інститут, своя родина, свої ж і клопоти. Все далі й далі відходив від батьків, усе більша відстань пролягала між нами, хоч батьки на все життя залишалися найріднішими людьми, як рідне село чи місто залишається кожному найзаповітнішою часточкою Вітчизни.

І ось настав невблаганний час уже довічної розлуки з батьками: померли вони передчасно, в один рік. Це був гіркий рік, бо тяжка і страшна була втрата. Завжди знав і відчував, що значать батьки для дітей, але тільки по їхній смерті до кінця збагнув цю істину. Це вони подарували життя, руками своїми заробляли хліб для тебе, ставили на ноги, а досвідом своїм і праведним життям навчали жити, на весь вік визначивши духовні та життєві ідеали — чесність, працьовитість і найголовніше — вірність рідній землі, своєму народові, справі Леніна.

Переді мною постали батьківські перейдені дороги, нива, котру вони залишили по собі зораною, засіяною,

впораною. І я побачив ту ниву, ті дороги прекрасними, хоча й нелегкими, побачив їх чесними, чистими і вічними, як земля, і, може, вперше по-справжньому зрозумів, що мої батьки прожили точнісінько так, як більшість їхніх ровесників-односельців, з якими вони бідували у повсякденних турботах, з якими й колгосп організовували, з якими потім долали труднощі, котрих аж занадто багато випало на долю їхнього покоління. Те покоління зробило революцію і відстояло Радянську владу в боротьбі з внутрішньою та зовнішньою контрреволюцією, відбудувало міста, села, заводи, фабрики, здійснило електрифікацію, індустріалізацію, колективізацію, на своїх плечах винесло всі три довоєнні п'ятирічки, що допомогли нашому народові не лише встояти, а й перемогти такого запеклого ворога, яким був фашизм. Потім це покоління відбудувало країну вдруге, і це теж був небачений подвиг. А тепер воно, це покоління, відходить від нас назавжди...

Спогад за спогадом обступали мене, а тої печальної осені вони множились, обсіли душу: оповили невисловлена ніжність і любов до батьків, гордість і схиляння перед їхньою чесною працею на рідній землі, перед праведним їхнім життям, спільним з життям усіх людей нашого села, з життям усього нашого народу. І я не міг не вилити ту свою мовчазну любов і тугу за ними. Мені хотілося, щоб це була книга не лише про моїх батьків, а про батька й матір усіх дітей моєї Вітчизни; такі, як вони, заклали основи основ економіки країни, забезпечили дальший розвиток промисловості, сільськогосподарства, науки і культури — в труднощах і складностях мріяли про майбутнє нашої держави, про щасливе прийдешнє своїх дітей.

Про цю любов і пошану до батьків і хотілося написати. Саме любов і пошана до них і до їхнього покоління володіли моїми думками, коли писав «Білі хмари». Гадалося: напишу про батьків рідних так, щоб усі мої ровесники розпізнали в них своїх батьків, щоб шанували не тоді, коли їх уже не буде, а за життя, щоб стали гідними їхніх трудів і сподівань.

Якось вийшло, що в роботі над романом не знадобилося отого, що звемо художньою вигадкою: так праведно жили і діяли батьки, що треба було тільки написати про їхнє життя та про життя їхніх односельчан просто і нелукаво, як вони жили, як працювали, біду-

вали і радувалися, мріяли і журилися, бо жили ж як на долоні — люди серед людей, кожен свій вчинок, кожний крок свій вивіряли й робили під одним-єдиним і немеркнучим «А що люди скажуть?» Це велика наука і великий спадок для нас. «На миру й смерть красна», — кажуть здавна в народі. Отак, «на миру», пройшло все життя наших батьків. І хоч як я люблю свої «Білі хмари», знаю і відчуваю тепер, що це тільки спроба написати про все, що й досі переповнює мою душу, коли згадую і думаю про своїх батьків та про їхнє життя. Лишається, щоправда, надія вилити все те в інших, нових книжках, і цього, здається, вистачить довіку. Бо батьки — це й наш степ несходимий, і стежки та дороги, якими вони ходили і якими водили тебе, малого, і поля, на яких вони працювали, і небо, під яким живемо ми й наші діти, і вітри та ранкові зорі над нашою землею, і теплі дощі та квітучі сади, всі наші радощі й болі, успіхи наші й досягнення. Ось що таке наші батьки! Бо вони ж подарували нам світ. Про це й хотілося написати.

А ще хотілося написати про радість дитини, над якою з перших проблесків свідомості схиляється усмінене мамине обличчя — найрідніше і наймиліше з усіх облич на світі. І про батькове тихе й ласкаве слово та про ніжний погляд услід, коли він тебе проводить в далеку дорогу, якщо ти дорослий, чи тільки до школи, як ти ще малий, теж хотілося написати. І про те, як він тримав косу чи вила під час роботи у полі, як говорив з кіньми, коли їх запрягав, чи з деревами в саду, коли оббирав на них гусінь, і як чарку тримав на свята за столом, і яких пісень співав та як друзів своїх любив, як ділив з ними труди і труднощі, підтримував їх чи ставав на захист при крутих поворотах долі, теж хотілося написати.

Щиро кажу і визнаю: може б, краще написалося, якби взятись було за це раніше, а то ж все заступили туга, невимовний жаль за батьком і матір'ю, за днями й ночами, яких вони не дожили, не зазнали вже, не звідали. І світ без них — все-таки осиротів для тебе, бо ти вже перестав бути чиймсь сином, але ти сам уже став батьком, хоч це дещо категорія інша, за якою і власна старість вигулькнула з-за рогу літ, вицілюючи тебе з ефемерного, майже невидимого одрізу, трохи схожого на той куркульський одріз, з якого колись

стріляли в молодого мого батька, та промахнулись. А старість не промахнеться, будьте певні, вона вже вцілить, і про це, може, вперше подумається по-справжньому тільки тоді, як ховаєш батьків. Про це теж хотілося написати.

А про що ж іще? Про рідне село, яке тебе жде й виглядає з усіх усюд і з усіх доріг, де б ти не був і куди б тебе не закинула доля. Завжди виглядає, що б з тобою не трапилось. І про рідну хату, в якій ти тільки виростав, а батьки прожили все життя. І про двір, по якому ходила мати, і про сад, посаджений батьком вже після війни, такий красивий вишневий сад, про який думається взимку і влітку однаково тепло і ніжно, як про батька. І кожна деревина там — наче пам'ятник йому. Отут, під оцією вишнею, він лежав колись серед літа, напрацювавшись. Ничком лежав, поклавши щоку на долоню. Як дитина. А мами вже не було. Вже він був один. А ми зайшли у двір тихо, так що він і не почув. Зайшли і довго стояли над ним, дивились на нього мовчки, і було жаль його, як малої дитини. А оцю вишню він любив найбільше: привіз її здалеку, мав з нею найбільше клопоту, бо чогось вона чахла, але ж і ягід на ній завжди було, найбільших і найсолодших, щоліта рясно, і він намагався зберегти їх на дереві, аж доки ми не приїдемо. Тепер те дерево вмирає вслід за батьком, і я щозими тривожуюся, чи застану ще ту вишню цієї весни.

Отож про односельців, і про вишню ту, й про все інше писалося якось само вже й після «Білих хмар», бо все те, що пов'язано з батьками, пам'яттю про них і з нашим селом, переповнює душу і само собою виливається непомітно.

Майже щоразу, як ми приїздимо, повз нашу хату проходить з нічного чергування біля коней Іван Григорович Гордієнко — батьків ровесник, з яким вони сиділи ще в школі за однією партою, а потім колгосп організували разом.

— Драстуйте, дядьку Іване,— поспішаю йому навперейми.

— Здоров був,— вітаються дядько Іван, повагом знімаючи та одразу ж і надіваючи засмальцьованого свого картуза.— Прибув, значить?

І одразу ж закурюють. А я дивлюся на них з ніжністю — на батькового ровесника, що прожив з ним

більше років, ніж я, і знає про мого батька таке, що мені й не снилося, не судилося знати. Знає, який мій батько був хлопцем, як він учився, як бідував сиротою та по-невірявся по куркулях «у строку», як співав і бився в молодості за дівчат, коли ще була мода битися за них,— все це тепер видається мені дуже важливим, і хочеться сказати дядькові Івану щось ніжне-ніжне, але дядько Іван від природи суворі й такі неприступні, що не тільки не зважусь розпитувати їх, а й на чарку запросити не посмію...

Протягом останніх років довелося писати про кіно, про війну, про далекі країни й простори, а поміж романами написались якось ніби самі собою оці новели й етюди про наш-таки край, про дядька Івана та інших добрих людей, милих моєму серцю, з якими звела мене доля на все життя: про них я не можу не писати. З цього й виникла нова моя книга.

ШПАРКЕ ЛІТО

ЗРІЛІСТЬ

Трави на невдобах і толоках спалені до коріння. Хіба полин засивіє в якійсь колії чи сокирки ласкаво й сумовито засиніють під дальнім терновим кущем як присоромлена й мила усмішка степу. Лобода і щирія, хоча й миршаві, тримаються по північних схилах балок, а курай зеленіє, волого зблискують стебла його, і не знати, де взяв він вологу, щоб зрости і так зеленіти в спаленім степу. В ночей він брав вологу, от у кого. А ще, може, у світань — з повітря. Воно, трохи зволожившись від прохолоди, в степу пахне плавнями, а в селі — вогкою білизною.

Стерні виблискують під сонцем сухим блиском, і здається, ось-ось задзвенять, мов покинуті мечі або стріли. За стернями, вже побатованими суворими розчерками плугів, чорніє рілля: де мліє під сонцем чорний пар в очікуванні посіву, рівненський, мовби пригладжений і чистий, а де й зяб вже бугриться, кошлатий від залишків стерні. А за ними особливо весело налітає на вас, якщо ви їдете, високе й пружнисте сорго з дорідним волоттям. Або гінка суданська трава. Зеленіють собі. Стоять, мов на святі. Їм хоч би що: мабуть, знайшлися під сонцем Судану чи Туреччини, яке було ще немилосерднішим і шпаркішим, ніж наше, в це засушливе... ні, в це пекельне, гаряче літо.

А он і звичайне наше просо стоїть, як Дунай, і тут не питаєш, де воно брало вологу. І де її взяли баштан, і соняшники, й буряки. З людських рук ці лани здобули вологу на прожиток і на буяння. З людських рук вони її взяли. З рук невтомних, нелукавих, з рук, що ніколи вже не спиняться в тривозі, не заламаються в тузі, не вдаряться об поли і не повиснуть безвільно вздовж тугуба, хоч що б там не було, бо звикли працювати, робити хліб, а хліб потрібен при всякій нагоді.

І — дивина! Заїжджаючи в село, не бачиш похмурих

людей. Всі усміхнені, привітні, либонь, веселі в своїх трудах. І скиртують весело, і орють, і з худобою розмовляють на далеких пасовиськах так, наче й немає спеки, наче й не було засухи, тільки замріяно і трохи, може, стомлено саме в цю хвилину оглянуть небо: «Да-а, а дощів все немає і не було всю весну і літо». І не скажуть при цьому, що вони всі гуртом зробили цей степ родючим у найневблаганнішу спеку: пшеницю добрячу взяли, і гречку, і соняшники. Здавна не заведено в нашій степовій краї хизуватись трудами своїми і успіхами. Тільки клопоти та нелади ховати не вміють. А може, життя навчило вічно тримати їх перед очима.

Земля суха і така гаряча, що не прочитає до ранку. А навколо пил, пил, пил. На дорогах, у скиртах, у кожній билинці, в дворах і в хатах — нічого не займай! Все просто вибухає пилом, і зняте з машини колесо стає бомбою: тільки кинеш його об землю перед тим, як розмонтувати й замінити пробиту камеру, тільки вдариш ним об землю, як воно підплигне і на очах в одну мить перетвориться на вулкан — ні вас, ні машини, ні довколишнього світу не стане видно зовсім. Аж доки лінивий, зморений спекою вітер нехотя не віднесе пил набік або він сам не вляжеться, перетворивши вас з подорожнього на мірошника чи кочегара. Дивлячись на яких землях це трапиться.

А люди по степових селах не тужать, не нишкнуть, не піднімають гвалту. Люди всміхаються і працюють, і села наші під шпарким сонцем веселі: біліють та червоніють стінами та шиферними і черепичними дахами, прибрані поля зустрічають вас за кожною околицею, і навіть слова такого не почуєте ні в селі, ні в степу — засуха. Кажуть: «Спека!»

Як проїдете від Голованівська до Новоолександрівки по степах і курних дорогах, милуючись зеленими, могутніми і тінистими лісосмугами, дорідними ланами соняшнику і сорго в таке несприятливе літо, неодмінно згадаєте хресні ходи, молебні, відчай, що лишилися тільки на полотнах великих майстрів. І гірко всміхнетеся на цю сумну минувшину. І просвітлієте серцем від певності наших людей у сили свої, в могутність батьківського краю.

І гасне, як блискавичний спалах серпневого метеорита, думка про те, що ми вже не молоді, десятикласники

сорок першого року. Натомість впливає в свідомість і залишається там надовго: «Ми вже зрілі».

Може, про себе думаєм так і про своє покоління.

А може, про весь свій народ.

І про всю свою Батьківщину.

ПАГІНЕЦЬ

Він стояв на одній ніжці серед грізних шпарин, якими було побатоване дно висохлого ставка, і тремтів кожним листочком. Щось дитяче, зворушливо-миле й самотнє було в тому пагінці осики... а може, тополі. Ні, таки, мабуть, осики, бо тремтить кожен листочок. Ні акація, ні дереза — ці єдині колючі «дерева» нашого села — не тремтіли так ніколи, і чомусь тріпотіння листочків війнуло подихом чи натяком ніколи не баченого лісу, або гаю, або левади, так свіжо, цнотливо-світло і невинно зеленів той пагінець, занесений в наші краї вітром, чи птахами, чи, може, звіром.

Тремтить, а росте. Малий, а зеленіє. І вилискує таким чистим, таким святковим блиском, що, дивлячись на нього, забуваєш про все. Тоді ще слова «саджанець» я не знав і подумки нарік його осикою, як велике і самотійне дерево.

Чому ж все-таки осикою? Бо прочитав у книгах, що осика тремтить кожним листом, і уявив, як це гарно було б над нашою хатою побачити тремтливе листя і почути шелест його зовсім тихого дня.

Я обережно викопав пагінець і приніс у двір вже надвечір. Викопав ямку, налив у неї води і посадив деревце. Щоб не нагледіли кури, довелося накрити його старим відром без дна. Але довірити відру охорону такої маєстності я не міг і стеріг пагінець невідступно до самого батькового приходу. А як тільки батько в двір, я відро — раз! — підняв і стою, сповнений гордості і самоповаги, поруч із своєю знахідкою.

— Що це таке? — нахилився над деревцем батько, поправляючи окуляри. — Де це ти взяв таке чудо?

І, не слухаючи моєї відповіді і, мабуть, забувши про мене в ту хвилину, почав розгортати і розминати в пальцях кожну найменшу грудочку навколо саджанця.

— Неси води, — наказав він і довго поливав і обкопував ширше місцину навколо деревця, а випростав

шись, сказав мені: — Давно мрію, щоб у нашій селі з'явилась хоч одна тополя.

— Це не тополя, — сказав я. — Це осика.

— Он як! — сказав батько. — Тобі, мабуть, так хочеться?

— Це осика, — знову сказав я.

— Ну-ну, — сказав батько задумливо. — Ти думаєш, тополя гірша за осику?

— Гірша. Вона не вміє тріпотіти листям.

— Еге, то ти не бачив тополі, — сказав він по паузі. — То ти не знаєш, як сріблиться під вітром листя на тополі і яка вона буває прекрасна.

— Це осика, — знову сказав я, відчуваючи, як у мене починає свербіти в носі і в очах. В моєму тоні батькові вчулося те, що я хотів приховати від нього, і він сказав:

— Вважай, що ти правий на всі сто процентів. Будемо берегти це дерево.

— Кури, — сказав я.

— І кури, й собаки, — сказав батько. — Всіх треба гнати з двору.

Але я не прогнав: кури встали раніше від мене і склювали на другий день мою «осику» до шпенту, і я проплакав до самого обіду, а батько, прийшовши на обід, стояв наді мною і говорив:

— Ну, нічого... Не плач. Воно ще одійде і виросте знову. Головне — коріння лишилось.

ЛІСОСМУГИ

— Збирайся, поїдемо, — сказав якимось батько, — я тобі щось покажу.

У степу я побачив першу лісосмугу. Деревця були маленькі, але їх було дуже багато: гледичія, клени, ясени, непомірно листаті дуби, і олива суцільними шпалерами, і акація.

— Цих уже не склюєш, — сказав батько. — Ці вже за себе постоять, будь певен! Бо їх багато.

Все почало рости, хоч і туго, все росло рік у рік, тільки дубки сиділи на місці. Вже виростили й відмерли клени, покущилася олива і всохло багато ясенів, а дубки зеленіли і ширшали в крижах. Вони терпеливо зносили нарікання тих, хто їх садив і сапав, хто орав міжряддя і чекав наслідків своєї праці. Вони зносили спеку

і засуху, негоду й бурани. Академіки бралися за зуби, доводячи кожен своє: одні казали, що дуб без середовища не зросте в голім степу, і вимагали сіяти по ньому пшеницю; інші наполягали на тому, щоб не засмічувати навколо дубів ґрунту, оберігати дубову еліту від усього, що швидко росте і швидко гине, а дуби росли собі та й росли і тепер піднялися по всіх лісосмугах на страх бурі і на докір тим, хто проклинав їх за те, що туго ростуть.

І цього посушливого літа лісосмуги зеленіють яскраво і свіжо, якось празниково вони зеленіють. Особливо дуби. Наче вмиті. Кожен лист віддзеркалює: ні пил, ні спека до них не пристають. І гледичія теж зеленіє, свіжа й весела. І біласта олива могутньо кущиться. І акація. А от ясени...

Ясени, ясени,
Бачу вас за селом край дороги...

Пожухло на вас листя. Деякі й зовсім повсихали. Такі високі та браві дерева стоять поміж зеленими дубами і жовтіють, як велетенські воскові свічки. Доторкнись — обсиплеться листя, перетреться на порох і розвіється вітром.

Ми не пил на вітрах, ми не пил...

А батько ще хто й зна коли сказав мені, що дерева — як люди. І ніяк не пояснив своїх слів, тільки я тепер починаю розуміти цю спільність, і думається, мариться або уявляється мені, що всі лісосмуги в наших степах з отого малесенького пагінчика, який тепер у нашій дворі виріс у справжню тополю.

Так воно і є: дерева — як люди. Одні не витримують спеки і засухи — гинуть. Інші, могутніші, ростуть самі і допомагають іншим.

Таких, що ростуть, і серед людей, і серед дерев у нашій краю більше, і це наше щастя.

ДРОХВИ

Пальне закінчилось раніше, ніж його встигли підвезти, і Микола змушений був зупинитися в борозні ще до того, як напарник закушпелить по дорозі з села на бистрому й торохкотючому «їжаку». Після безсонної ночі й могутнього гуркоту трактора тиша, що впала по ос-

танньому такті мотора, здається незносною і неймовірною. Аж у вухах дзвенить від неї.

Соєце з чистого неба пряхить у цю рань добряче, пригріває і хилить в сон. Розім'явши ноги і потягнувшись, Микола стоїть на м'якій борозні, чує її прохолоду босими ногами і всміхається не знати чому. Села не видно звідси — купається десь у легенькій імлі ще не зовсім розбуджених нічних випарів.

Гарно тут стояти отак після доброї роботи і думати, що здивуються заправники, здивується напарник, здивується й бригадир, глянувши на зораний лан. Ще нікому не вдавалося підняти стільки зябу за ніч, і передчасно спалений бак пального говорить сам за себе. Лан лежав хоч куди! Чорний, масний, без жодної грудки.

«От земля!» — подумав Микола з гордістю.

Земля, вміло й старанно оброблена його друзями, вродила добряче, і не запеклася від спеки, і не стомилася — хоч зараз сій.

Поблизу, за біластими стернями, темно зеленіє розкішна димитровська лісосмуга, найбільша, наймогутніша і найглухіша в районі. Ліс, а не лісосмуга. Краса і гордість нашого степу. І подумалось, що незабаром відкриття полювання, треба подивитися, що в ній є, в цій славній лісосмузі.

Дістав з кабіни бувалі в бувальцях черевики, вступив у них, не нагинаючись, і пішов навпростець через оранку, провалюючись по кісточки в м'якій, податливій землі, потім вибрів з ріллі на стерню і, піднімаючи ноги вище, щоб не шелестіти, попрямував, крадучись, до лісосмуги. В ній стрекотали, перелітаючи з місця на місце, шамотливі сороки, ласкаво і мило перегукувались горлиці, з посвистом перепурхували чорні і сірі дрозди.

Микола знав, що в цьому вибалку лісосмуга густо поросла терном, і взяв трохи ліворуч, щоб поминути колючі й чіпкі його хащі. Терен по той бік лісосмуги утворював чагарник, який трактористи радгоспу імені Димитрова щороку обминали все далі та й далі: берегли лемеші або теж були мисливцями і знали, що в тернах гніздяться куріпки, знаходять притулок зайці й дикі кози, яких чимало розвелось в останні роки.

Лісосмуга обступила його і поглинула враз, так що ранок змарнів і перетворився на досвіток, майже на

ніч, яка влітку буває тремтливою і нестійкою в південних наших степах. Легесенько перешіптувались верхівки дерев під вітром, під ногами податливо й безшелесно лягали м'які, якісь нетутешні високі трави, і пахло тут не соляркою, не пилом і не землею, а пахло, мабуть, лісом і в цю ранню пору трохи навіть левадою: ось-ось, здається, буде річка чи став.

І раптом грубий, низький стогін долинув з чагарника і змусив Миколу присісти. «Що це?» — тривожно й здивовано подумав він, напружившись. На нього сіло кілька комарів, але Микола не зважився їх зігнати — слухав. Стогін навіл з кrekотом повторився не скоро, і один з комарів боляче обпik Миколі вухо. Але він і тепер не стрепенувся, не зігнав нахабу. Сидів, слухав, ждав. Почулося якесь шарудіння, і знову пролунав стогін трохи праворуч, по той бік лісосмуги, і Микола не знав, що думати. Може, п'яний хтось, а може, хворий забрів сюди?

Як тільки міг, обережно випростався Микола і, розсуваючи гілля рукою, пішов далі. На самому виході з лісосмуги він знову почув дивні звуки і праворуч від себе побачив раптом... Він не повірив своїм очам: за кілька кроків од нього, цибато ступаючи по стерні, йшов величезний сірий птах. Йшов, сторожко випроставши довгу шию, за кожним кроком сіпав головою і пильно вдивлявся поперед себе. На спині, на шії і на крилах він ніби припав іржею, а голова була темна, і вже зовсім були чорні, колючі, мов у kota, вуса. «Дрохвич», — подумав Микола, мимоволі вхопившись за серце.

— Ах-ха-х! — гугняво рикнув дрохвич за п'ять кроків од нього, і щось маленьке і сіре прудко підкотилось під цибаті, мовби вкриті твердою лускою, біласті й потріскані ноги неймовірно великого птаха.

«Дрохвеня!» — подумки скрикнув ошелешений Микола і ні з того ні з сього втратив раптом рівновагу, зачепившись за якийсь кущ саме в той момент, коли мав переставити ногу. Він шумно і безпорадно випав із лісосмуги, вдарившись об землю, помітив, як з нього вибухнув пил цілонічної оранки. Просвічений сонцем, пил здався Миколі білим і чудним серед цієї темної зелені і прохолоди, а наступної миті він вже забув про нього: навіть падаючи, Микола не зводив погляду з дрохви і дрохвеняти.

Перелякане дрохвеня припало до землі і сіріло між стернею невеличкою грудкою, а дрохва пішла, пішла вистрибом, розпустила крило по землі та шкандибшкандиб, ніби зовсім не може бігти. Та кружка, кружка по стерні, та все зирк та зирк на Миколу, ніби просить: «Ну, женися ж за мною! Ну, я ж не тікаю!»

А Микола — хап! Схопив дрохвеня, підняв, а воно й не шелесне. Неживе наче. Тільки серце під рукою в Миколи б'ється так, що ось-ось вискочить! Навіть очі заплющило дрохвеня з переляку, і білі, як більма, повіки тремтять. А хвоста в дрохвеняти немає: самі колодочки. Якись темні й колючі голки. Циганські голки, якими в селі здавна шиють мішки або латають кінську збрую. А саме сіре й ногате, якесь зворушливо незграбне, як дитина.

Микола дивився-дивився на нього та цмок його в голову. Дрохвеня й пригнулось, увібрало голову. Тоді Микола поцілував його в спину поміж крильми. Там пір'я було мало, і він відчув гаряче й вологе з переляку тількице, що пахло волею й сонцем. А тоді взяв та й пустив. Нагнувся, посадовив дрохвеня на землю і розімкнув руки.

Воно якусь мить посиділо без жодного руху, а потім як рвоне з місця та як дремене через стерню, а далі через ріллю.

— Ках! Ках! Ках! — кричить дрохвеня і махає ще кволими крильми в колодочках і так прудко біжить, що тільки пил за ним схоплюється по ріллі. Як за мотоциклом Миколиного напарника.

— Куди ж то ти біжиш? Ач, яке! — крикнув йому вслід Микола і, глянувши через дрохвеня вище й далі, побачив цілий табун дрохв.

Семеро їх ходило по просищу. Семеро великих, мов телята, прекрасних і таємничих птахів нашого степу, гордість його, скупа і тиха. Гордість, що все зникає й зникає і лишилася тільки тому, що полювання на дрохв заборонено, і понад чверть віку мисливці тільки замріяно проводжають їх поглядами.

І тут він пригадав, як під час веснооранки мало не з-під гусениць його НАТІ вискочила дрохва і, легка після зими, з кількох кроків зірвалась у небо, лишивши на торішній стерні велике яйце. Микола мусив його забрати, щоб не зачепити лемешем, а потім зупинив трактора і поклав на ріллю в тому самому місці.

Цілий день орав та все поглядав на те місце. Яйце біліло на чорному зябу, і він бачив його до самого вечора. Він і напарникові не сказав ні слова. А вранці знову гнав свіжу скибу, щоб якнайдалі відоратись від того місця. Сам і засівав той клин, і знову перекладав яйця на те місце після сівалки — тепер їх було вже двійко. І потім, хоч як кортіло поглянути хоч краєчком ока, чи є вони там, ні разу собі не дозволив цього. А ярина зійшла і покрила беззахисні яйця, і, може, сьогодні він тримав дрохвеня, що вилупилося з одного з тих яєць, і тепер можна було розповісти всім, як він близько бачив дрохву і як піймав і тримав у руках дрохвеня. Тільки ніхто йому не повірив.

— Бреши більше,— сказав немолодий напарник, рушаючи з плугами.

А Микола всміхався. І любив ці поля й лісосмуги ще більше.

БАШТАН

Біласта, мовби оцинкована огудина стелиться по чорній землі, миготить в просвітах лісосмуги і здається несправдішньою, наче її викували ковалі. Колишні, що вже давно померли. Сучасні, що ремонтують за селом плуги і борони, сівалки і культиватори. Майбутні, яких, може, й не буде зовсім, бо техніка все зробить сама.

Хоча ковалі, мабуть, будуть. Тільки їх завжди було мало по селах, а зараз стало ще менше, і вже ніхто, мабуть, не зварить в горні і на наковальні звичайного прута.

Ковалі, ковалі з дзвінками співучими молотками! Ви найбільше потрібні, щоб кувати коней. Тепер уже й коней нема, і вас, мабуть, скоро не буде, і молотків ваших вже не чути. За гомоном моторів? Чи за власною нашою неухажністю? Чи кузню зробили вам таку, що вбирає всі звуки?

Але яку б вам не зробили кузню, в ній не накувати такої візерунчастої, такої тендітної і прекрасної огудини. Біласта, стелиться вона по чорній землі, і я б не поміняв її ні на які квіти. Цю білу огудину кавунів на чорній землі батьківського краю.

Уявляю над столом фотографію з неї. Чорно-білу. Без ніякої рами. Модерна, вибаглива і проста фотографія, яку треба було б зробити і можна тепер зробити,

бо мчимо операторською машиною навколо баштану, всі п'ятеро з кінозйомочної групи, всі фотографи. Всі з апаратами. А на баштан заїхати не можемо: обораний з усіх боків, заставлений лісосмугами і скиртами, затишний і тому ще більш звабливий — він нам конче потрібний в кадрі.

Питаємо пастухів, як заїхати на нього, знизують плечима і мовчать. Питаємо комбайнерів — розводять руками. Питаємо сторожа на тракторній бригаді, дядька Томиліна, — думає, дихає важко й повільно. Дядьку, дядьку Томилін, а де ж ваші пісні і танці? Коли ж це ви їх розгубили, коли постаріли? І як же це я не помітив? А скільки ж було баштанів посаджено за цей час? Скільки їх виросло, відплодоносило, відгуло? Ви постаріли, дядьку Томилін, і мені вас жаль, і хочеться вас обняти, а я замість цього кажу:

— Як же це так? Не знати дороги на баштан!

— Та Ковальчук же, — кажете ви якимсь хрипко і стомлено, — Ковальчук заорав усі дороги, всі лісосмуги оборав...

— Е-е-е, балакайте, — втручається Петро Солоний. — Скажіть, що зелений баштан нам усім без інтересу. А ось поспіють кавуни — сто доріг витопчемо.

— Вже пора, — покірно кажете ви, — вже перша в'язь має дозріти.

— Ну, а як найкоротше проїхати до куреня?

— Та ось Петро знає, — кивнули ви на Солоного і поглянули на всіх нас сумно й відчужено, немов попрощались назавжди.

— Поїхали, — сказав Петро, — повалили. Прямо, отако, — махнув він довгою, мов гарапник, рукою. Звук, мабуть, до того, що в степу всюди можна їхати прямо.

Гуцикаємо по ріллі, погойдуємося з боку на бік, немов пливемо. В довгій чорній машині. По чорній сухій землі. І думаємо, що ми негативи якоїсь світлої-світлої фотографії. Чи кінострічки, яку ще треба обробити і висвітлити. Знаменита машина, яку ще недавно бачили тільки на фото в газетах або в телепередачах про Жовтневі й Травневі паради на Красній площі, вивозить нас із штормової смуги здибленої ріллі на рівну площину добре обробленого баштану і несе заколисливо й м'яко після такої неймовірної бовтанки до куреня.

Курінь, високий, солом'яно-білий і затишний, дивиться на нас чорним отвором трохи задумано й мудро, мов старі люди. Куреневі цьому століття, а може, й тисячоліття: відколи баштани сіють, відтоді й він стоїть. Дарма, що на кожному баштані заново будують і курені. Всі вони такі схожі — можна подумати, що це один і той самий з діда-прадіда курінь стоїть по всіх баштанах нашого життя, думати так солодко й приємно. І трохи сумно. Трохи гордовито. Бо є в цьому відчутті і те, й друге.

Дивиться на нас від куреня з-під руки сторож. Підїздимо, а він усе дивиться. Мабуть, дивується: «Що воно за машина? Ніколи не бачив такої!» А знаку не подає. Спокійно і пильно дивиться на нас. І руки не опускає. А коли опустив...

— Леле моя, та це ж Ілько Кіона! — кричу я і стрибаю через борт машини на м'яку і податливу землю баштану.

— Він, — спокійно каже Ілько і подає шкарубку велику руку.

— А ти такий же сильний, як і тоді, в п'ятому класі, коли всіх нас боров.

— Усіх підряд, — гордовито каже Ілько і розсуває ноги, стає остійливіше. — Може, поборемось і зараз?

— Та ні, — кажу я, і чогось мені соромно, чогось страшно дивитись на Ілька.

— Дивуєшся? — питає Ілько. — Не дивуйся. На ось, візьми, — подає він правою своєю ліву руку, непомірно товсту і холодну, незграбну й понівечену руку найсильнішого в класі однолітка. — І півбока немає. Ось помацай. Як у кози. Знаєш козу? «Півбока луплена, за три копії куплена...»

— Знаю, Іллюшо... Знаюся. Це ось режисер. Це оператор. Це директор картини. Не дивуйся, що молоді.

— Не дивуюсь, — каже Ілько. — Я радію. Мої сини теж, хоч і молоді... Двоє їх, обидва спеціалісти.

А від ясел дивиться на нас гнідий засідланий кінь. Вилискує під сонцем, пряде вухами, ігогокає.

— Ач, викормив скотину, — незлобиво глузує Петро. — Сам товстий і коня товстим зробив. А хто ж за злодіями буде ганятись, як ви обидва товсті отут сидьма сидітимете?

— Злодіїв тепер немає, — сказав Ілько, — Тепер, Пет-

ре, за порядком тільки треба слідити. Соблюдовать порядок треба. А це ми можемо.

— Хто це ми?

— Я і мій кінь.

— А нащо він тобі?

— Об'їжджати володіння. Он бачиш ту лісосмугу? Та ні, он правіше. Ото аж до неї баштан. І он до тієї, бачиш? Ну, ото скирта за нею видніється.

— Ти скажи,— дивується Петро і всміхається до мене.— Ну, а кавуни є? Чи тільки площа?

— Кавуна, Петре, море. Що ми з ним будемо робити, не знаю. Ходімте, подивитесь,— звертається Ілько до кінематографістів.— Хоч знатимете, як ростуть кавуни,— підморгує він мені непомітно.

— А ви бачили, як ростуть фініки? — питає хтось із молодих моїх товаришів.

— А пальми?

— А баобаби?

— Ні,— каже Ілько,— не бачив.

— То ми вам покажемо.

Йдемо. Бур'яни, бур'яни: тверда, мов дріт, лобода, об яку рвуть коси, і податлива, жирна й листата щиріця з колючим важким волоттям. Курай-сивунець і їжакувата квочка, світло-зелені кулі бездомного перекотиполя і пахучий полин по глибоких борознах. А між усім цим — кавуни, кавуни і дині жовтіють, трохи сором'язливо, але пахнуть так, що одразу забуваєш і полин, і пил, і спеку.

Стоїмо і дивимось.

— Мишко! — раптом кричить режисер операторові.— Ти поглянь! Сонце ж заходить! Давай!

Обидва біжать до машини, встановлюють камеру.

— Забули, що треба знімати,— каже юна д'рек-триса.

І не сердиться. Хоч за посадою їй треба було б і лаятись.

На баштані це, мабуть, неможливо.

ПРОЩАННЯ

Відшуміло, відгуло шпарке літо за всіма календарями, а спека не спадає, і дощів як не було, так і нема. Прокушпелили селом і по шляхах юні кінемато-

графісти, коротко здивували усіх і зникли. Поз'їжджались на подвір'я бригад комбайни і вгомонились. Поставали за фермами свіжі скирти, і горлиці відлетіли у вирій. Кажуть, в Іран вони полетіли, в Іран... Та сум від цього не минає: їм є куди летіти.

В Хороссане есть такие двери...

І я стою на воротах батьківського краю, що починається чи кінчається на нашому подвір'ї, оглядаю все тут, ніби востаннє.

— Ну, сестро,— кажу їй і дивлюсь на засмагле обличчя, не дуже бачачи її,— почоломкаємось, щоб буряки добре вродили на твоїй ланці та щоб винограду всього не склювали кури на обійсті.

— Пока,— каже вона, і морщить перенісся, і всміхається не дуже: в неї сіпаються губи, і в очах настожено блищать і тремтять сльози. До пори, до останньої миті.

— І ти, Миколо, щоб дрохв зустрівач частіше у своїх загінках. І щоб трактор твій ніколи тебе не підводив: ні восени, ні взимку. А навесні побачимось.

— Не видумуй ото! — сердиться Микола. — Приїзди раніше.

А Валентин стоїть поруч у смугастій тільняшці — юний, рожевий, свіжий матрос. «Демобілізувався, приїздить», — прислав він мені телеграму.

— Побудьте ще,— повторює він тихо, уже не вперше.

— Треба, Валю,— кажу йому і пригадую зовсім недавно прочитані вірші:

Пасеться обов'язків цілий табун.

Табуни й справді великі, і пасуться вони на всіх полях і дорогах наших, але я не скажу про них Валентині нові — сам колись узнає.

— Ну,— подаю йому руку,— бажаю тобі на громадянці...

А сам і не вірю, що він одслужив свою флотську службу, що такий уже дорослий. Та й обличчя в нього зовсім юне, просто дитяче, тільки я йому і про це не скажу.

І нічого не скажу ні хаті, ні батьковому саду, ні маминій вербі в цю хвилину, бо вони так і стоятимуть в душі і перед очима.

Стоять і зараз...

Сяду й поїду від батьківської хати і переїду багатий батьківський край, все ще по шпаркому літі проїду й покину все на тих самих місцях, щоб приїхати знову і знову зустріти все...

А чи все?

Спеки не буде — добре. Пилу не буде і засухи — ще краще. Але не буде ж і баштану? Не буде. І куреня?!

Їду, обганяю машини, вщерть виповнені кавунами, і думаю про той холодний осінній день, коли на визбирані і невизбирані баштани запусять череди і хтось один, а може, й кілька людей прийдуть валяти курінь. А поваливши, сядуть, і закурять, і помовчать. А над ними, може, дощі під вітром ходитимуть. А може, пролітатиме сніг. І стане тоскно і порожньо в степу, і ніхто не повірить, що були така спека, таке шпарке літо і такі врожайні, незвозимі баштани.

Ніколи б не хотів руйнувати курені! Та ще на рідних баштанах.

ТЕПЛІ ДОЩІ

Ми тебе і на цей раз не застали вдома. Ми взагалі рідко знаходили тебе вдома у кожний наш приїзд. І навіть не питали нікого, де ти. Ми знали, що ти на роботі, і їхали до тебе у поле, якщо ти працював цілодобово навперемінку з товаришем, або ждали тебе за селом, якщо зміни у вас були денними й нічними.

Ночами тебе легше знайти в нашій несходимій степу — тракторів менше працює вночі, і мотори їхні стають чутнішими. Вночі всі звуки виразніше й гостріше сприймаються і кожен з них набуває якогось особливого змісту.

Коли ти повертаєшся з тих гін, а ми стоїмо біля діжки з водою і ждемо тебе, коли фари твого невтомного трактора кладуть на свіжі борозни яскраве світло і сліплять нас на найдальнішій відстані, ми думаємо мовби кожен своє, а виявляється — всі думаємо про тебе. Про перші борозни, прокладені тобою в мокрих полях. На дощах, на вітрах і на морозах. Про те, скільки ріллі лишилося за тобою; якби можна було всю її зібрати за всі роки в одному клину, то вийшов би добрий шмат нашої планети.

Гони тепер довгі, і, доки ти дотягнеш до нас широке й масне пасмо піднятого чорнозему від далекої лісо-смуги, в якій ми не раз полювали з тобою, встигнемо ще подумати й про те, скільки разів мочили тебе дощі, застуджували студені вітри ранніх весен і пізніх осеней, як немилосердно смажить тебе щоліта сонце, і подивуватися, що від усього цього твої очі не втрачають своєї яскравості, і брови твої не линяють, і усміх не гасне. Наче ще добрішим стаєш до людей, і до природи, і до свого трактора.

Встигнемо ще подумати й про те, скількох людей з року в рік годуєш ти хлібом, а тоді вже подумаємо, що нелегко тобі живеться й працюється і що немислимо

висидіти на тракторі день і ніч і не звалитися. Ще й додому при цьому дійти. І коли думаєш про це, то пригадуються марші у війну, коли ми всі як один могли день і ніч іти вперед, а потім знову день, знову ніч, тільки якби кухня була, махорка, патрони та команди наші були з нами. Для нас це скінчилось давно-давно і вже стало історією. А ти все ще немов на війні, немовби й не повертався з неї: все вперед і вперед, день і ніч, день і ніч, день при дні на тракторі і ніколи не пожалієшся на свою долю. Наче вже й жити без цього не можеш.

Тепер ми приїхали в свято Перше травня. А тебе немає.

У великій зашкленій рамі в кілька рядів висіли твої грамоти. Ті, що тобі давали ще в МТС. І ті, якими тебе нагороджували районні організації. Вони вже пожовкли від часу і сонця: в нижньому ряду видніються свіжі, біленькі, одержані нещодавно. Серед них є сьогорічна, якою нагородили тебе тільки вчора на честь Першого травня. Ти бережеш ці грамоти, як воїн ордени.

— Де Микола? — питаю сестру, що, поцілувавши мене, хапливо втирає сльози кінцями своєї сніжно-білої хустки.

— Та,— махнула вона рукою.— В степу. Хіба ти його не знаєш? Повіз у лісосмугу якісь кормушки.

Я знаю тебе, Колю. Я дуже добре знаю тебе, і серце стислося в цю хвилину від любові до тебе, від оцієї вірності: учора тільки розлучився з степом, а сьогодні ти там уже, там, знову щось робиш своїми потрісканими руками, білястими й шершавими від пального, побатованими темними тріщинами, у які пов'їдався мазут. Я думаю про твої невтомні руки і відчуваю себе твоїм боржником до самої смерті, хоч знаю, що ніякою роботою не відплачу ті борги за твій великий і прекрасний, за твій найнеобхідніший у світі труд.

Ми з сином знайшли тебе на краю лісосмуги, в якій полювали не раз і яку любили за те, що вона найглухіша. Ти стояв, узявшись в боки, чубатий, у білій сорочці з розстебнутим коміром, засмаглий, веселий, добрий. І син мій, поцілувавши тебе, захоплено вигукнув:

— Дядю Колю, чого у вас такі голубі очі?!

— Які там вони голубі,— сказав ти, обнімаючись зі мною.

А очі й справді були голубі, як небо або ще й голубіші, якісь юні і добрі, і білі зуби світилися усмішкою до всього й до нас, і непокірний чуб тріпотів на легенькім травневім вітрі, мов оці щедрі посіви, що розляглися за лісосмугою веселим тріпотливим килимом.

— Пшениця,— сказав ти,— безоста. Перво-наперво її посіяли. Бачиш яка.

— Ти сіяв?

— Та я. Із Кирзою. На зяб виорали це поле з ранньої осені. Розборонували добре. Гною та мінеральних добрив не пошкодували.

— Добра пшениця.

— Ага, ловка,— сказав ти скупю, бо ніколи не хвалив нічого занадто.

— А в лісосмузі що робиш?

— Кормушки поробив для куріпок ще зимою. Та все якось ніколи було розставити. Працювали оце без вихідних — я тепер сам на тракторі. Віриш, ніколи було вгору глянути. Зате вже обсіялись і всі роботи закінчили. А тут свято. Ну, я й той... Порозставляв он.

Кормушки були примітивні, з грубої бляхи. Ти поприв'язував їх під кущами жовтої акації, калини і понасіпав якогось посліду і проса, бо здавна ненавидів байдужість до наших мисливських угідь, обурювався тим, що і зайця й куріпку ми тільки б'ємо, але зовсім не турбуємось про їхню долю.

— Он у НДР,— казав ти,— там кожна деревина в лісі пронумерована і кожен клапоть землі потоптаний-перетоптаний. А піди подивись, яке там полювання! Скільки там зайців, і куріпок, і диких кіз! А чому? Тому, що доглядають. Тому, що оберігають і підготовують їх. А в нас так: прийшов сезон, стріляє один поперед одного, хто більше зайців наб'є. Про того ще і в газеті напишуть, фото вмістять. Аякже! Сильний заготовлювач хутра! Я б у нього рушницю одібрав, а не в газеті друкував. А що ти зробив, щоб тим зайцям взимку легше жилося? Чим ти куріпок забезпечив на час, коли в степу не знайдеш ні зернини, а вони саме несуться і на яйцях сидять день і ніч. Ти б хоч написав про це що-небудь. Бо й ваш брат теж з рушницею побалуватися любить. А одійшов сезон, одстрілялись, почепили на гвіздок лисячу шкурку — і все. Знову забули мисливські угіддя на рік. Це так не годиться. Нікуди

не годиться, — сказав ти тоді суворо, не дивлячись на мене. І мені було соромно глянути в твої голубі очі.

А син мій весь час терся об твої штани, наступав тобі на ноги, і ти зносив усе терпеливо.

— Ну, гаразд, — сказав ти. — Дай закурить, якщо є. Вже аж скучив за твоїми сигаретами. Це ж ти скільки, півроку не був?

— А так, виходить півроку.

— За цей час у нас млин пустили. Бачив? Двоповерховий.

— А є що молоти?

— Буде, — сказав ти. — Аби тільки дощ. Вологи поки що достатньо: сніги були, ти віриш, по пояс. Бачиш, який ставок налило.

Ставок був і тут, кілометрів за п'ять від села, врівень з краями вибалка. Там роїлося птаство. Зрідка й над нами проносилися бистрі табунці куликів, що раптом зупиняли свої серпасті крила, завалиювалися набік і блискавками падали до води.

Іноді котрийсь з них встигав скрикнути від радості чи від здивування, але поклик той однаково був високий і якийсь безпричинно печальний, мов мекання маленького козеняти.

— Не знаю, як вам вдалося врятувати греблю і затримати стільки води.

— Ге, — посміхнувся ти і поклав руку своєму синові на голову, — справжня війна була. День і ніч пакілля вбивали, дерезу рубали, втрамбовували. Поїдеш, то побачиш, яку гать переклали. А коли б ще почистили були, як стояв він висохлим років з десять? Багатство, а не ставок! Не почистили. Тепер нічого й думати про це.

— Дядю Колю, — шарпав тебе за штани мій малий син. — Ви теж греблю гатили?

— Гатив, сину.

— А що це таке — гатити греблю?

— Гатити? — спитав ти і глянув на мене... — Ну, значить, загачувати. Закрити хід воді, розумієш?

— Ні, — сказав мій син. — Хочу, щоб ви мені показали.

— Покажу, — пообіцяв ти і погладив його по голові. — Ставок добрячий. Торішні коропи підуть рости, а недавно линів, тисяч п'ятнадцять малька, запустили. Ну що, телятко, лошатко, поросятко, — нагнувся ти до

мого сина, що терся і терся об твою руку.— Ти що це надумав? Чого об мою руку щокую трешся?

— А ваша рука машиною пахне,— сказав, зніяковівши, мій син.

— Не машиною, а мазутом.— Ти підкинув його високо-високо. Знов і знову підкинув. А малому тільки того й треба: заливається, сміється, аж виляски йдуть лісосмугою.

Гарно було на вас дивитись. Обое білочубі, у білих сорочках, що лопотять од весняного вітру. А за вами— перше листя на лісосмузі, а далі зелена нива і синій ставок, над яким перепурхує птаство. Це була найкраща картина з усіх святкових картин. І я радів, що мене обвівають ті ж вітри, що й вас, що ми живемо на своїй рідній землі однією сім'єю.

— Тільки б дощів оце,— сказав ти.— Та й більше нічого.

І мені хочеться, щоб над нашою землею йшли теплі дощі, віяли теплі вітри, і тобі жилося б краще, і легше б тобі працювалося, друже мій милий. Шкільний мій товаришу.

ДЯДЬКО ІВАН

Все життя бачу її з усіх доріг, з усіх усюд, де тільки не буваю. Усі думки і спогади мої про неї. Усі найкращі мрії і сподівання. Все, що б я міг побажати або зробити найкращого людям, все це звернено найперше туди, в степову милу сторону, де рівнина й поля, де дорогам нема ні кінця, ні початку, і по якій з них не підеш чи не поїдеш, все одно попадеш у Баштанку — вона тут найголовніша. Столиця степового нашого краю, що не так давно був Диким полем в межиріччі Інгульця та Інгулу, і про це нагадують тільки козацькі чи скіфські могили, що де-не-де мріють в степу, немов журяться за тим, що минуло давно і не вернеться більше ніколи. Ні лихе. Ні хороше. Бо ж «рід проходить і рід приходить...»

Прекрасна наша радянська земля! Її любиш усім серцем, усю, з самого пуп'янка свого, з перших кроків своїх. Ви можете вибрати на ній що вам завгодно, а я вибираю Баштанку. З усієї нашої неосяжної Радянської Батьківщини, від Великого Тихого до смерекових Карпат, від Північного Льодовитого до сивоголавого смаглявого Кавказу, я вибираю Баштанку, Новоолександрівку і наші степи — все, що вміщається в цьому прекрасному слові — Баштанка! Бо тут проходить і тут приходить мій рід, життя моє, серце моє — Баштанка...

Баштанка, ви чуєте, як це прекрасно звучить! Баштани людського буття, щедрі, пахучі, солодкі баштани, які уявляються нам від народження як щастя дихати цим п'янким повітрям, жити під щедрим цим сонцем, любити і працювати під високими зорями над степом оцим, як над нашою долею.

Ну що вам ще сказати про мою Баштанку? Хіба те, що діти не вибирають батьків, а люди батьківщини? І те, що це єднання скріплене любов'ю, найбільшою з усіх любовей, бо вона — від народження до кінця днів

робить людину щасливою? І тут не важливо, хто кого вибирає і хто кого дужче любить: це так ото невідвотно й прекрасно, як ростуть трави і квіти, хліба і дерева, як плодоносять баштани і ріки течуть, а птахи літають. Це вічне, предивне і таке просте, що не потребує ніяких пояснень.

Баштанка... Низько схилию перед тобою лисіючу голову мою, над якою так багато просвистіло куль і бур прошуміло у чужім і далекім та і в ріднім краю. На коліна стаю перед прахом батьків, і дідів, і прадідів моїх, що жили тут, весь вік працювали і кропили цю землю баштанську потом своїм, кров'ю своєю, а потім і самі в неї лягли, щоб зрости травами, квітами, хлібами й дітьми... Бо ж «рід проходить і рід приходить...»

А Баштанка моя зостається...

І думати про це — радісно.

У моїй уяві вони існують поряд — Баштанка та дядько Іван: як тільки уявлю Баштанку, одразу ж згадаються дядько Іван, а згадаю дядька Івана — село виникає в уяві, наче їх колись зняли подвійною експозицією, а тепер поступово проявляють. Чого воно так? — не раз питав сам себе. І не знаходив відповіді.

Коли не приїду, неодмінно зустрічаю дядька Івана першими ж за селом або на силосних ямах, які вони закривали по літі найкраще, так що і відходів ніколи немає: навіть верхній шар, зрізаний одразу ж по осені, ще коли на язиках у корів дримають літні смаки і пахощі ромашок, пирію й конюшини, навіть той шар так гарно зберігався, що худоба його поїдала за гостинця. Або ж біля артезіанської свердловини за селом щось майструють дядько Іван, бо вони й місцину знайшли разом з приїжджими меліораторами, би́ли її разом з ними, а тепер одні на все село досконало знають всі примхи й особливості хоча й нехитрого, але ж і складного, як для села, механізму отого артезіанського.

Одну з таких свердловин — найдальшу, в топилі, ту, що обслуговує колгоспну череду на літніх пасовиськах, — хотіли вже й закривати, як дядько Іван були на гостюванні в сина: у найбільшу спеку перестала давати воду. Що не робили, як не билися біля неї місцеві механізатори — поклекоче, побуркотить, виверне кілька канадцять відер чорного мулу, схожого на вулканічну магму, і все. Немає води. А приїхали дядько Іван, по-

ворожили біля неї з півночі — і вода знову пішла, чиста й солодка, така прозора, наче її фільтрували якимось небаченим і дуже досконалим способом.

А відколи в селі з'явився водопровід з водорозбірними колонками, дядько Іван і не злазять з свого велосипеда: і крани на кухнях ремонтують, і колонки оті вдосконалюють так, що тепер і найменша дитина натисне важіль — вже вода дзюркотить, мовби сама собою.

— Він просто характерник у нас, — кажуть бабусі. — Бо скільки колодязів викопав замолоду там, де не думали й не гадали. Не інакше — воду на глибині бачить або чує.

А воно й справді, у наших засушливих степах, на водорозділі Інгулу та Інгульця, раніше копали колодязі знамениті — по тридцять шість сажнів! А дядько Іван знаходили воду не глибше як за десять метрів.

— Та це ж канал ґрунтові води підняв — от вам і весь секрет, — казав Фанасій Кійко, старий наш коваль, якому завжди і в усьому вірили, а тепер не вірять: ще й до каналу дядько Іван знайшли за греблею воду так мілко, що можна було діставати її звичайним кінським поводом.

— Наче на поводі воду ту водить, — казали про нього, — як коня. Де схоче, там і колодязь викопав. І ні разу не помилився.

Дядько Іван на те тільки всміхалися. Нічого ніколи не пояснювали. Та, здається, й не могли б пояснити, бо весь вік мовчать, тільки слухають. І читають: щоночі в них світяться вікна до третіх півнів. Невідомо, коли вони й висипаються.

Повесні з усіх їхніх колодязів вилітали шпаки, горобці, навіть ластівки, і нам, малим, дивно було: звідки вони беруться?

— То все Іван, отой характерник, їх із землі викопує, — казали нам бабусі. А ми й вірили. І довго потім уявляли, як це тим бідним шпакам та ластівкам важко було в землі лежати, таким бистрим і легкокрилим, і як вони раділи, коли дядько Іван викопували їх та пускали під небеса і під сонечко!

Коли вмерла їхня тітка Фросина, така ж мовчазна, як і вони, дядько Іван довгенько жили самі. А як оженились на вдові Євдокії, стали жінки питати:

— Дунько, чого ото вікна у вас світяться щоночі? В піжмурки граєтесь, чи що?

— Які там піжмурки,— сміялася Євдокія — ставна, по-дівочому гнучка й свіжа — ніякі роки її не беруть.— Які там піжмурки: читає навіжений всю ніч та курить так, що я аж чаділа попервах. А тепер звикла.

— То він з книжок, мабуть, знає, де колодязі копати?

— Може, й з книжок,— загадково всміхалася ставна приймачка дядькова, од якої вони й самі наче аж помолодшали: завжди такі тепер виголені, завжди у напрасованих штанях і білих сорочках, серед яких віднедавна з'явилися навіть білі нейлонові, яким дядько Іван віддають остаточну перевагу.

— Ну, а про рибу, Дунько?

— Що «про рибу»?

— Про рибу він теж у книжках вичитав? Бо наші чоловіки ні сітями її не вловлять, ні вудками, ні навіть «супутниками» з макухою, а він як прийде з своїм «павуком» удосвіта, то за півгодини штук п'ять коропів, таких, як поросята, піймає і на роботу навіть не запізниться. Що то за книжки посилає господь чоловікові? Де б його й нашим таку книжку знайти? Хоч би сказала.

— Ага,— сміється Шворчиха.— Книжок тепер всюди повно. Та мій Іван один знає, які саме книжки діставати. Як поїде до міста, так і везе їх чортову купу. Вже не знаю, куди їх і ставити: етажерку забив, то книжкову шафу привіз оце на покрову. Там така, що й дзеркала не треба. До тієї шафи й голиться своєю електрикою. Мені, каже, тут зручніше. Я, каже, в цій шафі молодшим собі здаюся, ніж у дзеркалі,— пишалася гнучкотіла Євдокія, змахуючи на припізнілу антонівку.

— Та твоєму Іванові ні зносу, ні старості,— казали жінки трохи задрісно, а трохи й іронічно.

— За клопотами, за роботою ніколи,— погоджувалась Євдокія.— Та й за читанням, мабуть. Ото як привезе книжки, то не вгамується, доки всі не перечитає. Потім їде нові діставати.

Проте однієї книжки дядько Іван дістати не могли. Як тільки приїду, одразу ж підходять від свердловини, де пораються літо й зиму, чи від силосних ям під осінь, а то й від трансформаторної будки, за якою теж доглядають.

— Здоров,— скажуть, прискаливши ліве підсліпувате око, в яке колись, ще як працювали молотобійцем у Фанасія Кійка, влетіла окалина.— Не привіз «Монтикрістого»? — Так дядько Іван перейменували по нашому знаменитого французького графа.

— Ви знаєте...— починаю виправдуватись.

— Знаю...— похмурніють дядько Іван.— Видать, не дістав. Високо, видать, лежить ця книжка, ге?

— Мабуть, високо. Не знайду ніяк.

— А може, забув пошукати?

— Та ні, питав...

— Ну, то спитай ще. У Києві ж вона напевне є. Якщо в Києві немає, то, може, її взагалі немає? Може, брехали мені оті приїжджі меліоратори?

— Є така книжка, є,— заспокоюю дядька Івана.

— І ти читав?

— Читав,— кажу.— Давно, ще в школі.

— І ото все правда?

— Не думаю.

— Гм, «не думаю». Раз у книжці написано, що був такий чоловік, що отак збиткувались над ним прокурори, то, значить, був. І те, як він помстився їм, паразитам, теж було. Ти мені не кажи!

Я й не кажу їм більше нічого, а книжки дістати не можу. Возив дядькові Буніна, Майн Ріда, возив і Далекого, й Бережного. Беруть, читають. А приїду знову — знову махають від свердловини чи від трансформаторної будки, підходять неквапливо:

— Здоров,— подають шкарубку темну руку, що пахне вже не землею, а трансформаторним маслом.— Привіз «Монтикрістого»?

— А хіба ви ті, що я минулого разу привіз, вже прочитали?

— Прочитав. Нічого пишуть. А ти мені «Монтикрістого» привези. Дуже ж гарна, видать, книжка! Що не читаю, а про того графа думаю.

— Привезу,— обіцяю, аби втішити дядька Івана, але дістати роман Дюма так і не можу.

Відколи з'явилися телевізори, менше стали читати дядько Іван і навіть про графа Монтекрісто забувати почали. Весь час тепер біля телевізора сидять. Спочатку був у них «Рекорд». Поміняли його на «Берізку». А тепер, кажуть, «Електрон» дістали і всіх кличуть до себе на футбол, на фігурне катання.

— А ходіть-но, ходіть,— заохочують сусідів.— Будемо дивитися у натуральну величину. Як в кіно,— кажуть дядько Іван з гордістю і трохи — з подивом.

Тепер дядькові багато прикрощів завдають поразки нашої збірної і особливо київського «Динамо». Як програли динамівці «Спартаківі» вперше, дядько Іван навіть випили з горя з Миколою Гудзем, що доглядає племінних жеребців.

— А як вдруге програли,— потайки сказала мені Євдокія,— навіть заплакав. Ви вірите, так жалько його стало, як дитини. І що ото вони роблять, ті кияни? Хіба ж можна калічити отак людей своїми програшами? Мій Іван на що вже здоровий — зроду-віку ні на що не жалівся,— а після того пролежав з тиждень, все тіло боліло. Ви там скажіть їм, хай не програють!

«Ну,— думаю,— забули нарешті про свого графа». Аж тільки подумав про це, дядько Іван з хати вийшли, вийняли сигарети «Столичні», дали й мені закурити.

— А «Монтикрістого» не привіз? — спитали і глянули на мене з такою надією, що мені стало їх ще жалкіше. Не повертався язик сказати те, що мав сказати.

— Ну, нічого,— потішили мене дядько Іван.— Я піджду. Тільки ти вже пошукай там, пожалуста.— Затягнулися мовчки, окуталися димом, наче їх обкурювали від пристрїту чи щоб не померзли, як цвіт у саду ранньою весною, потім розвернулися і мовчки пішли до своєї роботи.

А я дивився їм услід і думав: ну чого ж воно так ведеться на світі, що найдорожчим стає тобі і найлюбішим залишається зрештою не таке вже й помітне, звичайне і тихе твоє рідне село над ставом? І дядько Іван з своїм розвідним ключем. Про що не подумаєш найрідніше, одразу ж пригадаєш обох. Може, тому, що вони найнеобхідніші й найсправжніші в усьому світі? І може, саме тому вони й схожі одне на одного, що вічні в нашому житті, як земля і як небо над розлогими степами? Хто його знає. А тільки б хотілося, щоб хтось постійно підходив до мене за селом від артезіанської свердловини і питав терпеливо й незмінно:

— Не привіз «Монтикрістого»? Не привіз?..

— Ну, ти їдеш? — питаю Петра Солоного, зупинившись біля його чистого двору.

Мовчить, мнеться, непевно всміхається.

— Та, розумієш...

— Нічого не розумію. Ранок же, ранок який! Ти поглянь.

Петро пригладжує буйні кучері, від того вони стовбурчаться ще дужче і блищать проти сонця.

Сонце рожеве, і Петро рожевий. І рожевий іній, що з першим приморозком впав на дріт, на вкопані в огорожу осі, на червону черепицю новозбудованої лазні. І дим, що йде з димарів у синє небо рівно, як струна, теж рожевий і ніжний-ніжний, мов дитячий усміх. Затопили печі мої односельчанки, мабуть, вперше після літа. Буде тепло в хатах, буде свіжий хліб, гарний борщ, будуть пироги і млинці. Ось що обіцяють ці рівні дими над хатами, якщо на них вміти поглянути у неділю зранку.

— Іван Бобрик, гад, приперся ще темно було: йди, мовляв, Ковальчук кличе. І негайно.

— А ти не йди,— каже Микола.— Хай Іван і той...

— «Не йди»,— гірко всміхається Петро.— Ти що, не знаєш Ковальчука?

— Та знаю... Викашлюватимеш потім довго.

Ковальчука знав навіть я. Доходили чутки про крутого цього голову аж у Київ. Чутки різні: грубий, жорстокий, інші говорили, що роботящий, справедливий. І раптом в одній з центральних газет стаття про того ж таки Ковальчука: яке мав право райком перекидати його в колгосп «Правда» без згоди колгоспників «Дружби», де він головував до цього? Чому порушили колгоспну демократію? І далі в статті наводилися факти вдалого Ковальчукового господарювання: як він перебудував село Плющівку з-над Інгулу, як економічно

зміцнив майже зовсім розвалений колгосп, як за нього ратували колгоспники і не відпускали.

— Гарзд,— сказав я Петрові.— Поїхали, я сам домовлюся з Ковальчуком.

Петро якось нерішуче поклав у машину патронташ і рушницю, і Ліда — колишня відмінниця нашої школи і теперішня Петрова дружина — винесла йому полушубок, торбу з харчами.

— Навіщо це? — здивувався я.— В облаві й так буде жарко.

— Яка там облава,— спокійно сказала Ліда.

Вона була така ж спокійна, як і в школі, так само рум'яніли щоки її, блищали очі, так само рівний, тонкий, гнучкий був у неї стан. А нам уже ж скільки, Лідочко? Скільки? За сорок? Будь завжди такою, роботяща, сувора і мила Лідо!

— Поїде в Добру як миленький, раз Ковальчук сказав. Тут навіть ти не допоможеш.

— Чому не поможу? Як не є, а неділя ж сьогодні?

— Побачимо...

А я й сам не дуже вірю в свою затію.

2

Якось заїхав за мною перед святами перший секретар райкому Домбровський Іван Іванович. Давно вже просив його, щоб показав мені район, та все не випадало: то йому ніколи було, то я не міг вирватися з Києва, бо неблизький же світ.

— З Ковальчука й почнемо,— сказав Іван Іванович, не виходячи з машини.— Ви ж не знайомі з ним?

— Та ще не довелось...

Село готувалося до річниці Жовтня: відкрили нову філію зв'язку на центральній вулиці, новий типовий сільмаг, що одразу ж приніс у село щось міське, побілили хати і порозвішували лозунги й транспаранти — все вже дихало і світилося святом, а Ковальчук на запиленому «газику» зустрів нас у якомусь сірому, доволі плащі, в крилатій приплюснутій кепці, давно не чищених чоботях. Вигляд мав стомлений, але незалежний: ніякого запобігання, ні тіні догідливої усмішки на пошерхлих губах, ніякого вияву тієї підкресленої ввічливості, що завжди супроводжує підлеглих,—

йому наче ніколи було тратити на це час. Він був при ділі до нас, буде й після нас зайнятий невідкладними своїми справами, а поговорити, що ж — поговорити можна, якщо вам так хочеться. Ось що промовляв його незалежний вигляд.

Стояв біля машини хазяїн, що не поквартиться похвалитись успіхами і не хоче скаржитись на нестатки чи на те, що хтось у районі йому чогось недодав чи щось не прийняв від нього.

Навіть коли Домбровський сам заговорив про машину цементу, яку передали комусь іншому, Ковальчук спокійно сказав:

— Нікуди не дінуться — віддадуть.

— А коли з поля підете?

— Та вже скоро, — сказав Ковальчук нехотя.

— Домовилися ж до свят? — нагадав чи спитав Домбровський.

— Та до свят же і впораємось.

— Буряк уже звезли?

— Вже на заводі увесь.

— А силосування?

— Закінчили.

— Ну, а зяб? За зведеннями, у вас майже сто гектарів не піднятого.

— Було, — сказав Ковальчук. — Дванадцять тракторів запустили вчорашньої ночі. Завтра кінчасмо.

— Біда цього року з оранкою, — сказав мені Домбровський.

— Скелі виорюємо, — глянув на мене Ковальчук, наче поскаржився. — Лемеші так і летять. Плуги викидає, мов крашанку з розсолу. Причіпні майже на трактор вилітають. Або заглиблюються так, що рами рвемо. Але завтра вже кінець...

— До свят як? Підготувались?

— Підготувались, — сказав Ковальчук і глянув на свої чоботи. — Тільки святкувати ніде. Так набридла оця нещасна церковця, що з нового року будуватимемо Будинок культури.

— Почекайте рік, ми на наступний плануємо.

— Плануйте собі, як знаєте, а ми розпочинаємо будівництво. Гроші в нас є, матеріали дістанемо. Не мож на терпіти такої ганьби.

— А я оце хочу повезти вашого земляка в «Зорі Кремля», показати їхній Палац культури.

— Покажіть,— сказав Ковальчук і почав прощатися.

Ми виїхали за село, знову сколихнулося серце назустріч кожній дорозі, по якій ходила колись мама і водила тебе за руку, і кожній лісосмузі, де з батьком косили колись траву. Дороги, як і кожної осені в нашій степу, блищали під сонцем, наїжджені й накочені, кінця їм не видно було. Домбровський, мабуть, звик до цих доріг, тому думав усе ще про Ковальчука.

— Отакий завжди: нічого не попросить, ні на кого не пожаліється ніколи.

— А це правда, що він грубіян?

— Ні,— сказав Домбровський після значної паузи.— Не грубий він, а різкий. Правду-матку в вічі ріже, а це в нас багатьом не подобається. Ще не всі, мабуть, об'єктивно можуть оцінювати свої вчинки і риси характеру. Хтось мусить це говорити людям у вічі. Кожен з нас мусить. Але часто вибираємо вирази, обходимо, змовчуємо, намагаємось бути завжди добренькими. А що це дає? Нічого. Тільки шкоду. Ковальчук не мовчить. Для нього найголовніше — діло, робота. Життя не шкодує. І від інших вимагає того ж. А це теж не завжди подобається. Не завжди.

Потім було село Явкіне, майже казковий Палац культури: незабгненно просторий зал, голуба й висока, мов небо, стеля, блискучий паркет і фешенебельні крісла, дзвінкі фойє і прекрасні, як витвори мистецтва, двері й вікна — цей палац в степу найяскравіше від усього сказав мені в той день, як змінилися рідні краї.

І тепер в кожний сонячний ранок, де б я не був, я згадую той Палац культури колгоспу «Зорі Кремля».

Згадав я його і в той ранок, як ми виїздили з двору Петра Солоного.

Їдемо через греблю, і ставок проти сонця, мов велетенське дзеркало, б'є у вічі, засліплює, бо на ньому — жодної хвилячки чи складочки, а краї вхопились співаючим льодком, і школярі-першокласники, поскладавши портфелі вкупу, жбурляють по тому льодку грудками. «Трьох-трьох-трьох», — витьохкує солов'ями юний льодок, а з розпашілих дитячих ротів і ніздрів бурхає ніж-

норожева пара віддихів. Дівчатка поставали, дивляться.

— Любко,— опустивши скло, кричить Петро і свариться на дочку.— Я тобі дам! Ступай зараз же, бо запізнишся!

— Ей ви! Гладіатори! — кричу я у друге вікно на хлопчаків.— Ви докидаєтесь, що вас і в школу не пустять.

— Пустять! — Бідовий семирічний односельчанин кидає замашну грудку з вивертом, з натхненням, яке можливе тільки в заключному акорді, і йде до портфеля. За ним посунули й інші. Раз-два! — розхватили портфелі, позакидали ранці за спини, пішли. Берег одразу спустів, наче тут нікого й не було. А вдалині рожевіє біла нова школа, що жде хлопчаків терпеливо і строго.

Машина м'яко погойдується на глибоких вибоях греблі, їхати доводиться повільно, мотора майже не чути, тому всі звуки села долинають чітко й виразно. Чути, як десь завели на бригаді «Білоруса», як поважно й статечно вичахкує млин, як перемовляються і відзвонюють відрами доярки,— мабуть, миють їх перед тим, як піти додому. І навіть торохтіння гарб чути, хоч вони виїжджають у степ з протилежного кінця села довгою вервечкою.

— По січку поїхали,— каже Микола.— Підбирають останні скирти. І баста. Можна буде зимувати: ферми завалені кормами.

4

Ковальчук сидів за столом праворуч від дверей у плащі, з-під якого виднілась хутрова безрукавка, в кепці, глибоко насунутій на самі брови,— на обличчя падала тінь, і воно через те видавалось суворим і різким, мов у древніх теракотових статуєток, які привозять з далеких островів Індійського океану.

Цементна підлога колишнього банківського приміщення була чиста й холодна. Щойно побризкана й підметена прибиральницею, вона робила приміщення ще більшим, ще холоднішим, і Ковальчук сидів за тонконогом столом, відкритий і незахисний, як на льоду.

Коли ми зайшли, він мовчав, схиливши голову, а біля

протилежної стіни стояли купкою, курили й перемовлялися бригадири. Серед них я одразу ж пізнав Івана Плужника, одвічного бригадира трактористів.

— Доброго ранку, дядю Ваню,— подав я йому руку і відчув той самий металевий потиск, ту ж прохолоду й шершавість його долоні, що й двадцять років тому. І посмішка, й синій погляд очей не змінилися, тільки, може, трохи прибавилось зморщок.

— Ну, то як? — спитав у цей час Ковальчук і підвів голову. Побачивши мене, ледь-ледь усміхнувся на якусь мить і знову став суворим. Посмішка запам'яталась. — То як, Іване Миколайовичу,— продовжував Ковальчук, прямо й відкрито дивлячись на Плужника — такий погляд буває тільки у сильних, прямих і відвертих натур, що ніколи ні в чому не криються, не хитрують, нічого не змовчують. А ще в усьому й з усіма бувають разом — ні вигоди, ні теплого місця собі не шукають, ні труднощів не обходять. Велике діло — дивитися людям у вічі, вимагати від них чогось або наказувати.

— Поїду сам,— каже Плужник,— бо Каленик каба-на заколов, у місто йому треба.

— Правильно,— сказав Ковальчук. — Подивитесь там, щоб скирту підбрали по-хазяйському.

— Подивлюсь...

— Скирту перевезете, останню загінку оборете звідси, від чубарської дороги, і підемо з поля зовсім.

— Ну да, тракторів щоб не мучити і людей не мучити.

— Людям і в селі робота знайдеться. Беріться, Іване Миколайовичу, за гній. Вам його вивозити, то й кага-туйте самі, щоб з'їди перегоріли, щоб сипунець був справжній.

— Авжеж.

— Ну, давайте,— сказав Ковальчук, випроставшись і глянувши на бригадирів, нетерпеливо стукнув долонями об стіл. — Не гайтеся, час не жде.

Бригадири вийшли.

— У вас що? — спитав він, не підводячись, чоловіка, який стояв біля вікна.

— Я по машину...

— Не буде вам машини.

— Чому? — підійшов чоловік ближче до столу.

— Тому, що ви не заслужили,— сказав Ковальчук, не підвищуючи голосу.

— Що значить не заслужив? — обурився чоловік. — Що, я не так, як усі, працюю?

— Не так. На ферму не пішли? Не пішли. Силос не закрили як слід? Не закрили. Довелося після вас переробляти.

— Ну то й що?

— Як що? Вам цього мало? Тоді ще скажу: кукурудза, яку ви збираєтесь на базар везти, крадена.

— А ви мене за руку спіймали?

— Спіймали б, перед судом відповідали б. — Ковальчук дивився на співрозмовника пильно, не кліпаючи. Різке його обличчя стало ще різкішим, очі звузилися, стали гострі, мов лева. — Я перевіряв документацію: ні цього року, ні минулого ви не одержували стільки кукурудзи. Все. Ідїть.

Чоловік довго поправляв шапку, шукав щось у кишенях, збирався, мабуть, заперечити, але, так і не зважившись, вийшов.

— У вас теж щось до мене? — Ковальчук відкинувся до спинки стільця і здавався далеким-далеким, наче нас розділяв глибокий незамерзлий ставок.

— Прошу вас, Володимире Федотовичу, не посилати Солоного в Добру. Не бачилися ми з ним хто й зна відколи...

— Ні, — сказав Ковальчук, пильно дивлячись мені в перенісся. — Треба купити цемент, та ще й доброї марки...

— Доручить комусь іншому.

— Не можу. Крім Петра Васильовича, ніхто так не розбирається в цементі і ніхто так не поговорить з начальством у «Сільгосптехніці».

— Може б, хтось з бригадирів?

— Ні, бригадири всі зайняті. Та й навряд щоб вони це діло зробили краще за вас, Петре Васильовичу, — поглянув на Солоного Ковальчук. — А потім — у вас же ноги хворі, який з вас мисливець.

— Він ходити не буде, у нас є мотоцикл, — сказав я.

— Ні. Їхати треба негайно, щоб сьогодні ж закінчити кормозапарник і базу: телята в нас і досі в загоні ночують, а мороз же бачите який.

— Їдьте, — сказав нам Петро з жалем в очах. — Якось другим разом...

Петре, Петре, чи буде нагода другого разу? Вже й молодість наша проходить, а нам все не випадає походити

вільно степами, погомоніти десь в лісосмузі чи посміятися в обляві з твоїх влучних і завжди несподіваних дотепів.

Але чому ж немає образи на Ковальчука, чому я почуваю себе ніяково, і товариші мої виходять з контори поспішно і довго мовчать. Мовчу і я та все думаю, що за людина оцей Ковальчук? Чому мимовільна повага до нього все глибше й сильніше охоплює мою душу? Чому якась ніжність чи жаль не покидає мене й досі, коли я думаю про нього?

Важко йому, я знаю. Нелегкий хліб у голів колгоспів, а в нього — особливий: чуже село, слабке господарство. А ще ж що? Неясні відчуття не покидали мене весь той день. Не покидають і досі.

Тільки тепер я вже встиг розібратися у думках своїх і відчуваннях і думаю, що найтяжче з усього — дивитися завжди у вічі людям прямо і прямо говорити їм у вічі все, чого вони заслуговують; вимагати від них усього, що необхідно в житті і роботі, і право це завойовувати власною відданістю роботі, людям, власною чистотою і чесністю. А це, мабуть, і є виховання. Ідейне, моральне, етичне. А вивозка гною і заготівля соломи це не тільки засіб для цього, але й державна справа, це відомо всім здавна.

Ось про що думалося мені в той день останнього полювання, про яке я розповім якось іншим разом, коли з нами буде невтомний на вигадки Петро Солоний: з ним полювання завжди веселе. А про полювання ж годиться розповідати тільки весело.

Мені ж зараз не до полювання, так і звучить десь в душі: «Ковальчук, Ковальчук, суворий, розумний і чесний! Хай вам таланить в усьому».

ДИКІ ГУСИ...

Здалеку ми побачили табун якогось птаства над водоймищем Засільського цукрового заводу, що виник зовсім недавно у наших степах за Бармашовою. Ми побачили той табун, вихопившись надвечір з села, і не зрозуміли, що воно за птахи, чого так метушаться над ставом, а коли під'їхали ближче, здивувались.

— Дикі гуси, — сказав вражено й тихо Федір Кузунов, скромний і стриманий водій «Москвича» з нашого колгоспу.

І тут знову прокинулась в серці мелодія, що бентежить, бентежить не знати й відколи:

Ой летіли дикі гуси...

Птаство махало крильми запопадливо й швидко, не по-гусячому квапливо, і ми подумали, що табун прилетів, мабуть, здалеку — з Білого моря чи з Льодовитого океану, тікаючи від сніговіїв і морозів, летячи ніч і день проти вітру — проти тугого південного вітру, що й зараз потроху здував нашу машину із траси, так що Федір Кузунов весь час тримав кермо вліво та вліво; а їхали ми просто на сонце і на ту заграву, що лишило воно по собі, вже сховавшись за обрієм.

Ой летіли понад вечір
Дикі гуси через ліс у зелен-гай.

Хмарно було того вечора — вперше за два-три місяці бездощів'я. Хмарно і вітряно. Бо дощ нарешті пройшов-таки. Тільки сіли снідати, тільки привели і посадовили за стіл беззмінного загоспа нашого Онуфріїва, тільки сказали «дай боже» над паруючою печенюю, як Павло Карпович, не донісши чарки до губів, усміхнувся радісно й тихо.

— О, а воно саме й дощик пішов, — саянули голубі карпівські очі радістю на всю затінену хату: до вікна лицем сидів Онуфріїв, а нам довелося обертатись назад.

Тому чарки поставили, всі повставали, обернулися до вікна. Там і справді йшов дощ. Тут і там струмені під південним рвучким вітром билися в шибки із глухим стуком, спливали суцільними патьоками, змиваючи за давнений пил, за давнену сухість не лише з вікон — з усього нашого степового світу.

А було ж іще вчора так посушливо й безнадійно ясно в усьому нашому краї, що, здається, дощів не діждемоь повік. Два тижні проїздили степами, долами, селами й дорогами, і давня, як сам степ, завжди несподівана посуха окутувала не тільки поля, а й душі людські, думи, розмови.

Бо все ж вигоріло хтозна й відколи: земля, трави, лісосмуги,— і на близьких та далеких гонах стояв та й стояв фронт високого атмосферного тиску повітря, яким дихаємо ми, люди, яким дихають рослини, дерева, ставки і села. Все вибухало спекою і пилом восени. У жовтні! В епіцентрі осені, що завжди приносила вологу і прохолоду. Ні кураю по борознах, ні сокирок по отаві — все згоріло й обвуглилось. «І тільки пил, пил, пил...»

Та ще ж який пил! Не виткнутися з села, з поїзда, з машини. З ества свого людського чи рослинного — скрізь вас охоплював пил. Не лише в степу, ні! У селі все було просякнуто, все пропахо пилом, пилом, пилом — курявою, мов на пожежі, і відчуваєш себе як на прощанні з усім, що любе й дороге нам, що ніколи не повернеться.

Тільки-но завершилася в цих степах хоча й не танкова, а все ж битва за хліб-таки, за хліб! Так багато було вологи повесні, дощі так улесливо шепотіли, жебоніли кожному з нас про врожай на початку літа і в кошовицю. А тоді зупинилися — й квит! Наче зарок дали: «Не підемо і все».

Такий жорстокий закон шпаркого, спекотливого півдня. Спихмурніли обличчя керівників, спихмурніли лиця трактористів, ланкових і бригадирів, що подарували рідній державі отой коровай — «Кого хочеш, вибирай». А осінь вибирає, мабуть, когось іншого. Може, десь у далеких краях. А може, й просто не хоче вибрати того, хто так незрадливо любить землю, хто їй приносить всі свої почуття і думи, свої труди і прагнення.

«Яблунева осене, що ж ти в росах росишся...» — співається в Карпатах чи на Поліссі.

А тут же ні роси, ні мжички, ні мряки. Їдемо березанськими спаленими й обкуреними землями, а Володимир Опанасович Торовик, перший секретар райкому, каже:

— Чорт його бери! Переборювали не такі засухи. Переборемо й цю.

Обличчя і губи в нього запеклися. І повіки почервоніли. І навіть голос мовби висох і забився пилом назавжди. Тільки очі голубіють, як сокирки, яких вже не лишилося навіть в улоговинах.

Ой летіли дикі гуси-и-и...
Ой летіли у неділю дощову-у-у...
Впало пір'я на подвір'я,
Закотилось, мов повір'я, у траву...

Співала ще вчора скромна, сповнена самоповаги і краси лаборантка радгоспу імені Чапаєва з Березанського району Катря. Співала в концерті після обласного мітингу миколаївських хліборобів, вже уславлених, вже відзначених, але й засмучених: ті дикі гуси, ті дощові неділі так були далеко, як найсолодша мрія, що завжди має здатність тікати від нас подалі:

Ой летіли до світання
Дикі гуси через марево ночей...

І всі серця розкривалися назустріч її душевному, ні, задушевному голосу, цій сумовитій, щемливій мелодії, виконаній з такою досконалістю і з такою гідністю, хоч в Париж чи в Італію з нею.

Ой летіли дикі гуси,
Ой летіли у неділю дощову...

А тут на кожному кроці, на кожній стежці й доріжці, на кожному лані і полі — тільки пил, пил, пил... На рідному полі!

І треба не піддатися слабкодухості — сказано було на тім мітингу.

Ой летіли в день осінній,
Гей-я, гой-я...

Квилить та й квилить прекрасний задушевний голос, і обличчя секретарів і механізаторів сповнюються ніжністю й рішучістю, любов'ю і вірою, що гуси таки легитимуть і дощові неділі не минуть наших полів, оброблених невтомними руками й тракторами.

Ой летіли дикі гуси-и-и...

А летів усю осінь тільки пил, пил, пил... Над степами, над ярами, над полями й над дорогами.

...у неділю дощову-у-у...

Де ж ті неділі були ще вчора? Де? Що неділі дощові будуть, будуть, будуть, знали всі. Якщо не восени будуть, то взимку, якщо не взимку, то навесні. А Таровик:

— Гарматами треба гатити в небо. Може, фронт високого тиску розбили б, як розбивали фашистські фронти, га? Бо щось же треба робити! Незабаром мине три місяці, як не йдуть дощі. Хіба ж можна таке терпіти? І що думають наші вчені?

— Ще не все пропало,— відказував йому Олексій Гаврилович Захарченко — секретар Баштанського райкому, так само, як і Таровик, пропечений сонцем і засмаглий.— Ще поборемося за врожай! Ще нажмемо на сорго, на ярі — вони нам теж удаються. А дощі все одно будуть. Нікуди вони не дінуться.

А Катря все співала, переповнювала зал і наші думи печаллю і надією:

Ой летіли в день осінній...
Гея-я, гой-я...

Мила наша Катре! Співала ти про гусей і дощові неділі, про радощі й печалі зустрічей і розлук, бо і в пісні теж наша пшениця, наша доля і наше життя. І віра твоя, печалі твої передавалися й нам, бо на святі хліборобів треба згадати, коли йшли, а коли й не йшли дощі, хоч їм і належало йти обов'язково, та хіба ж хтось знав коли-небудь, як вони виникають і коли вони підуть, ті дощі? Завжди вони йдуть несподівано. «Так буде й цього разу, і цього року»,— думалось нам.

І хотілося б, щоб ти, Катю, й наступної осені співала цю пісню, коли Україна збере добрий врожай.

А зараз помовч, Катерино! Не край нам серця отим:

Ой летіли дикі гуси,
Ой летіли у неділю дощову-у-у...

І ось вони летять-таки, летять понад землею, от-от сядуть на став, от-от сядуть... Сонця вже не було, але небо на заході й хмари по всьому небу палахкотіли його відблисками, а гуси летіли поміж нами і вечірньою

зорею, тому здавалися чорними, змореними й метушливими. Швидко-швидко махаючи стомленими крильми, вони ламали свій знаменитий трикутник і падали на воду, мішалися там, мерехтіли й кричали, а вожак зривався униз, проносився поміж гусьми й водою, мов ракета, і тугою вигинистою траєкторією шугав угору по висхідній, прямовисній лінії, а за ним, підкоряючись одвічному братерству й згуртованості, рвалися в небо потомлені гуси, з метушливої й розпачливої мішанини утворюючи стрункий і суворий стрій, що знову тягнувся у вирій.

Ой летіли в день осінній
Дикі гуси через ліс у зелен-гай...

Ні лісу тут, ні гаю. Були тільки вечірні поля, що зеленено світилися у відблисках небесної заграви, і були лісосмуги — чорніли, як самі гуси, затіненими своїми сторонами, зверненими до нас. Замріяні, спустілі вечірні поля, сумні, як пісні про розлуку...

Ой летіли понад вечір,
Гей-я, гой-я...

Покинувши ставок, що здався вожакові надто малим після пустельних крижаних просторів Льодовитого океану чи Білого моря, він повів гусей у поля, на зелені царини поливних земель, де можна не лише відпочити, а й поживитися, і гуси знову падали на зелені лани, за темні далекі лісосмуги, та вожак і тут не давав їм сидати, одводив все далі й далі від дороги, знову зривався і падав з своєї мудрої і гордої височини саме тоді, коли вже гуси зовсім збирались сидати, одрізав своїм стрімким і нестримним летом від землі і вів все вище та вище у небо. Від такої краси не можна було одвести очей. Гуси супроводжували нас довго, випроводжали з рідного краю у вечорову далечінь, і серце мліло з передчуття невідомо чого чи з любові невідомо до кого.

Ой летіли дикі гуси,
Ой летіли у неділю дощову...

В той день, щоправда, був понеділок. Початок нового тижня і нової пори в наших степах, коли, за законами життя, вже і гуси з'явились, і неділі дощові неодмінно будуть, будуть!

Ой летіли до світання,
Гей-я, гой-я,
Дикі гуси через марево ночей...

БАТЬКО

Бачу його на моріжку за городами. Припинає козу. Або виганяє гусей на балку. Потім довго стоїть замислившись. Лиса голова похилена. Гладить її рукою, наче вгамовує біль. Стоїть. Дивиться на забур'янену балку крізь товстелезні окуляри, щось згадує. Вітер бавиться блаженською сорочкою, пестить йому голову, щоки. Батько зітхає. Скидає окуляри. Брови в нього соболинні — чорні, блискучі, густі. А очі карі. Прекрасні, темні, бездонні очі близькозорої людини. Думає. В очах повно суму й печалі. Може, за тим, що життя вже позаду. А може, боліє душею, що окремі люди в колгоспі живуть нечесно. Може, шкодує, що ставок висох і вже п'ятнадцять років у селі бачать тільки калюжі після дощу.

— Ликсандре! — гукає мати з порога. — Гуси ж знову в дворі!

Вона кричить так, наче вчинилась пожежа або впало на її голову горе. Голос, зміст її слів так не в'яжуться з батьковою задумою, з його настроями і думками.

— Бодай вони тобі виздихали! — лається з серцем батько, переступає через огорожу і йде до хати. Під сорочкою видно гострі-прегострі лопатки, спина похилена, шия зморшкувата й худа.

А який же він був красивий! Яке в нього було обличчя! Постава, руки! Тепер його руки обважніли і висохли, а я ж їх пам'ятаю такими тонкими і ніжними. Він, мабуть, любив свої руки, бо я ще не бачив, щоб хтось так старанно, зосереджено й довго мив і мив руки, як мій батько. Вже й обличчя і шийку намилить, бувало, а до рук так придивляється, так їх тре та милить, аж сніжною піною вкриваються. Змиє ту піну і знову тре.

Зате й робив тими руками! Хіба є в кого-небудь такий почерк? Слово честі, немає. Як в підручниках з каліграфії. Навчився писати в двокласному на все життя.

Добре навчився! І коли я був на фронті, в госпіталі або коли тепер буваю у від'їздах, люблю показувати друзям конверти батькових листів: вони всі дивуються і милуються його почерком.

А косить батько! Найчистіше за всіх. Та такі ж у нього рівні покоси, та так низько бере коса, при самій землі, а ніколи й пилинки з-під неї не схватиться.

Одробив він на своєму віку!

Гатив болото та будував дорогу в Ромнах. Привозив звідти маленькі яблучка в мішку і великі груші в плетених корзинах. У нашому селі не було жодного фруктового дерева — можна уявити, які то були гостинці.

Яблука й груші були такі дивні і незвичайні, що, коли батько їх привіз, ми з сестрою прокинулися серед ночі від їхнього запаху. Прокинулися і не впізнали нашої хати.

Ніч була місячна-місячна, в хаті видно, як вдень. Ну, ось чорний лакований сундук, на якому ми спимо. Так. Онде під стіною, попід вікнами, лава — від порога до покуття. Так. Он комин біліє і чорніє квадратний отвір печі, он ікони тихо поблискують у кутку (мати їх почепила, як тільки батько виїхав з дому), а он ліжко.

Але хто це так з присвистом дихає? Мама завжди спала тихо. І потім що це за пахощі по всій хаті?

Ми потихеньку встаємо, ходимо по прохолодній долівці, шукаємо, що ж воно так прекрасно пахне? Так солодко, так ніжно пахне, немов саме життя, — оте справжнісіньке, омріяне, повне щастя. І ми знаходимо біля порога дерев'яні ночви, повні яблук. Хапаємо по одному і на сундук. Укрилися з головами, вкусили по разі. У рот полилося небо, й повітря, і квіти землі, й тепле сонце, і літні дощі — нічого подібного ми ніколи не їли!

Біганина від сундука до ночов продовжувалася до самого ранку. Тільки бігали ми тепер не разом, а по черзі: то сестра побіжить, то я. Вже вдосвіта сестра поза ночвами з яблуками знайшла на розстеленому мішку груші. Груші були великі, м'які, пахли тонше і були солодші за яблука.

То була чи не найщасливіша ніч нашого дитинства. Ніч, напоєна пахощами, ароматами, соками і смаком ніколи не бачених яблук і груш. Ніч щасливого чекання зустрічі з батьком, за котрим ми так поскучали за

весну і літо і якого так любили за його білі сорочки, ласкаві руки і добрі очі. Його давно-давно вже не було дома. І це була перша розлука з батьком.

А потім було багато розлук. І щораз вони були довші: то батько залишав нас у тяжкі роки, подавшись на заробітки, то ми їхали вчитися, воювати, працювати. Заводили сім'ї, кидали його і рідну хату на все життя. Так і вік людський проходить.

Але повернімось до тих яблук і груш, як до втілення дитячого нехитрого щастя. Повернімось думками й згадками до наших батьків — вони, здається, й жили для того, щоб нам добувати й привозити солодких плодів.

Яблука звались чомусь райськими, і коли моя бабуся, набожна, розповідала мені про рай та пекло, то я після тих яблук, привезених батьком з Ромен, уявляв перш за все довгі лави в якомусь підземеллі, а на тих лавах сидять босі люди, махають ногами і їдять яблука. А що такі яблука ростуть у Ромнах, то ото і є рай.

Яблук нам потім давали по одному в день, щоб надовше було. Махати ногами під столом забороняли. А в Ромнах, як і в раю, я так ніколи й не побував. У кожного з нас були в дитинстві свої Ромни, і чим їх більше, тим, мабуть, краще. Бо в людини з дитинства виникає впевненість, що країна її неосяжна, багата, щедра — хочеться бути достойним її щедрот.

Батько повернувся з Ромен простудженим. Він жорстоко кашляв, у грудях у нього хрипіло. Ні, не хрипіло. Вигравало на дудках. Співало півнями. І все це так гучно, що в перші ночі після батькового приїзду я довго, бувало, не міг заснути. Хрипить і клекоче у нього у грудях і досі, та я вже звик і навіть не уявляю свого батька без цього.

Тепер він, напевне, й забув, що простудився в Ромнах. Принаймні ніколи про це не згадує. А того літа це його страшенно турбувало. Він тоді був молодий, смаглявий, з тонким обличчям і якимись негугешніми манерами. Носив блискучі ботинки з крючками вгорі (мене вони найбільше дивували), білу сорочку, вишиту квітками на комірі, на рукавах і внизу, білий картуз із золотою пряжкою над чорним лакованим козирком і чорний шовковий пояс з китицями.

Таким ми його побачили, прокинувшись і солодко пославши після яблук і груш. Він сидів на ліжку за-

думаний. Помітивши, що ми попркидались, він повільно й ласкаво посміхнувся і сказав тихо:

— Ідїть, дітки, сюди.— Помовчав, похилив голову: — Я ж вас так давно не бачив.

І ми підійшли до нього. Поставали. Батько обняв нас і чогось заплакав. Довго плакав він у той ясний далекий ранок, і його сльози капали нам на тїм'я, на руки. Ми мовчали, налякані, здивовані, слухали, як хрипіло у нього в грудях і як давився він своїми сльозами. У хаті нікого не було, на селі співали півні і удудукали одуди — все було, як на свято, а батько обнімав нас і плакав.

Милий мій, чулий, беззахисний батько! Ти не раз тоді плакав. У труднощах. За нами, малими. Що ховав ти в своїх сльозах? Що гнітило тебе і мучило? Чом виплакував оте «щось» тільки малим своїм дітям? Ми не вмїли тоді спитати про це. Не можу питати й тепер свого батька про давні його сльози. Бо сльози, як і все у житті, забуваються.

А потім у нашому селі почалася колективізація. Батько поринув у неї з головою. День і ніч десь пропадав на зборах, на суперечках і повертався додому збуджений, веселий. Гнітили його тільки ікони в кутку нашої хати; вони то зникали, як він приходив додому і знімав їх, то знову з'являлись надвечір, як поверталася мати із созу і знову вішала їх. Суворо поблискували вони в сутінках, і матір божа, підвівши пальця, погрожувала всім нам якоюсь карою.

— Федоро! Ти знову повісила їх? — хапався він за голову і знову ліз на лаву знімати ікони.

Суворі боги мовчали, як мертвяки, але очей не заплющували і рук не складали.

У сім'ї почалися сварки, і одного разу батько навіть пішов з дому. Він кілька днів не повертався, а бабуся, проклинаючи його, забрала ікони і вибралася від нас. Соз та ікони — це було щось антагоністичне, і боротьба велася в двох напрямках одночасно: за спільну обробку землі і проти релігії. І якось так виходило, що цей антагонізм пускав коріння в нашій родині. Та хїба тільки в нашій? В кожній сільській родині.

В той же час у селі почали будувати школу. Будували її всі: старі діди і ми, малеча. Ранком на околицю виїжджали організовано, з піснями всі три бригади колгоспу в повному складі, з усіма підводами й кіньми.

А яких коней не було в що запрягати, то прив'язували їх до підвід, щоб потім замінити ними потомлених.

Там, плутаючись під ногами, я вперше зрозумів і відчув, що таке колективна праця і організованість. Усі були якісь веселі, добрі, завязані, у всіх сяяли очі тихою радістю, світилися обличчя щастям, і сипався дзвінкий сміх.

Здається, там я вперше побачив усіх знайомих людей: вони зовсім перемінились у тій колективній роботі, немов одразу всі помолоділи, стали великодушними і разом з тим гордими. Ні на які свята не співалося стільки пісень, як було їх проспівано на будівництві школи. З ранку до вечора не вщухала робота. Коні стомлювались, а люди — ні. Про коней казали: «Вороний пристав, треба перепрягти». Перепрягали і знову їхали по камінь, а я вже кого не питаю, що значить «пристав», ніхто мені по-справжньому не з'ясував.

— Пристав? — задумливо схилив голову батько. — Ну, значить, заморився.

— То так би й казали. А то ж не кажуть. Значить, це щось інше.

Весь вкритий кам'яним пилом, немов борошном, з пошерхлими губами і набряклими повіками, батько посміхнувся:

— Та від тебе так, сплоха, не відчепишся, як я бачу. Виростеш — зрозумієш. А зараз іди гуляй.

Я й досі не розумію походження цього слова, але радуюсь його ємкості і точності.

...Може, саме оце будівництво згадує батько, стоячи на моріжку за городом? Бо то було в нашому селі довготривале всенародне свято.

А може, згадує, як довелось йому все життя воювати з людською жадібністю? Намагалися все усупільнити, а не виходило з цього нічого, бо, одвівши корови і коні, чоловіки незабаром знаходили на садибі нахабних і мудрих кіз. Це вбивало батька, і він говорив ночами матері:

— Якщо й ти приведеш козу, я їй голову одрубаю, хату спалю і буду жити в колгоспі.

Мати тоді кози не купила, бо йти за нею треба було кілометрів за двісті: у наших краях вони не водились. Зате курей розводила наша мати просто-таки талановито. Весь свій гнів проти приватної власності, все

невдоволення невдачами і труднощами колгоспу батько переніс тоді на курей. Ненавидить він їх і по цей день.

Може, саме про це думає батько? Мабуть, про це. І гірко, мабуть, у нього на душі.

А гуси з двору не йдуть. Що вижене їх батько, а вони знову повертаються. Оджене, буває, далеко-далеко, приходить, а вони поважно, пиховито якимось походжають двором і дивляться на батька визивно.

— А-а, виздыхали б ви всі до одної,— лається батько, сміючись. І в тому усміху втома людини, що все життя воювала з бумерангом приватної власності і так і не перемогла його.

Але він збудував у превеликих труднощах хату ще молодим. Він у старості посадив сад. І як доведеться вам їхати через наші степові села, придивіться уважно: де найчистіший двір і найчистіший сад, там жив мій батько...

Вечірні газети приносять відгомін дня, що вмирає на очах, але ще живе в тобі найсвіжішими враженнями від подій близьких і далеких, помітних на інших континентах і таких узвичаєних і буденних, які можна було б назвати несуттєвими, якби в житті і в світі справді існувало щось несуттєве, про що писалося б у газетах.

Отож день умирав — холодний і ясний день з глибинною прозорістю небес, побатованою шаленим буйством осіннього сонця, що вже сіло за високими будинками, та ніяк не хотіло зникнути зовсім і тому криком кричало запізнілими променевими щедротами нерозтраченої світлової енергії, котра довго ще й тривожно палахкотітиме у високості над присмерками звечорілого світу, немов прапор неперейденності і значущості всього суцього, відблиску радості буття і безсмертя. Бо ж сонце, й справді, ніколи не вмирає, воно лиш покидає нас на ніч.

Відсвіти палахкотючого неба, що обіцяло вітер на завтра, падали через широке вікно в кімнату, і свіжі газети виразно білили на темній поверхні журнального столика. Після довгої подорожі за кермом, коли на якийсь час розлучаєшся з усім світом, помінявши його на швидкість і автостраду, газету береш до рук, немов обнімаєш кохану по довгій відсутності; тільки тепер по-справжньому розумієш, як не вистачало свіжих вістей під час подорожі і як ти без них знудився, зсамотів, зубожілий на інформацію, бо ж через газету пролягають твої комунікації до життя цілої Батьківщини і всесвіту, саме ж газети несуть тобі вісті звідусіль — радісні й прикрі, підбадьорливі й тривожні: про цунамі й землетруси, вибухи вулканів і народного гніву на далеких континентах, запуски космічних кораблів та польоти міжпланетних станцій, про трансплантацію

серця людини і загибель кораблів у Бермудському трикутнику далекого Карібського моря. Про все.

Сьогодні на першій полосі Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження нашого академіка орденом Леніна... Перша думка: невже ж йому, стрункому, експресивному й поривному, вже шістдесят? Друга думка: орден Леніна — яке щастя!

Орден Леніна... Про що вище й дорожче на світі можна мріяти, як не про те, щоб на серці носити втілений у золоті й емалі образ вождя — найпрекраснішої, найвеличнішої, наймудрішої в світі людини!

Суворий, зосереджений, непідкупний і вічно заклопотаний академік достойний найвищої нагороди — це знали всі до Указу, тому сам Указ і факт нагороди так радує, що, не роздумуючи, хапаєшся за телефон, шукаючи в довіднику номер, гарячково міркуєш: «Але ж він так уміє всіх тримати на відстані!»

Проте орден Леніна усуває всі перепони — людина в радості здатна переступити саму себе й поміняти свої схильності й звички, серед яких багато й таких, що приписуються іншими всує: ми ж усі мастаки додумувати щось вряди-годи про когось, а може, й про всіх.

А тільки вічна суворість академікових суджень і присудів, закарбована в рисах обличчя, у погляді і в самій постаті, твердість справді-таки відчужують і відлякують, але й стверджують справжність людської достоїнності й раритету.

Завойоване всім нелегким і чесним життям та невтомною працею право судити себе й інших вимірами не домашніми, а світовими охоче визнають і вітають усі, доки їх не стосується особисто, а як тільки торкнеться когось академіків непідкупний розум ланцетом обгрунтованого аналізу, нишкнемо, відчуваючи холод космічних глибин чи високостей світу. Хтось із нас потім боїться його, хтось остерігається, а хтось ненавидить — це вже залежить не так від таланту, як від малості людської. А він такий був, такий є, таким буде до скону, бо, хоч як там, на вершині особистих і суспільних суджень, холодно й самотньо, такі, як він, завжди на очах і ніколи нічого так не цінують, як свою совість і переконання, і нічим не поступляться ні на йоту ні за які блага.

— Алло,— почулося в трубці м'яко, тихо і так близько, ніби ні телефону, ні відстані поміж нами.

— Добрий вечір,— сказав я і глянув у вікно: там уже звечоріло, сквер вкутався сутінками, тільки високо-високо у ще світлому небі летіли на південь якісь великі птахи.— З орденом Леніна вас,— сказав я,— з найвищою і найлюбішою з усіх нагород.

— А-а-а,— відгукнувся академік, пізнавши мене.— Спасибі-спасибі.— І майже скоромовкою: — Хочеться поговорити, приходьте. Я щойно прочитав одну роботу.

— Куди? — отетеріло спитав я: сам академік запрошує на розмову — це трапляється не так часто. Для мене принаймні — вперше в житті.

— Приходьте в інститут,— сказав академік весело й бадьоро: орден Леніна звеселив його, мабуть, не менше, ніж мене його запрошення, і тут ми на якийсь час стали мовби рівними, так що в мене трохи підстрибнуло й ніби повищало серце, і сонячна мелодія тенькнула в ньому й не обірвалася, а довго відлунювала як у доброму музичному інструменті.— Я в інституті щодня з десятої ранку. От ви й приходьте на десяту позавтрьому.

— Це буде понеділок,— сказав я, бо дуже треба було і дуже хотілося щось сказати йому, такому доброму й сердечному цього вечора,— а понеділок же — тяжкий день.

— То приходьте будь-коли,— запропонував він, і в його рівному голосі вчулася підбадьорлива нотка.

— Я прийду у вівторок,— сказав я і поклав трубку — пора вже було її покласти.

Небо за вікном ще світилося у найвищій своїй високості, ще летіли по самім його краєчку припізнілі великі птахи, щось нагадуючи миле й далеке, і вітер зносив їх на схід, до Дніпра, а вони брались та бралися прямо на південь, так що летіти доводилось трохи боком, і ключ їхній не руйнувався від того, а тільки видовжувався і нагадував крокву велетенської, ще не збудованої будівлі, яка збудується неодмінно. Чи тут, на Поліссі, чи у південних наших степах понад морем — у наймилішому краї, у рідній моїй стороні.

Сутінки й досі були сповнені музики — радісної, тривожної, від неї мліло й заходилося серце, тільки ніяк не розбереш: «Егмонт», «Коріолан» чи «Апасіоната» звучали й змішувались між собою — мелодії доповнювали й заступали одна одну і рвалися з притемненої землі отуди, у ще світле небо, вслід за птахами, що

мерхли й пропадали за краєчком неба, як натяк чи спомин невідомо про що, але про щось неодмінно прекрасне, радісне й нелегке, як сама доля й музика Бетховена, що живе і дримає в кожному з нас, хоч ми не завжди й знаємо чи усвідомлюємо це.

2

Ранок, сонячний і теплий, відбився у високих вікнах і вітринах Києва, позолотив його стіни й обновили бані древніх соборів, на широких вулицях і площах прослав тріпотливі зблиски, а на вузьких вулицях і в провулках — мерехтливі, підбиті серпанком тіні. Вулиці виповнені людьми, що квапляться на роботу, площі — машинами, що на те й існують, аби прискорювати рух та зменшувати відстані. Студентки й студенти пройшли вже в свої аудиторії, і зараз на тротуарах володарюють зрілі люди: сивоброві академіки, ясночолі аспіранти й респектабельні актори, зрілі розквітлі жінки — краса світу, радість і свято всіх закоханих і захоплених душ, неосяжні покладища людської досконалості. На сонці спалахують німбами осяйні їхні зачіски, виразніше окреслюються тугі лінії в'юнких постатей і пругких ніг, а в затінку — ширшають очі, випромінюючи енергію думки й жаги, журби й замріяності. Із тіні — в світло, із світла — в тінь, так невловно мінливі і порізнному прекрасні істоти, на яких не можна надивитись, якими годі намілюватися, які, й зникнувши, лишають нас багатшими й щасливішими від одних спогадів про них, від однієї думки, що вони є на світі, бо для того й народжуємось, щоб зазнати щастя чи горя з жінками. Еге ж, із жінками. А спробуйте-но прожити без них!?

І в інститутських коридорах, тьмавих і лунких після гомінливих, залитих сонцем вулиць і площ, їх теж чимало: вистукують високими каблуками по паркету, немов солов'ї витьохкують у галях понад Дніпром, стріпають розвихреними зачісками, вихитують стегнами й гнучкими торсами — тут, хоч і сутінково, їхню розкіш і звабу бачиш виразніше, бо пальта й плащі залишилися внизу, в гардеробі. Ідуть, немовби володарюють над світом і знають про це давно, усвідомлюють своє високе призначення мало не від народження, і всі

оті розмови про їхню емансипацію та рівноправність здаються надто запізнілими й кволими, коли бачиш таку силу красивих жінок — кожна з них випромінює величність, виступаючи немов держава, а що ж говорити про натовпи і вервечки красивих жінок, яких бачиш щоранку й щодня у Києві?! Та хіба ж тільки в Києві? Дивишся на них і думаєш: скільки ж то написано про вас найбільшими поетами й музикантами світу, скільки вилито на вас поезії, якими мелодіями вкृतано й овіяно вашу красу, а ви все одно вивищуєтесь над усіма нами, над усім світом, над найвищою поезією й музикою, і перед прийдешніми, ще не народженими, ще не визрілими геніями лежить поле діянь таке ж несходиме і неосяжне, як і перед їхніми предтечами і попередниками. Та й вони приречені на безсилля вичерпати жіночу красу — найпрекрасніше з усіх безиль на світі!

Всі жінки наче ще й не розійшлися з коридора по своїх кабінетах, а я мало не нашттовхуюсь грудьми на новий, з полірованого горіха, великий і красивий стіл, який мовби сам несподівано вплив з освітленої приймальні і перегородив затемнений коридор майже на всю широчінь, так що розвернути його виявилось не так і легко. Але його розвернули-таки й понесли кудись далі. Потім двоє чоловік винесли з тієї ж самісінької приймальні туго згорнутий килим, взявши його на плечі, немов шестиметрову соснову колоду грубенького-таки діаметра, і тільки тоді я дістав змогу зайти.

Сонце ударило в вічі, бо висіло саме над перехідним мостом через Петровську алею — просто перед вікном, і я спочатку побачив тільки той легендарний міст — дипломну роботу академіка Євгена Оскаровича Патона. Він, звичайно, годився на те, щоб по ньому переходили найкращі жінки і дівчата, найвідчайдушніші герої й славетні мудреці, але зараз на ньому, як пшенична паляниця на темній жаровні, лежало ранкове сонце, і тут закралася думка, що міст проектувався й будувався саме для цього: щоб сонце могло прилягти на ньому, якусь мить спочити.

— Що за переселення? — кивнувши вслід винесеному столу й килиму, спитав я молододу секретарку, при звичайшій до сонця з коридорної напівтемряви й ще не розглянувши її як слід.

— А ви запізнились, одначе, — глянула вона на го-

динник,— на цілих десять хвилин. Академік мене попередив, щоб перепросила вас, він скоро має бути. Тепер уже скоро.

В цей час до приймальні занесли інший стіл — не такий вже новий, стемнілий і масивний, з лев'ячими лапами замість ніжок, під тумбами — німецький повоєнний ампір з доброго й непохитного дуба-моноліта. Книжкова шафа того ж таки стилю стояла в кабінеті під стіною навпроти вікна. Стіл поставили в кутку, щоб світло падало зліва, з-за спини.

— Трохи глибше в куток,— показала секретарка.— Отак,— приміряла вона, пройшовши за стіл попід стіною.— Спасибі,— подякувала носіям, що мовчки виїшли.

— Так що ж це за зміна декорацій? — перепитав я, заінтригований і збентежений побаченням.

— Навпаки, повернення декорацій. Наші господарники придбали для академікового кабінету найсучасніші меблі, розкішний килим, потихеньку все це розставили й розстелили ще в суботу, щоб зробити сюрприз, а він прийшов у понеділок, зупинився в порозі, постояв з хвилину, роздивився, потім круто розвернувся і виїшов, нічого мені не сказавши. Ми всі тут місця собі не знаходимо, не знаємо, що робити, а він за цілий день і не обізвався, і не з'явився. Тільки аж сьогодні о дев'ятій подзвонив мені й попросив повернути все, як було, доки він приїде. Дав усього дві години і не пояснив нічого. Питаю його: а куди ж діти нові меблі й нові килими? Кабінетів, каже, у нас до чорта, і охочі до нових меблів неодмінно знайдуться. Ви, каже, не турбуйтеся, господарники знають, кому прикрасити апартаменти. Вони, каже, всьому раду дадуть...

В коридорі почувлися тверді квапливі кроки, і в розчинені навстіж двері приймальні рвучко увійшов стрункий і поривний чоловік, на ходу зірвав капелюха і кинув на гнуту рогату вішалку, розстебнув і блискавично скинув пальто й, шарф уткнувши в рукав, повісив його, не дивлячись, кивнув секретарці, а мені руку подав — суху й гарячу, міцно й швидко стиснув пальці, так що я й відповісти не встиг, ступив за стіл на своє місце.

— Прошу,— показав на приставний столик, за яким вже стояв стілець для відвідувачів, і сів, не чекаючи, доки я зайду туди й сяду.

Весь час не зводив з мене палахкотючих очей — карих, глибоких, чистих і таких пронизливих, що могли б здатися й прискіпливими, якби не билася в їхніх темно-прозорих глибинах заклопотана й нетерпелива думка. Одразу ж відчуваєш: на тебе тут не просто дивляться — відгадують твою скутість, хочуть прийти на поміч, усунути напругу, розбудити невимушеність і незалежність, що мають здатність забігати подалі в час відвідин таких кабінетів. Та й не тільки таких — всяких.

Погляд, відкритий і безкомпромісний, не пригноблював, а підбадьорював, закликав до відвертості й розкутості. Тут цінували паритетність і незалежність суджень і поведінки — це легко читалося у м'якому виразі худорлявого тонкого обличчя з сухуватим рум'янцем, викликаним, очевидно, швидкою ходою по вранішній свіжості. Високе біле й чисте чоло неначе аж світилося під цупкими пасмами збитого вгору чорно-блискучого волосся. Зосереджений академік блискавично вихопив з пачки сигарету й закурив. А я, скориставшись паузою, сказав:

— Бідно тут, аскетично. Не таким уявлявся мені ваш кабінет.

— Оце бідно? — здивувався він. — Стиль ампір! Що ж іще треба?

— Ото придбали істинно директорські меблі, — сказав я, кивнувши за стіну, вслід винесеним столу й килиму.

— Для спання! — різко заперечив академік. — А не для роботи.

— Ще й як для роботи, — не погодився я. — При мені ж виносили й стіл, і килим. Чому ви наказали...

— Не наказав, — перебив мене академік, глибоко затягнувшись сигаретою. — Не наказав, а попросив. Та й то не одразу. Думаєте, легко відхилити чистосердечний подарунок? Чи тільки намір зробити тобі приємність? Прийшов учора, глянув і злякався: ну, чому, справді, робити такі подарунки за держаний кошт?! А сказати одразу не зважився. Не хотілося ображати людей. — Він так само відверто й незмигливо дивився мені у вічі, ніби своєю душею намагався зазирнути в мою. — А на десяту було призначено нараду в президента Академії наук — так у той день не вирвався й не подзвонив. Але й погодитись теж не міг: за оцим сто-

лом сиділи видатні люди,— куди ж мені до них! А бач, у носі закрутило, кращий стіл подавай. Тільки ж так можна розцінити заміну. Так чи ні?

— Часи міняються: країна розквітла, народ наш побагатшав...

— Не для того ж, щоб викидати столи, за якими сиділи генії?— Він зірвався з місця, пройшовся кабінетом туди й сюди, показав на перший міст юного Патона.— Може, й його поміняти? Так потім неважко забути й наших витоків, хто ми є і ким маємо бути. Ні, хай тут все, доки я працюватиму, буде так, як було: речі, якими користувалися генії в щоденній роботі, нагадуватимуть про них. Ні, нехай так все й лишається, доки їхні прагнення здійснимо, доки їхні заповіді виконаємо.— Він сів і від першої запалив другу сигарету.

3

— Останнім часом,— сказав він, пожадливо затягнувшись кілька разів, бо звук, мабуть, все робити на повну силу,— мені довелося прочитати чимало епопей.— Він глянув на мене тим самим виразним і пронизливим поглядом, не оцінюючи, а мовби заздальгідь обіцяючи цілковиту відвертість і щирість.— До чорта епопей! — майже вигукнув він, скоріше з подивом, ніж з осудом.— І в нас, і в інших республіках це входить у моду. Можна сказати, давно вже увійшло. Епоха динамічна, час спресовується, а проза ширшає, збільшується в обсязі — як це пояснити, не знаю. Хоч легко припустити, що не запит читачів тут превалює, а заміри авторів, яким хочеться відтворити події й картини масштабні і відтворити їх розгорнуто в часі й просторі. У цій роботі,— без всякого вступу кивнув на книгу перед собою,— взято одну сім'ю, до якої кризь маленькі вікна її хати в глухому степовому селі заглядає весь світ з своїми тривогами. Спочатку це тривоги далекі й чужі, навіть малозрозумілі. Поступово, вже не скоро, з відповідним розвитком подій у Європі і всьому світі велика й роботяща родина українського колгоспника опиняється в центрі світових подій. В громадсько-політичному плані приваблює те, що в початковому, найтяжчому періоді нашої Великої Вітчизняної війни показано не тільки кров і втрати, наші відступи й оточення, а підкреслено, з яким достоїнством б'ються й гинуть

на тяжких рубежах наші радянські люди, як у найкритичніші моменти оперативної обстановки наше командування зберігає спокій і не втрачає управління військами, вміло й розсудливо впливає на події. Це мені припало до душі, бо я сам там був, на кордоні зустрів війну, відступав з боями до Новограда-Волинського і далі на схід, усе бачив і все пережив сам. І мені прикро читати книжки, в яких весь час підкреслюється розгубленість і безпорадність командування, панічні настрої у військах і безладдя у відступах. У герої вибираються дурні, без яких поки що ніде не обходиться, через цих дурнів гинуть у наших творах прекрасні люди, і що ж з таких книг винесуть жінки й діти загиблих, матері й кохані? Їм відмовляють навіть у праві усвідомлювати, що найближча й найдорожча людина заплатила своїм життям за свободу й незалежність Батьківщини — висока плата й висока честь! А вмерти через безпорадність дурня — хіба ж є щось страшніше і недостойніше?!

Він навалився грудьми на стіл, зовсім близько до мене стало його натхненне обличчя, палаючий погляд. Нервові й тонкі руки з сигаретами й сірниками опинилися майже на цьому краї стола, і я зробив велике зусилля над собою, щоб не потиснути ці чесні, роботящі руки: академік ніби вгадував мої пекучі думки.

— Двадцять друге червня застало мене на кордоні під Равою-Руською, — почав він після мовчанки довірливо й спокійно. — Був я тоді курсантом школи молодших командирів 244-го стрілецького полку 41-ї дивізії генерал-майора Мікушева — малого й клятого, зате рішучого й сміливого. Школа була розташована в маєтку князя Сапеги в селі Седлісьці, в семи кілометрах від кордону. Пам'ятаю старовинний парк, у якому дуби були такі древні, що дупла їхні задраювали майстри-лісоводи цементними пластирами, а стовбури обшиновували залізними обручами. Знамениті дуби — так і стоять перед очима й досі. Викохали ж їх та й зберігали не одну сотню літ, а у війну стали вони орієнтирами — з досвітку вдарила по нас фашистська артилерія, і дубам дісталосся найперше: мабуть, по них пристрілювались батареї, бо засічено було кілька прямих попадань. Розчухувалися й обвуглювалися на очах дуби-велетні, і могутнє гілля з щойно розпущеним глянцеvim листом падало з височини на землю, підскакувало через свою

кострубату нерівність, немов корчилося з болю. Окопалися ми, щілини протиповітряної оборони використали, діждалися й першої й другої атак, спочатку збили залпами спесивість мотоциклістів, а потім за діло взялась по-справжньому вже справжня німецька піхота й під вечір пішла перебіжками на зближення з нами, бо ніякими іншими засобами не зуміли нас вибити з Седліськи. Багнети-ножі заздалегідь у них примкнуті були, й есесівці з першими сутінками кинулись мовчки на нас з гвинтівками напереваги.— Він усміхнувся, запалив знову сигарету від сигарети, глянув на мене довірливо:— То тільки розповідають про багнетну атаку інтересно та знімають її кінокамерою хвацько, коли діють не навсправжки, підлаштовано, а як глянеш на ворога справжнього та ще й з відстані невеликої, тут вже не до хвацькості й не до інтересу. Тут вже просто смерті у вічі дивишся. Стоїш перед нею ніс в ніс, і навіть дихання її поза шкірою й на вустах чується. Все в тобі — м'язи, серце, всі нутроці й нерви — в клубок. «Ребята! — крикнув начальник школи капітан Корков, вискочивши на бруствер, і ми всі вискочили теж.— На ру-ку! — ще дзвінкіше крикнув він, викинувши гвинтівку вперед, так, як учив нас завжди.— За мною!» — і рушив назустріч фашистам. Ми за ним. І небо померхло, й дуби відступили — цілі й потрочені, тепер вже вони не мали ніякого значення. А шеренга сіро-зелених німців з плоскими багнетами все наближалася, більшала на очах і втрачала щільність. Я тепер виразно бачив перед собою блискучий багнет високого німця, що йшов просто на мене, і сам пішов на нього. Сірий френч і сіре обличчя мерехтіли над багнетом, ніби не потрапляли у фокус зображення, тільки чорнів роззявлений в крикові чи в спраглому диханні рот і високо підняті брови над западинами очей виражали здивування чи відчайдушність, але все це карбувалось в моїй свідомості, ніби в мерехтливій калюжі, збриженій вітром, зламувалось і розпливалось, розколювалось на шматки. «Ура!» — почувсь капітанів голос, і всі теж закричали, і я закричав, а оскільки після «Ура!» вже не можна було просто йти, то я рвонувся й побіг, бо той крик товаришів і мій власний підганяв усіх нас скоріше не за звичкою, як можна було чекати, а за психологічним станом, що виникає від того бойового заклик. І як тільки я кинувся бігти, німець

одразу ж почав рости. Він збільшувався на очах з кожним кроком, але швидше вдвічі, ніж можна було чекати, бо й сам теж біг мені назустріч і з одним моїм кроком ставав ближчим на два. Він тримав свій багнет якимось незручно: не прямо на мене, а ніби трохи набік, не так, як тримали мої товариші під час навчального бою, і я вже не зводив очей з його багнета — бачив тільки багнет, цілювся тільки в той відставлений набік багнет, прагнув якнайшвидше дотягнутися своїм тригранним довгим до його плаского й короткого, що сліпуче сяяв на сонці й кидав на мої очі відблиски, аж сльози виступали й туманили зір, але руки мої прикипіли до трилінійки, й протерти очі не було як, та я й не знав, від чого вони туманилися: чи від сльози, чи од зустрічного вітру. Аж ось я вже зовсім набіг на ворога, а ворог набіг на мене, все ще тримаючи багнета правіше мого правого плеча — ну, так же незручно, що я перекинув на бігу свій багнет з лівої в праву руку механічно, бездумно, бо навчився володіти прийомами багнетного бою майже автоматично, і гвинтівки наші брязнули, багнети на мить схрестилися, потім я відчув у лівім стегні пекучий біль, а на руках важкий тягар, у очах потемніло й занудило під грудьми, і я раптом упав, хоч зовсім не думав і не збирався падати... Так я одержав перше поранення, та ще таке незначне — багнетне, в перший день війни в Седлісьці, в маєтку богом та людьми забутих Сапег, поміж столітніми дубами...

4

— З багнетної атаки мало кому вдасться вийти живим, — сказав я. — Це така рідкість! Майже всі гинуть. І багнетних атак значно менше буває насправді, ніж про них розповідають.

Академік пильно подивився на мене, і десь на дні його глибоких очей промайнув подив, та він промовчав. А потім сказав:

— Я вижив тільки тому, що ми тоді вистояли й, отже, в тій атаці перемогли. Німців же, що брали участь в багнетнім бою, ми знищили всіх. Кого не багнетом, того добили вогнем навздогін.

— Так завжди й буває. Саме так: і багнетом, і вогнем. Ви поранені в ліве стегно? — перепитав я.

Він мовчки кивнув, збираючись, мабуть, продовжити розмову. Та я не дав: підвівся з стільця і став чомусь струнко.

— Я можу вам показати, як ви відбивали атаку. Адже й так ясно, що атакував він, а ви захищались...

— Здається, так,— мовив задумливо академік,— хоча...

В кутку стояла якась довга палиця, можливо, указка, я взяв її напереваги, став посеред кабінету на зеленому, мов трава, килимі й прийняв основну позицію для багнетного бою. «Крок вперед!» — наказав я собі і зробив той крок, не міняючи положення ніг. «Крок вліво!», «Крок вправо!», «Крок назад!» — так я сам собі віддавав команди й виконував їх, не втрачаючи остійливої позиції, насолоджуючись тим, що нічого не забулося з тих тридцятип'ятилітньої давнини уроків, які мені давали прискіпливі й вимогливі сержанти в учбаті сто сорок дев'ятого запасного полку Восьмої армії.

— Майте на увазі,— сказав я академікові, зупинившись і приставивши до ноги указку, мов гвинтівку,— найважче самому собі зізнатися в тому, що було насправді під час твого поранення, бо збаламучена пам'ять наша послужливо поступається фантазії, особливо коли пробуєш все те переповісти. Тоді й сам уже не розбереш, де вигадка, а де правда. Хід бою підказує, що атакували не ви, атакував вас фашист, можливо, зібраніший і досвідченіший від вас. Неспроста він і багнет свій заносив ліворуч, щоб, по-перше, ви не дістали його при зближенні, а по-друге, щоб розкрилися, заносючи вправо свою гвинтівку й розвертаючись на бігу теж праворуч, але ви зробили те, що в прийомах багнетного бою робиться за командою «Перекинь багнет!» Отак-о! — Я ступив два швидких кроки, виписавши указкою широке півколо й перекинувши її з лівої, винесеної вперед руки в праву, одночасно розвернувши корпус вправо і ступивши правою ногою вперед.— Цим прийомом ви закрилися від можливого його удару і могли контролювати кожен рух ворожого багнета. Коли ж він з ходу довгим випадом послав багнет вам у груди, ви знову виконали уявну команду «Перекинь багнет!» — тепер уже з правої руки на ліву, відбили той випад вліво і вниз. Якби не встигли ще й ліву ногу занести, були б не ушкоджені: фашист увіткнув би свій багнет в землю, а так...

— Якби ж то не встиг,— сказав академік, не зводячи з мене теплою, майже захопленого погляду, вийшов з-за столу й вихопив у мене указку.— Дивіться, що сталося б, якби я не заніс ліву ногу вперед.— Він перекинув указку з правої в ліву руку й опинився правим боком до мене, геть відкритий, і указка, котра мала замінити багнет, спрямована тепер була до вікна, невідомо на кого.— Бачите? — спитав академік, завмерши й дивлячись на мене через плече. Весь його правий бік, права вилиця й щелепа, вся шия лишались відкритими й беззахисними.

— Нічого не скажеш,— зітхнув я,— він убив би вас прикладом за цим же випадком. Йому треба було тільки пересмикнути занесеними руками: багнет — до себе, а приклад — вперед. Попав би в скроню або у вилицю.

— Ну отож,— перевів подих академік, повертаючи мені указку.— Ще добре й одбувся.

— Бо засвоїли по-справжньому елементи багнетного бою.

— Гм-м,— зупинився він плече в плече зі мною і глянув збоку, ніби пізнавав чи примірявся до чогось.— Капітан Корков з нас віршовки сукав, спасибі йому. А ви звідки винесли оцю вправність? — спитав суворо, пригасивши блиск очей і все те, що там почало світитись до мене.— Теж, мабуть, у школі молодших командирів?

— Так, тільки там по-справжньому опановувалась тактика одиночного бійця, секрети й премудрості багнетного бою.

— Ну, то військова освіта, вважайте, у нас однакова,— всміхнувся академік, торкнувшись мого ліктя, і не поспішав зійти з килима й сісти за свій стіл.

До кабінету без стуку й попередження зайшла молода жінка — одна з тих, якими не можна не милуватись ні на вулицях, ні в інститутах Академії наук, ні в театрах, і я справді милувався нею, йдучи коридором, а тепер побачив суворо й неприступну з лиця вчену даму. Відлякували й відчужували стиснуті губи, що зблизька здалися навіть пісними, холодні й заклопотані очі, виповнені турботами, розчаруванням і, мабуть,

тривалими безуспішними пошуками. Чомусь мимоволі подумалось, що наука зістарює жінку чи не найсильніше. «А що ж її не зістарює?» — подумалось теж. Мабуть, тільки щаслива любов, якщо така буває, без ревностей і розладів, але й у щасливої любові бувають прикромці від невдач, розчарування й нездійсненні мрії, домашні клопоти й діти — все старить, виснажує, допікає, але наука, мабуть, найбільше.

Академік, очевидно, такими дурницями не забивав собі голову, бо одразу ж, навіть не глянувши на жінку й, здається, не зауваживши ні її настрою, ні стану, спитав:

— Що там у вас? — і одразу ж вп'явся очима в її роботу, покладену перед ним на столі.

Читав довго й уважно, щось підкреслював і повертався, гортаючи сторінки назад, мало не до самого початку, потім накрив роботу обома долонями й відкинувся на спинку стільця.

— Чого це ви так боїтеся екзистенціалізму? — спитав, прямо й відверто дивлячись їй в обличчя.

— Буржуазна наука, — досить незалежно стелула плечима жінка й перевела погляд на мене, не витримавши палахкотючих академікових очей.

— Буржуазна то буржуазна, — сказав академік, — та її не боятися, а розвінчувати треба, випікати залізом прояви відчуженості, бо як же бути з тим, що й у нас душевний і побутовий комфорт порушує чи видозмінює контакти між людьми? До речі, вам не доводилося бути на студії науково-популярних фільмів? — спитав мене. — Нам показували дивовижну роботу молодих кінематографістів «Контакти». Ви ж бачили? — звернувся він до жінки, і та кивнула. — Ото й є предмет для вашого дослідження сьогоднішньої дійсності з поглядом у завтра і мистецтва та літератури, що мали б відтворювати ще не визначені, але вже наявні процеси. Розумієте, — звернувся він до мене. — Спалахує екран, і тисячі машин з увімкненими фарами мчать на нас з нью-йоркського нічного аеропорту Айдлу-Айдл, потім з кількох мостів і віадуків Токіо, — і все просто на нас і через нас, і тисячі вогнів рухливої, різнобарвної реклами, джазові розірвані вітром і рухом сплески, розпачливі голоси естрадних співаків, підсилені посилювачами, — все летить, рветься, шаленіє, виє і мчить, а потім раптом тихий Хрещатик з людським натовпом на

тротуарах, і назустріч людському потоку йде краєчком панелі молодий інтелігентний хлопець. Щоб підкреслити його сучасність й інтелігентність, майстри кіно дали йому під пахву креслення в довгих і круглих піхвах і відповідно одягли — за останньою модою. Найсучасніший з усіх сучасників. Фізик чи хімік, конструктор чи дослідник. Іде один проти всіх і зупиняє свою ровесницю. «Чи не могли б ви поговорити зі мною? — тихо питає її. — У мене такі неприємності». Дама обурено зміржує його поглядом, обходить боязко й зникає у натовпі. На те ж саме запитання група його ровесників відповідає йому щось таке, що не підлягає звукозаписові і особливо відтворенню в звуковому ряді — ми й без звуку розуміємо, що вони відповідають йому, — з виразів облич, міміки й поглядів неважко здогадатися. Інші сахаються від нього, ще інші намагаються покликати міліціонера, а людина ж тільки того й хотіла, що поділитися своїм горем, нещастям чи прикрощами. І ніхто з тисяч людей не схотів його вислухати. Чому? «Дай ответ!» — «Не дает ответа». Йде він, засмучений і самотній, серед натовпу, аж тут вривається в шуми й гами міста на високій ноті голос Алли Пугачової: «Выходят на арену силачи-и-и!» А який же він силач?! Людина стає безпорадною, втрачаючи співчуття й розуміння інших. Цей контрапункт вражає емоційно й за змістом. І спонукає гірко задуматись: навіть у нашому суспільстві ми потроху втрачаємо уважність до людського горя, до самотності людської нарешті. А це вже — байдужість. А байдужість — духовна смерть, за дуже незначними виключеннями й винятками. Це є й у нас. Ще, можливо, в зародку й тільки серед певної частини населення, саме тієї частини, яку й називають обивателями й міщанами, але ж є, є, чого тут гріха таїти й соромливо відводити очі! От і ви боїтеся, — звернувся він до жінки, — а треба відверто й сміливо говорити про це. І не говорити, бо тільки говорити, базікати — у нас мастаків до чорта, а досліджувати. І не саме явище, а коріння, джерело його. Досліджувати, щоб боротися з цим злом, викорінювати те, що його породжує зараз чи може породити в майбутньому. Не вагайтеся, беріться за це діло сміливо, бо в науці, як і на війні, перемогу здобувають сміливі і мудрі. Боягузам і пристосуванцям тут нічого робити. Це я не про вас, — запевнив він понуру свою наукову співробітницю. —

А як там Микола Павлович? — спитав він. — Чогось давно не заходив.

— Учора приступ був. На Бессарабці. «Швидка допомога» підбрала.

— Он як. — Академік зняв трубку, набрав номер, привітався. — Зайдіть до мене, будь ласка, — сказав він і, поклавши трубку, віддав роботу жінці. — Ото як почали, так і розвивайте далі, спробуйте застосувати соціологічні дослідження й анкети Інституту громадської думки і зробіть науково обгрунтовані висновки. Це одразу надасть вашій роботі соціальної значимості й актуальності. А виникнуть труднощі, заходьте порадитись. Активніше, сміливіше беріться за діло, а то я вас щось зовсім не впізнаю, — сказав він суворо, без усмішки, впевнено й довірливо.

Жінка встала. Вона вже ставала іншою: усмішка осяяла похорошіле обличчя, уста розімкнулися й пояскравішали, очі, потеплішавши, стали ширші й променистіші, й до дверей вона йшла пружно й граційно, як і належить ходити молодим і вродливим жінкам. А тут до кабінету, розминувшись з дружиною вже, мабуть, в приймальні, заходив Микола Павлович, якого я знав давно, тільки ніколи й не підозрював, що він так слабує на серце, вже двадцять літ, як устиг сказати мені академік.

— Миколо Павловичу, — як завжди, без вступу звернувся до нього академік, — підбадьорте дружину, допоможіть їй подолати боязкість, нерішучість, порадьте їй, нарешті, як краще дослідити обрану проблему.

— Хіба цим вічним дияволам потрібні наші поради, — сумовито всміхнувся Микола Павлович. — Самі звикли володарювати над нами.

— Не дуже-то й поволодарюєш нами, — сказав академік, прикурюючи одну від другої сигарету і вже викинувши в кошик викурену за цей ранок порожню пачку. — Поможіть їй зрушити з місця. Мучиться людина.

— То вона за мене переживає, — сказав Микола Павлович.

— Ну от, — вирвалось у академіка, і він спохмурнів, — а ви там щось про вічних дияволів та володарювання. І от що. З завтрашнього дня виходьте на роботу о дванадцятій. До самої відпустки.

— Спасибі, — Микола Павлович розчулено глянув на академіка, а той насупився ще дужче.

— І про свою докторську не забувайте. Щоб мені ніяких там пролонгацій! Не ускладнюйте життя нам і собі, бо, як виб'єтесь з графіка, аж до Москви діло дійде...

— Не дійде,— сказав повеселілий Микола Павлович.— Я вже в чернетці закінчив. Лишилося відшліфувати й передрукувати.

— Дасте примірник мені,— наказав академік і, відпустивши Миколу Павловича, довірливо повідомив:— Оці люди вдруге одружились. І він розійшовся з першою дружиною й вона з першим чоловіком. Скільки ми тут за них горя прийняли, як боролися й відстоювали їхнє право на любов... Як же ж тяжко і складно людям бути щасливими! — Академік гірко похитав головою і глянув на мене, немов пожалівся.

«Так от яка вона, твоя непохитність і неприступність, старий солдате!» — з неясною радістю подумав я.

6

А вголос сказав:

— Вам і то щастя й досягнення далися, певне, не легко.

— Щастя? — спитав академік.— Досягнення?! — Він саркастично всміхнувся, навіть пхикнув і крутнув головою, випускаючи дим з ніздрів і з рота в усі боки, майже вкутуючись ним.— Хотів би я почути від когось, що воно таке, оте щастя. Амосов твердить, що щастя — то комфорт душі. Так от я, як, смію думати, і він, не знаю такого стану. А досягнення? Про які досягнення кажете, коли мені вже шістдесят, а я ні чорта не зробив! — Він жорстоко товк недопалком у попільницю і не зводив з мене лихого, стемнілого погляду, ніби я був винен у чомусь.— Ні чор-та! — розмірено повторив і довго мовчав, схиливши голову.

Я назвав його роботи, навів приклади з науки й практики, де вони застосовувалися і відіграли значну роль.

— Дай боже кожному зробити стільки,— сказав я.— Ми на вас усі орієнтуємось вже якихось п'ятнадцять чи двадцять років.

Недовіливо й іронічно всміхаючись, він дивився на мене збоку, трохи примружено й лукаво.

— Слава богу, що ви не працюєте в моєму інституті

й не підлягаєте мені ніяк — ні службово, ні творчо. А то вигнав би вас з кабінету за підлабузництво. Оскільки запідозрювати незалежну людину в цій ваді нелогічно, прошу вас: не приписуйте мені заслуг, яких я не маю. — Він схилювся над столом, навалившись на нього грудьми, знову дивився мені у вічі зблизька, незмигливо, відверто й зосереджено, немов вицілював. Ну такі ж чесні, палахкотючі й одверті очі, пізнав би їх серед тисяч інших очей і повірив би серед інших найперше їм! — Як подумаш, що вже їдеш не на ярмарок, а з ярмарку, як кажуть у народі, як зрівняш зроблене з тим, що мріяв замолоду зробити, такий жаль бере! І така прикрість облягає. Єдине виправдання: а де ж поділось здоров'я?! На щось же я його поклав? А поклав-таки, тут нічого не скажеш. І у війну з тими ранами та морозами, з тими кровотечами на можайському снігу. А вже й потім, після війни, хіба легко було? Жінки коровами орють, сіють і волочать, а я, працівник райкому, на побитих ногах за десятки кілометрів пішки йду агітувати їх. Знаю, що їсти в них нічого, копійки за душею нема, дітей ні в що взути, одягти, нічим нагодувати, агітую ж, бо інакше і країні нашої, і нам самим... — Він махнув рукою. — Навіть згадувати й то несила. Пережити ж все, щоранку встаючи, думати про це... Огого. Не легше, ніж на фронті. Ото мої найтяжчі дні й діла. Тому на все життя зненавидів нероб і пристосуванців, усіх тих, хто шукає легеньких шляхів і теплих місць через впливових батечків, дядечків, через підлабузництво і обмови. Люто ненавиджу, — вигукнув, піднісши руку з сигаретою вище голови, — як фашистів! Усім нам усе кровію й потом окипіло, а є зануди й крутії, що всі труднощі обминуть, всі лази й перелази використовують, щоб вмоститися народові на шию позручніше. І пилінка на них не впаде, й порошинка не сяде, і дощик не капне. І скрізь їм гарно та весело, і сумління їхнє чисте та мирне, і всім вони задоволені, ну, що ти скажеш?! Тут же світу білого за роботою не бачиш і вічно караєшся, що мало, неприпустимо мало зробиш. Ну так же ж мало, що хоч криком кричи! Про яке вже там щастя, про який там душевний комфорт говорити, коли не зазнав його досі й не зазнаєш, доки житимеш, бо вічне невдоволення собою, особливо тим, що не встиг або не спромігся зробити, носиш із собою, немов кару за плечима. А ще мене засмучують бездари, що пруться

в науку правдами й неправдами. Та й не тільки в науку. Навіть у мистецтві й літературі, де та сама нездарність горить, мов печать на чолі, за сто кілометрів її видно, навіть там прориваються графомани й безголосі люди. Бездарність же — все одно що зрада, і за неї карати треба так само безжально...

7

— І все ж... Багнетний бій — це, мабуть, найяскравіший епізод вашої біографії, який вам запам'ятався на все життя? — спитав я, коли ми вже довгенько-таки помовчали, думаючи кожен про своє, а може, кожен про те ж саме, та не відчуваючи й тіні незручності від тієї мовчанки, як це іноді, хоч і дуже рідко, трапляється.

— Запам'ятався? — перепитав академік, повертаючись думками хтозна з якої далечини, про що мені одразу ж сказали його широко відкриті нелукаві очі, які годились на все, але, здавалося, найперше на те, щоб влучно стріляти, — такі зірки, тверді й незмигливі. — Оце, щоб вам розповісти, ледве-ледве згадав деякі подробиці. А так згадую не часто. Можна сказати, не згадую зовсім, бо епізод той заступили події пізніші. Мабуть, тяжчі й яскравіші.

— Ви ж тоді потрапили в госпіталь? — спитав я.

— У який госпіталь?! — вигукнув академік. — Про який госпіталь тоді могла йти мова? Всі госпіталі були розбиті або евакуйовані з прикордонної смуги. Не було тоді мені куди йти. Ні медсанбату, ні госпіталю поблизу. Санітари перев'язали, кров зупинили, та й вже. Я був комуністом, політбійцем, так що мені й на думку не спало виходити з бою. Так і відступав зі своєю полковою школою з боями до самого Новограда-Волинського. А потім в складі П'ятої армії Потапова оборонялись в Коростенському укріпрованні, так що тримали всю шосту німецьку армію перед Коростенем місяців з два, аж до наказу відійти за Дніпро. Славна була П'ята армія Потапова! Я про неї не забував, коли читав зведення про хід Сталінградської битви, і не без гордості згадував оборону Коростеня й по завершенні розгрому Сталінградського котла. Ми вже тоді, в сорок першому, в Коростенському укріпрованні вірили в нашу перемогу, хоч до неї було ще ой як далеко! От мені й імпонує, що

герої оцієї нової книги теж вірять, хоч і гинуть, хоч і відступають... І ми тоді відступали.— Академік знову запалив сигарету.— Я потім під Москву потрапив. Навіть на парад був виведений наш батальйон. До Історичного музею привели нас ще затемна, а тут сніг як пішов! Світу білого не видно. Колони по снігу йшли повільніше, ніж було розраховано, і нам уже не вистачало часу вийти на парад і пройти стройовим Красною площею перед Мавзолеєм Леніна. Намерзлися ото ми на тому сніговії, та й повели нас від Історичного музею просто на Можайське шосе через усю Москву, і того ж вечора, а вірніше, пізньої ночі, зітнулися ми з противником, прийняли бій за Москву. А морози ж тоді вдарили — градусів під тридцять. І ото з сьомого листопада по двадцять перше січня, доки мене не поранило вже капітально, я ні разу не перегрівся: ніде було. Всі села й хутори, всі хати було спалено, і ворог не лишав нам жодної вільної хвилини — пер як скажений. Бувало, все вже в тобі умре, задубіє від морозу, а ти йдеш, а ти ведеш огонь. Одного разу три доби пролежав я за своїм убитим товаришем мов за бруствером, на снігу, обдтий з усіх усюд вітрами, бо на невеличкій висотці діло було. Ні кущика, ні западинки, а земля ж під тобою так замерзла, мов кістка стала. Ніякою лопатою її не візьмеш, хоч зубами гризи. Так отам мені здавалось, що я разів сто помирав: ні рук, ні ніг, ні обличчя, ні тіла не відчував, тільки свідомість десь іще пробивалась ледве-ледве. Тільки вона ще й жевріла. А решта — все було мертве. Я й по ворогові стріляв, як у сні. Наче вже й не я, а хтось інший, на кого я дивився мовби збоку. Проте, як тільки фріци спробують піднятися, гвинтівка моя стріляла. І ще й непогано стріляла. Я не знаю й не пам'ятаю, чи був хтось праворуч і ліворуч від мене, але я знав, що з місця не зійду і ворога не пропущу, хоч би мені довелося там загинути чи задубіти. По правді кажучи, не раз благав долю, щоб послала нарешті кулю та щоб я вже відмучився. Але кулі мене не брали — товарищ, і мертвий, своїм тілом захищав і від куль, і від осколків. А потім таки й мене дістало осколком міни, а вже як поранило, то тільки в госпіталі очунав. А очунавши, не біль від ран відчув, а холод. Ото моє замерзання в снігу. Воно все мені й заступило. З сьомого листопада по двадцять перше січня! Якби зараз хоч раз так ізмерз — упав би і вмер...

Академік говорив усе це стримано, рівним і спокійним голосом, тільки очі його потемніли й ніби поглибшали. Мені здавалося, що він не все сказав, міг би сказати набагато більше, але час давно вийшов, і я став прощатися.

Він стояв серед кабінету на зеленому, мов весняна трава, килимі, палив сигарету й дивився на мене ніби здалеку, трохи примружившись від диму, вже зовсім не такий неприступний, як мені здавалося досі і як здається декому й зараз.

— Ей! — Сергій закинув спортивну сумку на плече і випередив неквапливих своїх товаришів. — Наталю, підожди-и!

Ліс підхопив його поклик, покотив між високими соснами, попід синім небом, мов м'яч: «Жди-и-ди-и...» А жінка, що йшла попереду, навіть не оглянулась. По встеленій лапатим листям стежці вона йшла легким кроком поміж гордими соснами і смутними, вже пожовклими кленами. Голова схилена, біляве волосся має на легкому вітрі, міцні ноги з оголеними литками, пружно ступаючи, несуть її далі, все далі й далі, а Сергію не хочеться, щоб вона віддалялась, і тому він зривається і біжить за нею, немов школяр. Немов ті галасливі школярі, що прожили все літо у цьому лісі, в піонерському таборі, котрий зараз віддано їм як одноденний будинок відпочинку.

Догнав. Одним поглядом охопив впалий її живіт і тугі невеличкі груди, обтягнуті білою спортивною кофточкою, пухкі губи і рівний ніс, і серце в нього защемило від її схилоного обличчя в розвихреному волоссі, від легкої й плавної ходи і від запахів, що враз війнули од неї навіть тут, у ранковому лісі, якоюсь невимовною чистотою і жіночністю. З-під тонкої білястої брови вона сумовито глянула на нього і спитала:

— Ти знов за своє? Не можеш жити без сенсацій? На очах у всіх женешся за мною й кричиш. Уявляєш, скільки буде розмов?

— «Не співайте мені сеї пісні, — змолвився він. — Не тривожте серденька мого...»

— О, — відмахнулась вона, — знову література.

— Леся Українка. Я тут ні при чому.

— А хоч би й Леся, — зітхнула вона. — Не можеш без літератури і без демонстрацій...

— Без тебе не можу, — сказав Сергій серйозно і тихо.

— Чула вже. Набридло. Ти ж знаєш, що з цього буде. Один поговор.

— А мені наплювати.

— Облиш. Ми вже про все домовились, і вороття нічому не буде.

— Яка ти жорстока.

— Тому, що самій доводиться захищати себе...

— Тому, що така, як тисячі інших, самотня,— підказав Сергій,— Самотня, прекрасна, моя...

— Господи, де ти взявся на мою голову! — Вона схилила біляву свою голову ще нижче, а волосся впало і закрило її обличчя зовсім.— Не заколисуй мене, це нам обом ні до чого.

— Буду,— заперечив Сергій.— Буду, бо ти моя радість і втіха моя... Єдина моя.— Він взяв її за руку і міцно потиснув холодні пальці, але вона не відповіла на його потиск.

— Як мені здихатися тебе? — спитала вона спокійно і врівноважено.

— Не здихаєшся,— сказав Сергій і поцілував її податливу руку і відчув, як вона пахне, та рука, нею.

— Думала, що тебе тут не буде...

— А я думав, що ти будеш, тому й приїхав.

— Горе моє,— глянула вона на нього з-під білявого пасма голубим своїм оком і посміхнулася. Ні, не губами — тільки тим оком. Ледь-ледь посміхнулася. А Сергій зрадів. І одразу став щасливий. І руки її не випустив із своєї, а сумкою своєю — раз-два! — махнув перед собою, так що вилетіло з неї кілька білих оперених воланів бадмінтону і покотилося поперед них по стежці.

Почему же я одна...

Проспівав Сергій і замовк. І луна знову повторила кілька разів останнє слово. Він постояв, послухав. Вона зупинилася теж, бо сумна мелодія тенькнула і обірвалася поміж ними і поміж високими соснами.

— Твоя пісня,— сказав він.— Про тебе. Коли її співають...

— Досить, — розсердилась вона. — Краще співай далі.

Почему же я одна,
И летит надо мной тишина,
И потухшие окна...
И где нет моего окна...

— Точно для мого фільму,— сказав він по паузі.— Бо — про тебе. А я тепер можу зробити фільм тільки про тебе і більш ні про кого. Чим довше не бачу тебе, тим більше думаю про тебе, і ніби краще взнаю і розумію все-все, з чим тобі доводиться стикатися і від чого боронитися. Перестаю бути егоїстом і думаю не про своє почуття, а про тебе. А побачу — все пропало...

— Господи, господи! — підвищила вона голос. — Не муч мене. Ти ж знаєш, що з цього нічого не вийде.

— Знаю і все ж... Назову фільм «Така, як тисячі інших» і розкажу в ньому про тебе й про всіх вас, самотніх жінок.

— Ото краще роби свій фільм. Бо про нього вже стільки розмов, а ти ніяк не візьмешся по-справжньому.

— Якби мені дали тебе в картину, а не тих бездаракторок, котрих привозять хто й зна звідкіля, а вони ні говорити, ні рухатися перед камерою не вміють.

— Про мене не думай. У твоєму фільмі я б ніколи не могла зніматися...

«Ну да,— подумав він і пригадав, як вона колись сплітала руки за його шиєю, як цілувала, гаряче дихала йому в обличчя і заглядала у вічі довго і близько, а потім плакала...— Ну да, хіба тут до фільму. Або любити, або знімати».

— Ти моє золото,— сказав він тихо.— Як ти все розумієш.

— Ну, досить, Серьожко, пішли.— Вона знеможено прихилилась чолом до його плеча. На одну секунду, а хотілося, щоб надовго.— Ходімо, бо нас доганяють.

Здала долинали гомін, перегуки, неквапливе човгання підошов по піску і сухому листю, а людей за деревами не видно, і перемовляння їхні були легковажні, мов негативи тих розмов, що лишили тут колишні мешканці лісу.

Він нахилився і поцілував її в губи і помітив, як золотиться на сонці пушок біля вуха, і поцілував той пушок, а вона повільно відсторонилась і легенько відштовхнула його малою своєю рукою в груди.

— Не треба, Серьожо. Потім...— сказала так тихо, що й сосни, мабуть, не почули, хоч як уважно придивлялись до них і навіть шуміти перестали.

«Все»,— подумав він. І його несподівано охопило таке почуття, як колись давно. Немовби перескочив

бруствер і біг тепер через рівнину нейтральної смуги, пильнуючи, щоб не різонули автоматною чергою, а під ноги щоб не потрапила піхотна міна.

Вперед і вперед — аж вітер у вухах свище. Там, за тією смугою, була вона. І він мусив добігти — за себе, за неї, Наталю. Господи, яка це була довга смуга, як тяжко він долав її.

— Більше мені нічого й не треба,— сказав Сергій.— Аби ти була в мене. Щоб я тільки знав, що ти в мене є.

— Нікуди я не дінусь,— сказала вона врівноважено й заспокійливо, мов дитині.— Тільки до чого це все, Сержо, подумай! Одні муки й страждання...

«Доки тебе не поранять,— подумав він.— Доки не поранять у груди чи в живіт, весь час думаєш, що ти мучишся на війні. А як опритомнієш і відчуєш жаровню з палаючим антрацитом у грудях, тоді пригадаєш марші, як щастя, й атаки, як радість. І навіть взимку, коли вітер, лютуючи на рівнині, через бруствер різоне тебе по очах колючою й злою поземкою, як тільки ти станеш на варту, а потім рубатиме аж до ранку в обличчя, а перегрітися ніде, бо в бліндажах топити нічим, коли дні і ночі усіх нас заносить снігом, а морози палють обличчя і гризуть живцем руки і ноги,— в теплому госпіталі все, що було взимку, видається нечуваним щастям, бо тоді ти був здоровий, і нічого в тебе не боліло, і не роздмухувалися в твоєму нутрі ковальські і пекельні горна від ворожих куль і осколків».

— А нащо мучитися й страждати,— сказав він,— коли нам так гарно.

— Тому, що дружиною бути тобі я не можу, а коханкою — не вмію й не хочу. І жити без тебе не можу, горе моє. Ти ж знаєш.

Це були довгі розмови й плачі. І це були не слова, а сама правда. Пустих слів поміж ними не було, бо не було потреби говорити необов'язкові слова. Вона сама цього навчила своєю стриманістю, прямою й чесністю. Тому й була вона найдорожча, ця жінка з прекрасним обличчям, малими грудьми і довгими ногами, що так легко носили її по лісу й по місту, тільки важко — по його життю.

— Хотів би знати,— сказав він з болем,— хотів би завжди чути від тебе, що ти не можеш без мене жити. Більше мені нічого не треба.

— Хіба це щастя? — спитала вона й одвернулась. — Хіба щастя таке, Серьоже?

— А яке? Я не знаю, яке воно. Тільки відчуваю його, коли ти говориш, що не можеш жити без мене. І радість, і щастя — все в цьому. Для мене принаймні.

— І для мене теж. Але облишмо психологію, бо щось вона мені нагадує погану літературу. А я не люблю такої літератури, і ці психологічні етюди з'їдять мене живцем. Краще ходімо.

— Давай станемо знов піонерами, — запропонував Сергій.

— Почнемо з того, що підберемо волани. — Вона підбігла до першого й нагнулася, щоб підняти, і широка шовкова спідниця від руху і легкого вітру війнулася за нею.

«Невже вона колись постаріє, змарніє, як усе на цьому світі? Не треба, не можна, не повинно так бути!» — скрикнув він у думці і відчув себе в цю хвилину безконечно молодим і багатим, і життя їхнє здалося йому безмежним, коли він дивився, як вона бігає поміж високими соснами і крилатими кленами по встеленій листям землі у ясному, просвіченому сонцем лісі. Вона сміялася, підбираючи ті біленькі волани, і кликала його, а він лише дивився і хотів, щоб це не кінчалось ніколи.

І коли вона добігала до останнього, що залетів найдалі, з-за кущів химерно, якимось боком вискочив дивовижний чорний птах і кинувся на волан. Птах був схожий на ворону, тільки розпростерті крила, і дзьоб, і голова, і тулуб були неймовірних розмірів, як у орла.

— Ка-а-ар! — крикнув цей нахаба і клюнув волан сизуватим, мовби викуваним із сталі дзьобом. — Ка-а-ар! — гаркаво повторив він, підвівши голову з великими круглими очима, і волан білів у його напіврозкритому дзьобі. — Ка-а-ар! — крикнув він ще раз глухіше і якимось боком, завалюючись і зберігаючи рівновагу велетенськими крилами, що замітали стежку нервовими помахами і з кожним кроком впиралися в землю, застрибав до Сергія.

— Який жах! — сказала Наталя, задкуючи і ховаючись за його спину. — Прожени цю потвору.

Проганяти не довелося: ворона, кумедно й потворно підстрибуючи, наблизилася до них і поклала волан перед Сергієм.

— Ка-а-ар! — вклонилась вона, мовби запрошувала взяти волян. Потім закинула голову на спину і роззявила дзьоба: широко, хоч руку засувай.

— А почастувати й нічим,— обернувся Сергій до Наталі.

— В мене є цукерка.— Вона швидко дістала з сумки і кинула вороні цукерку з ведмедями Шишкіна на обгортці.

Ворона спритно викинула цукерку на землю і знову зайняла попередню позу.

— Ведмедів не їмо, вірно? — присів біля птаха Сергій.— Нудить від них, так? Куди не глянь, скрізь ці ведмеді.

— Ка-а-ар! — підсунулась до нього ворона, так само тримаючи голову закинutoю на спину. В горлянці ворухнувся й завмер сизуватий гострий язик.

Наталія розгорнула цукерку, і вона миттю щезла в роззявленій пащі. Ворона підвела голову, оглянула їх обох лукавим круглим оком і, причепурившись, пострибала до хвіртки. Вони пішли слідом за нею. Стежки були встелені жовтим листям. Тут давно вже ніхто не ходив, не гасав, не топтався: галасливі малі мешканці лишили після себе невловимий і невидимий сум. І серед цього суму вистрибувала вперед них ворона, помахами крил замітала стежку, і листя розліталось від неї в якійсь тривозі, і сум також розвіювався.

По дорозі до білих корпусів, що ясніли на сонці скляними верандами, трапилася їм колонка з краном. Ворона дострибала до неї, вискочила на колонку і дзьобом крутнула дірчасте кружальце крана. Полилась вода.

— Ка-а-ар! — сказала ворона, сплигнувши на землю, і глянула на них, мовби запрошувала напитись.

— Ти дивись, яка вправність,— похвалив ворону Сергій і нахилився до прозорого струменя.

Тільки-но випростався, ворона одразу закрила кран і пострибала далі, до кухні, де стукали ножі і линув запах страви.

— Що це у вас за чудо? — спитав Сергій куховарок.

— А,— сказала одна з них, немолода повна жінка,— Євдокія?

— Ка-а-ар! — відгукнулась ворона, перестрибнула поріг і закинула на спину голову з роззявленим дзьобом.

— Зголодніла? — спитала жінка ласкаво. — Відколи не стало тут дітей, Євдокії сутужно живеться: частенько забуваємо про неї.

Вона врізала скибку хліба, помазала маслом і дала вороні.

— Як не помажеш, нізащо не їстиме. Тільки з маслом любить. Біда з нею, та й годі. Що вона робитиме, як ми виїдемо звідси?

— Полетить собі, та й по всьому, — сказав Сергій.

— Еге, в тому-то й річ, що не полетить. Не вмiє літати. Не навчилась. Весь час в дитячих руках. Знайшли її маленькою, коли випала з гнізда, та й з рук не пускали. Коли не глянь, все бачиш гурт. Де найбільше дітей, там і вона. І до ліжка її на ніч забирали. Вожаті щовечора обшукували спальні, а потім рукою махнули.

Цілий день ворона не відходила від них. Носила їм волани бадмінтону. Вони грають, а ворона водить головою, стежачи, як перелітає волан від одного до другого, і тільки-но впаде, ворона — скік, вхопить і несе в дзьобі. А як волан довго не падає, то підскачить до Сергія і смик-смик його за штани.

— Ка-а-ар! — сердиться, що забули про неї, не приймають до гри.

Коли пішли обідати, дострибала поперед них до ганку їдальні, всілася, завмерла; сиділа так, доки не вийшли. І хто нахилився, щоб погладити, на того Євдокія кричала і намагалася клюнути в руку. А як вийшли Сергій і Наталя, ворона зраділа, заметушилася, пострибала поперед них на тенісний корт.

Тільки цього разу вони минули корт. І хвіртку теж. Пішли в ліс далі й далі, а Євдокія ображено каркнула їм услід, перестрибнула через нижній брус огорожі в щілину поміж штахетами і сховалася в куток. Куток був затишний, зарослий ожиною. Угорі сосна величаво гойдалася вершечком, на якому досі трималось гніздо. З того гнізда випала Євдокія малим пташеням, і там її давно всі забули.

Вершечок сосни довго-довго хилився в один бік, на мить завмирав і потім хилився в другий, так само плавно і величаво, а стовбур лишався непорушним, і так тихо тут, унизу, що важко зрозуміти, чому гойдається той далекий зелений вершечок. Але там, мабуть, пролітав вітерець над лісом і над покинутим гніздом, з якого одні вилетіли, щоб не повертатись ніколи,

а другі—до наступної весни. І Євдокію там ніколи вже не згадують, як і вона не згадує братів і сестер, і батьків своїх, і гніздо, в якому вилупилася і з якого випала через необережність, войовничість родичів чи через те, що вітер тоді так сильно бешкетував у вершечках дерев, що в гнізді всім не втриматися було.

Тепер вона тут ховалася від образ чи, навпаки, несла їх сюди, до отчого дерева, на якому розгойдувалося покинуте гніздо.

А Сергій і Наталя йшли в ліс все далі та й далі.

— Швидше,— оглядалась на Сергія Наталя, і щоки її палали, а очі зблискували з-під розвихреного волосся нетерпінням і жагою.— Швидше, Серьожо, ну швидше бо,— а сама бігла й бігла попереду, і в руках, і в усьому вигляді її так багато було чогось неспокійно-наелектризованого, нервового, що передавалось і Сергію, хоч він і намагався бути врівноваженим і спокійним.

А тут почався підлісок — ліщина, папороть, висока трава, і Наталя загубилася поміж гнучким зеленим гіллям, мов дивовижний білий птах.

Сергій довго шукав її і ніяк не міг знайти, бо забігла далеко і сховалась в непролазній гущавині.

— Наталю! — гукав він приглушено, щоб не збудити луни.

Ш-шу-ш-ш-ш-шу — задумливо шуміли над ними вершечки сосен під синім небом, і рожеві стовбури величаво переміщалися в сонячному просторі з кожним кроком і рухом Сергія.

— Де ти, Наталю? — питав Сергій, а вона довго мовчала і, чути було, плакала.

Папороть і ліщина поглинули її, і десь на дні цього зеленого шумовиння сиділа вона — жінка, яку він любив, може, вперше по-справжньому і з якою не міг поєднати свого життя. Перед її слізьми він був безсилий, бо відчував себе винним і безпорадним. Зупинився і стояв, прислухаючись, а сосни шуміли й шуміли над ним про щось прекрасне і ніжне: про спокійне і довге щастя шуміли вони, і про вічність лісу і неба та сонця, і про справжню красу людського життя, що зараз здавалась йому недосяжною.

— Іди сюди, Серьожо,— наплакавшись, вмиrotворено й спокійно покликала Наталя. Вона сиділа на траві, спершись на ліву руку і накривши широкою спідницею ноги. В тому спокої і в погляді її, коли він на-

ближався, було щось материнське: Наталя дивилась на нього з якимось співчуттям і жалем. Дивилась, дивилась, і губи її знову затремтіли, а очі виповнилися сльозами, і, роняючи їх при першому ж русі, вона обняла його, як тільки він нахилився до неї, і схлипнула болісно і глибоко, з усієї сили притислась головою до його плеча, наче це могло вгамувати її горе, і біль, і плач. Наче це могло захистити її. — Краще нам не зустрічатися, — сказала вона, одірвалась від нього і сіла відчужено, знову спершись на руку. — Кожної миті відчуваю, що ми разом тільки до поїзда. До тієї електрички, що так розпачливо скрикує серед ночі ніби під моїм вікном. Не зношу цього звуку, душу мені вимотує... Покинеш мене на пероні, і я буду без тебе, як та ворона, що не навчилась літати.

«Краще мені вмерти, ніж любити когось іншого, — думав він. — Але як я тобі скажу про це? І хіба скажеш так, щоб ти відчула по-справжньому, як мені жаль тебе і як я тебе люблю».

Він думав про це, як про щось дуже віддалене і нереальне, немов догадувався про чужі думки й переживання, бо пригадував свої власні, тисячу разів передумані й пережиті. І Наталя була десь далеко-далеко, в тій одвічній своїй самотності, з якої вертатися закоханій жінці не так-то просто.

Однак вона повернулась звідти, де була сама в пільмі чи в сонячності своїх відчужань, підвелась на лікті й глянула на нього довгим-довгим поглядом.

— Ах ти, горе моє! — сказала вона і міцно поцілувала його в губи, охопивши голову обома руками, наче не хотіла віддавати нікому...

І чути було, як тихо і рівно шумить вітер у вершечках сосен і як хтось далеко-далеко рубає дерево в лісі.

...А в кутку табірної огорожі під високою отчою сосною сиділа покинута Євдокія — велика й красива ворона, що так і не навчилась літати.

З ДОРІГ ОСЕНІ

ХЛІБ З РІДНОГО ПОЛЯ

Ні робота, ні смерть, ні життя, ні весілля — нічого на світі не обходиться без хліба. Він сильніший за все, смачніший за все, він дорожчий за золото, насущний і святий хліб з нашого поля. І щоб зорати поле, теж потрібен хліб. І щоб розбити ворога. Щоб перемогти і встояти. Щоб дістатись до найдальших островів на океані і штурмувати Місяць та інші планети, теж потрібен хліб. Скрізь хліб, хліб, хліб. А без нього немає ні радості, ні свята, ні самого життя.

Людство знає жахливі роки без хліба, коли вимирали цілі села й міста, цілі місцевості й країни, так що жодній війні і жодній армії й не снилося таке спустошення.

Отакий він сильний, коли його немає. Уявімо, що в Ленінграді був би хліб у сорок другому році: Піскарівського кладовища не було б, не було...

Отакий він могутній, якщо він є.

ВИШНІ

Батько, вже самотній, сидить на спустілій веранді, їсть задубілу вчорашню картоплю з олив'яної каструлі. Їсть знехотя, важко й натужно ковтаючи.

Загострився ніс, скострубатило обличчя. Позападали щоки в дротяних, гаспидно-чорних нетрях здичавілого без бритви волосся, підбитого злими спалахами сивини. Очі в батька сумні-сумні і стомлені. Руки темні, аж синюваті, мов крила в старого ворона.

А на шибках веранди зеленіє і де-не-де рум'яниться від сонячного шалу буйне виноградне листя.

І сад стоїть червоний од вишень, синюватий від слив: діти і внуки далеко, все не їдуть та не їдуть, і вишні починають обсипатися — цілий день падають та й па-

дають з дерев, встеляють землю темно-червоним дорогим килимом.

А вночі знову нікого. Тільки спрага й самотність. Та компот із вишень, що не прохолов звечора. І самі вишні на підвіконні і в саду. Як діти і побратими.

А вранці знову робота: збирати зрілі і перезрілі вишні на білу наміточку, сушити на білому шифері веранди.

— Киньте, куме, ті вишні к лихій годині та спочиньте, — каже батькові Іван Бобрик. — Нащо вони вам?

— Мені? — перепитує батько і всміхається, поглажуючи руки в ліктях, що крутять уже й серед літа. — Мені вони не потрібні — людям потрібні. Як подумаю, скільки людей обідає не за домашніми столами на всіх флотах, будовах і заводах, на кораблях і аеродромах, то так хочеться, щоб кожному з них випала ще й чашка чи склянка компоту. Це ж така краса!

— З ваших вишень перепаде? — сміється Бобрик.

— Хіба тільки з моїх? — каже батько роздумливо і довго мовчить, важко та гучно дихає. — Але комусь же й з моїх перепаде: одвезу в Добру та й здам на заготівельний пункт державі...

— А чого не на базар? На базар же й простіше, і більше візьмете.

— Хіба я сад садив для торгівлі?

— А для чого ж?

— Для дітей, — каже батько й, подумавши, поправляється: — Для дітей та онуків.

— А-а-а, — мовби аж радіє Бобрик. — Пойняв, пойняв, — киває він головою, — онук Валько у вас на флоті служить?

— На флоті, — каже батько мовби знехотя, наче аж сприкрів від того, що Бобрик хоче добратися до найпотаємніших думок його й намірів. — Хіба я тільки про Валентина думаю? Хай і чужі діти не за батьківськими столами поп'ють компоту з моїх вишень. І на флоті, і в армії, отам у казармах, і на кораблях десь у морі. Аякже!..

ЗАСЦЬ

Прозорість повітря така, як уві сні або в дитинстві. Видно ген-ген далекі села і жінок, що з відрами йдуть на ферму. У чорних полях жовтіють лісосмуги, і сонце

щедро золотить їх першим ранковим нерозтраченим промінням.

Вже не летітимуть гуси у вирій і не кричатимуть журавлі — пролетіли і одкричали своє на цей рік. А небо синє, привітне і миле — так і ждеш, що ось-ось прокричать, протрублять лебеді в ньому.

А з-за жовтавої поріділої лісосмуги, по коліна в синюватій імлі чи тумані, виходять хлопці — мої товариші, давні шкільні друзі. По чорній ріллі, з синюватим підбоєм, бредуть вони облавою і гукають, підвівши рушниці свічами вгору:

— Гоп-гоп!

— Гоп-гоп!

Падаю і довго не можу нічого розгледіти в безмежному розливі здибленої ріллі. Ага, ось він — біленький клубочок. Заєць і справді видається білим на такій немислимій чорноті і при такому сліпучому сонці.

Він з'являється, мов з дитячої казки, сподіваний і жаданий, і летить поміж грудоміахами так, наче ждуть його десь отут тепло і затишок на всю зиму. А може, й на все недовге заяче життя. І чим швидше добіжить, тим певнішими будуть тепло і затишок. Так радісно біжить до того омріяного сховку!

А набігає на постріл. Мелькнувши кілька разів через голову, не падає — сидить, повернувшись до сонця, ледь тримається на випростаних передніх лапах, похитується, немов з туги, і дивиться заюшеними кров'ю очима, не бачачи вже ні сліпучого сонця, ні синього неба, ні сріблястої павутини, що пливе над ріллею на всю немислиму глибочінь степу.

Сидить боком до мене і плаче кривавими слізьми, вцілений у голову.

Немов батькова душа, що набігла з осіннього степу і вже не покине до самої смерті...

ВИЗНАННЯ

Чоловік досягає успіхів у роботі, в творчості. І здобуває славу і визнання. Приходить до жінки, яку потай все життя кохав:

— Я люблю тебе, тепер вже можу зізнатись.

— Чому саме тепер?

— Зараз я довів, що гідний тебе.

— Ех ти! — заплакала жінка, котру він любив з юності і не наважувався сказати.— Тобі треба було витратити на це життя! А я знала все з першої зустрічі.

КРОНШНЕПИ

Підпалина була іржава. Наче хтось приніс її на трав'янистий луг, поклав ненадовго і забув навіки.

Поміж конюшиною, ще зеленою і свіжою, кінський квасець, що давно вже всох, і просо, що осипалось ще давніше, побуріло й поіржавіло від дощів.

Отут я їх і побачив. Просто з автостради. На великій швидкості впали в око якомсь збоку та й застигли дивовижним стоп-кадром двоє великих, довгоногих, дзьобатих птахів. Теж немов поіржавілі. І теж, мабуть, забуті кимось давно-давно, ще коли й нас не було, коли не вмирали ще ні батьки наші, ні друзі і ще не доводилось нікому з нас виїздити на відкриття полювання в самотині.

Цілий день я ганявся за ними по тому лузі. Стріляв з ходу. Стріляв, скрадливо підповзаючи до них. І кружляв по конюшині, звужуючи кола. А вони все щось клювали, заклопотано й мирно клювали щось рядочком у траві, перегукуючись, неначе радились, як мене обдурити знову.

Так вони й не підпустили мене. Вистрілявши всі патрони, поїхав додому ні з чим. Легка була моя мисливська торба. Але й на душі було легко.

Може, вони й перемогли мене тому, що я був сам? Може, тому, що вони були в парі?

Це сталося під Качанівкою, де й дерева ростуть по двоє.

СОН

Сниться завжди той самий сон: йдеш кудись похилим незораним полем, сонце сідає і кладе на колючу стерню червонясті сумовиті відблиски, а попереду невіразно темніє внизу байрак, у якому ти ніколи не був, угадуються похмурі дерева з голим віттям, до того цупким, що навіть найтонша гілка не здригнеться під вітром. А вітер осінній і холодний — такий вітер буває тільки після покрови — б'є в лице пружнисто й до-

шкульно, тоскно голосить у кожду стернину і вие в цівках рушниці. І так самотньо, й так тривожно й попереду, й обіруч, скільки сягає око, під низьким сонцем і холодним небом, що мимоволі оглядаєшся назад і бачиш десь мовби вгорі кінець стерні, курну дорогу попід лісосмугою і саму лісосмугу, що вже просвічується наскрізь, колюча і чорна. Та дорога і та лісосмуга за не ораним на зиму полем одрізають повернення в світ батьків і дитинства. За ними лишилися всі ті, кого ти любив, заради кого жив. Зосталися там і теплі слова, і ніжність, і затишні хати, і добрі серця. Повернення туди немає: ти можеш тільки зупинитися на хвильку, постояти й подивитись туди очима блудного сина. А далі знову оце химерне полювання, не знати на кого й на що, та темний байрак попереду, та довгий осінній вечір, і ще довша ніч у самотині.

С кем я ноченьку коротать буду...

Рушниця муляє зігнуту руку, стерня шваркає з кожним кроком, усе темнішає і темнішає байрак унизу попереду, і поле вже зовсім почервоніло у відблисках призахідного сонця. На дощ воно чи на вітер отак червоніє? І що то за сон, чому він так безперервно сниться?

Не знаю! А тільки снитися він почав після того, як я побував у Америці; прокидався з жахом, наче мене там покинули і забули, в тій далекій, холодній, чужій стороні.

ЛИСИЙ БИНЯ

Маленьке лисе телятко, прив'язане, як собака, на ланцюгу в саду. Цілий день стоїть, розчепіривши ноги, нашорошує вуха і дивиться в двір: чекає моні. До корови його не пускають, а приносять молоко на денці відра. Тоді теля облизується, б'є себе хвостом по боках, з нетерплячки тицькається мордою в дно, наче хоче його пробити.

День починається і кінчається його ревом. Спочатку це жалібне, зовсім ягняче мекання, ласкаве і по-дитячому зворушливе. Потім воно стає гучніше і тривожніше. Ще далі сердите, з хрипотою і докором. А далі й зовсім лайливе: забирається до найвищих нот і круто обривається, наче хтось камінь пожбурих у воду.

А господині ніколи. Вона бігає по двору від кабиці до хати, напалює на хліб, місить тісто і варить борщ.

Йй треба все зробити сьогодні, бо завтра знову на буряки, що зеленіють за самісінькими городами. Йй треба й корову напоїти, і свиней нагодувати, і курям води налити та сипнути зерна. І малу дочку підготувати до школи треба: випрасувати формену сукенку та білий фартушок, що злежались за літо. В неї не один він, лисий биня, вона всіх має впорати, а теляті немає діла до інших — реве, б'є себе хвостом по округлих боках, вимагає уваги: в усьому світі він, биня, єдиний, а там хоч вовк траву їж.

Чи не буваємо часом і ми отакими телятами?

ЧАС

Час живе в нас баштанами, які ми бачили малими, дорогами, які міряли ногами, поїздами й машинами. Маленькими дітками, що виростили на наших очах. Листям, що народжувалося на деревах і падало з них восени.

Все це живе в нас, дає настрої, знання і відчуження світу — час, в який живеш, годує і збагачує тебе духовно: думками, емоціями.

Час щедрий і жорстокий: він не поверне тобі жодної миті життя, ні мовленого слова, ні зробленого вчинку.

«Шануймо свій час, як і честь, замолоду», — найчастіше кажемо або думаємо в старості.

ЗЕРНО

Лежить он під сонцем на току: рожевіє між спілими хлібами високим буртом, немов золота намили з усієї оцієї степової рівнини і вкляли просихати на радість і втіху всім тим, хто його добував. Золото не яке-небудь, а червоне! Найкраще з усього золота світу. Найрідкісніше. Найнеобхідніше. Найцінніше золото людської праці — зерно!

Воно й справді радує всіх, хто орав цю землю темними осінніми ночами за далекими лісосмугами, хто боронував її, ледь-ледь просохлу, з першими весняними вітрами, чи гній вивозив узимку на поле, чи вносив добрива, чи сів. Тепер і трактористи, народ неговіркий і стриманий, і щебетливі жінки з бурякових ланок, і навіть старі пенсіонери — всі ненароком завернуть на тік,

щоб набрати в пригорщу зерна, зважити на руці, війнути на стомленому літньому вітерці, і на зуб його спробувати, та мовчки помилуватися ним зблизька.

Зерно, зерно! Селянські радощі і втіхи, нагорода за невсипущі й невтомні цілорічні труди. Одвіялось з половою, одлетіло все множество клопотів і турбот про погоду, про дощі, тривоги, нав'яні спеками та суховіями, — все тепер віддалилось, минуло, перестало мучити, бо ось же, ось воно — зерно на току, виплекане, зібране, очищене, лежить в бурті й радує хліборобські душі.

ДИНІ

Привезли до Києва дині з Херсона. Не дині — сонця: круглі, великі, жовтаві, аж золоті. І злегенька потріскані — репанки називаються. Для більшої привабливості й апетиту мовби аж прирум'янені.

— Краса! — кажу сусідові, що стоїть поруч. — Не дині — казка.

— Угу, — каже він. — А їх продаватимуть сьогодні? Мовчу, дивлюсь на нього й дивуюся.

— Їм би належало бути м'якшими, — сказав другий, вже без зубів, мабуть.

— І не такими великими, — сказав третій, що звик усе зважувати й розраховувати.

Бідні дині, нащо ви вродились такими розкішними.

ДОБРО

Весь час думаю про людей, що здатні чинити добро лише тим, хто робить їм послуги й вихваляє: про найвищу стадію егоїзму і себелюбства, що так гарно маскується лише під вдячність. «Я не можу завдати прикрості чи тільки об'єктивно оцінити вади того, хто колись похвалив мене чи зробив мені добро, хоч як би він завинив перед іншими». Тобто я прощу підлість, зраду, шахрайство по відношенню до інших, я навіть заступлюсь за бандита, лихоїмця, за злодія і лжесвідка проти ближнього мого тільки тому, що він колись зробив мені послугу. Що це? Куди вона веде, оця добрість суб'єкта, котрий міряє людей мірою добра, зробленого

для нього особисто? А ось до чого вона веде: «Людини для мене не існує, якщо вона не зробила мені добра».

Страшна філософія!

МОВЧАЗНІСТЬ

Людина носить у собі такі високі думки і такі красиві почуття, які в буденних розмовах не висловиш. Тому ця людина — мовчазна. Інколи здається неінтересною, часом дивною здається, в той час інші привертають загальну увагу дотепністю, поверховою, але ефектною заглибленістю суджень. Бо нічого не відчують глибоко і по-справжньому — тільки й думають про те, як справити найкраще враження.

Холодні душі завжди хитрі — вміють виставитись напоказ.

Про це всім треба було б сказати.

ПРОШКА

Журавлі несподівано прилетіли вночі і впали в кукурудзі за Проциним куренем на баштані, а тривоги обсіли Прошку ще пекучіші: обідрана хата жде його не дідждеться, розбитий кабак валяється в засіках у пшениці, як він покинув його ще позавчора, а борошна нема, не намолов, і сім'ї вже давно немає, і навіть спіймане навесні лисеня відкрутилося від штиря і втекло з ценом безвісти, не витримавши пустки, що загніздилося в Проциному обійсті через його старість і баштанне сторожування.

Подумав Прошка: журавлі завжди прилітали на радість людям і його дітям, ніби віщували здійснення найзухваліших їхніх мрій і бажань. А нічого ж не збулося з того, про що мріялося його дітям. І журавлі даремно сідають за його куренем — не знають, дурні, що синів у Прошки аж трое було. Були та загули... Старший — ще у фінську. Середній — на Міусі. Найменший — на Дністрі.

Курличуть, трублять журавлі у високій кукурудзі — збилися з дороги в тумані і падали куди-небудь, аби на землю. Зовсім поруч перегукуються, немов радяться, як його краще вибратися з таких густих нетрів

у темряві. А Прощі сумно та гірко стало від журавлиного курликання серед глухої і гупої півночі. Сів Прошка при курені, заплакав, синів своїх пригадавши.

А журавлі трубили, трубили в кукурудзі до самого досвітку, доки й туман розвіявся та піднявся, а тоді вибралися нарешті в топило, розігнались затрав'янілою цілиною і шаснули в небо. Курли-курли! — у вирій, на південь, у теплі краї. Зовсім геть з Прощиною життя, у якому було всякої всячини до біса, але ж були й мрії у молодості, і серед них не останнє місце відводилося синам і журавлям, що прилетіли тільки в старості, коли не були вже потрібні.

ЛИСЕНЯ

Його надибали в лісосмузі під час полювання: розлогий кущ глоду був по низу, при самому корені, разів двадцять облетений довжелезним ланцюгом, що нагадував поводи від обротьок, трава була витоптана, земля вибита й перемелена на порошок, наче тут крутили чималі жорна, а в тім поросі, в тій вибитій невтомними лапами концентричній могилі лежало воно — чимале вже лисеня з довгим розкішним хвостом, з дивовижно чистим і пухнастим червонувато-рудим хутром на видовженім, по-дикому граційнім тулубі і з ремінним ошийником на тонкій шиї. Лисеня було юне й піджаре, а цеп здавався новесеньким-новеньким, бо притягнутий був аж із села через ріллю, кущі, бур'яни і посіви, через лісосмуги й токи — відполірувався на славу. Тільки ремінь ошийника був брутально грубий, старий і потрісканий. Товстий ремінь з ще воєнної посторонки, що витримала не одну сотню кілометрів розлемішеної дороги. З такого ошийника не вирвався б, мабуть, і лев.

Лисенятко ж лежало на животі, витягнувшись, мов дитина. Воно мало б упасти на бік, та ошийник не дав: протягнутий кілька разів ще зверху вниз через оті численні ланцюжні кола та колюче гілля глоду, ланцюг скінчився, і знесилене лисеня вже не здатне було вбратись із пастки та так і лишилось лежати до смерті, що настала не від удушення, ні — це було б краще, бо швидше. Смерть лисеняти була, мабуть, довга й страшна: від голоду, від спраги, від жаху неволі й самотності. Може, зачувши його вовтузіння, до лисеняти при-

бігали дорослі лисиці? Може, прибігали його напівзабуті батьки. Хто його знає. Вони все одно нічим помігти не могли.

Ошийник не був затягнутий тісно: під нього легко закладалося два, а то й три пальці, і, якби лисеня могло стояти, воно б ще жило. Сил, однак, забракло...

Воно ще було податливе й тепле, коли ми знайшли його. Але вже було мертве. І розплутувати його ми не стали — мертвим, як відомо, не боляче.

ЧУДЕСА

Снаряди прилетіли тихо, як голуби: ні шелесту, ні згуку, а тільки — гах в тихий сонячний день по піщаних висотах за Віслою, просто по нашому стрільбищу. І одразу з ями, де були мішені, вискакує старший лейтенант Романов, притримуючи кашкета, летить униз, до нас, курсантів, зблідлий і стурбований, мов батько за малят, залишених напризволяще.

— Лягай! — крикнув він не своїм голосом, забувши про себе.

Вбитих не було, хоч німці стріляли з дивовижною точністю по цих закритих із фронту узгір'ях, порослих до того ж соснами. Мабуть, їхній розвідник-коригувальник пресбрався до нас у тил і навів батареї на ці висоти саме тоді, як учбат прийшов на стрільби.

А потім сон — на війні, на плацдармі за Віслою! Держава хотіла вивчити нас на командирів, турбувалась про нас, щоб ми були сильні й витривалі у майбутніх завершальних боях, і, як малих дітей, вклала вдень спати після обіду. На війні! Хіба ж не чудеса?!

ЛЮБОВ МОЯ, РОСІЄ!

Сиджу в отчій спустілій хаті, що мовби пливе в зелених шатах посаджених батьковими руками черешень, яблунь, груш та винограду, лине в синій серпневій блакиті разом з усім світом у тиху й багату нинішню осінь із впораного літа, озвученого й осяяного в тутешніх степах битвою за хліб. І думаю про батьків та про найголовніше в моєму житті, в житті моїх односельців, баштанців, миколаївців, — думаю про Росію та росіян, про те, як вони багато важили й важать у долі кожного з нас зокрема і в долі батьків наших, дідів, у долі всього українського народу.

Настала пора сказати про це. Визріли почуття, давно сформулювалися думки, одстоялися згадки і міркування, і, сидячи в наймилішому і найріднішому місці на Україні, думаю про Росію і скажу тепер своє слово про Росію і про росіян, без яких, може б, і нас не було.

Росія... «Как много в этом звуке!» — трохи перефразувавши геніального Пушкіна, хочеться гукнути при цьому високому й прекрасному слові.

Росія... Коли вона входить у наші душі? З першими маминими словами й піснями, з першими проблисками нашої свідомості й пам'яті, бо ніколи вони не існували роздільно — Росія та Україна, завжди і скрізь стояли поруч: першою — Росія, другою, вслід за нею, Україна. В історії, в битвах, у бідах, у перемогах. І, нарешті, — в революції. Вслід за російським пролетаріатом виступив проти царату пролетаріат український, і законна гордість охоплює кожного при згадці, що батьки наші й діди наші не пасли задніх, не чухали потилиці, як полюбляють говорити про нас, українців, деякі наші вороги й безбатченки, а першими з усіх народів Росії виступили за російськими братами, з ними разом вийшли на барикади революції 1905 року, а потім і на битви Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Так само і в громадянську війну. Так було і в роки відбудови та перших п'ятирічок. Так воно сталося і в годину грізних випробувань Великої Вітчизняної війни. Український народ завжди йшов пліч-о-пліч із своїм старшим братом — великим російським народом, стверджуючи геніальне передбачення В. І. Леніна про те, що тільки при єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна можлива. Без такої єдності про неї не може бути й мови.

Словом і поняттям «дружба» не можна нині вичерпати багатогранність та багатоманітність взаємозв'язків наших народів. «Братерство» — ось що звучатиме сьогодні повноголосіше. Могутня Росія, могутній і талановитий народ її завжди приходили на допомогу Україні, безкорисливо підставляли плече у тяжкій борні і в будівництві, платили кров'ю і життям своїм за свободу і за щастя України, як можуть зробити тільки кровні брати — брати по класу, брати по духу, брати по ідеології.

І все ж... З чого починається любов до Росії? Як починається? Коли і чому?

Розкажу про те, як Росія входить в моє серце. Знаю, що любов — справа дуже індивідуальна, інтимна і неповторна. А все ж, смію думати, читач знайде в моїх розповідях та міркуваннях, у спогадах моїх і зізнаннях багато спільного з своїм внутрішнім світом. Особливо читач, котрий стоїть на порозі полудня віку і належить разом зі мною до одного покоління — назовемо його поколінням десятикласників 1941 року.

Так от, про мамині пісні. Серед пісень, яких матері співали в той час над колисками своїх дітей, багато було російських. Крім безконечної «Баю-бай, баю-бай, засни, сіренький бабай», або «Котику-Коточку, не ходи по хаті, не буди дитяти», чи «Ходить сон коло вікон, а дрімота коло плота. Питається сон дрімоти, де ми будемо ночувати...», співала молода моя мати і «Хазбулат удалой, ясна сакля твоя, золотою казною награжу я тебя». Вона співала її не лише над моєю колискою. Ця пісня все життя супроводжувала її на роботі і вдома, доки моїй мамі співалося. Голос у неї був ласкавий і чистий, як дзвіночок, голос її сповіщав світові і нам, дітям, що в мамі нашої гарно на душі, що робота їй мила і життя миле і нами вона задоволена — того й співає:

Дам коня, дам седло,
Дам винтовку свою,
А за это за все
Ты отдай мне жену...

Був у цій пісні незрозумілий жаль за чимось, була тиха туга, було співчуття і була повага до цього Хазбулата, в якого хотіли виміняти жінку і разом з тим милувалися ним, його непідкупністю, його відданістю дружині та своїм звичаям. Я тоді заздрих Хазбулатові, хотів бути на його місці, щоб одержати і коня, і сідло, і «винтовку свою», бо не знав і не відав, що гарну дружину ні на яких коней і ні на яку зброю не проміняєш. І я йому співчував, тому далекому й незбагненному у своїй гордовитій незалежності Хазбулатові, жалів, що він так і лишився без сідла, без коня і без гвинтівки у далеких тасмничих горах. Той Хазбулат з маминої пісні так і лишився у моєму серці рідною і близькою людиною. На все життя. Коли ж я потім узнав, що пісню про Хазбулата написав один з висланих царем на Кавказ поетів, вона мені стала ще дорожча.

А ще була у мами улюблена пісня про купця-неборакку, особливо красива, протяжна й печальна. Її вона співала найчастіше восени: коли город впорано, у хаті прибрано, а батька ще немає з роботи, сяде мама на призьбі, вкутає мене своєю куфайкою — тепло так та любо у неї на руках... А на тім боці в село повертається череда з степу; вже захмарене по-осінньому небо низько висне над полями, хатами й дорогами, тихо і спокійно у світі і в селі, і мама моя, проймаючись осінньою спокійною печаллю, починає ту давню російську пісню про купця, якому випала далека й небезпечна дорога, обсіли його на тій дорозі тривоги й печалі, — як мені шкода, який жаль і навіть сердечний біль охоплюють мене, коли я згадую цю мамину пісню і не можу згадати! Притиснусь, бувало, одним вухом до її грудей і чую милий голос мовби зсередины — м'який, лагідний, ніжний. Траплялося, що під кінець пісні і вона, і я плакали...

А потім же ж був знаменитий «Ермак», «Скакал казак через долину», яких і зараз співають усі в нашому селі, були й «Коробейники», і «Выйду ль я на реченьку» — мені важко сказати, яких пісень більше співали й співають новоолександрівці, російських чи українських. Особливо ж шанувалися в нашій родині улюб-

лені пісні діда Микити «Среди долины ровныя» та знаменитий вальс «На сопках Маньчжурии», слова якого й понині хвилюють нас усіх: «Пусть гаолян вам навеваает сны... Спите, герои русской земли, отчизны родной сыны». Я й тепер, як почую першу фразу: «Тихо вокруг... Ветер туман унес...», — так і відчую одразу все своє серце у грудях — велике-велике стає, вщерть наливається любов'ю і жалем за тими, кому повік гаолян навиває сни в Маньчжурії. Та хіба тільки в Маньчжурії?

Отут і треба сказати про те, що дід мій, Микита, — повний георгіївський кавалер і старший вахмістр, командир відділення кінної розвідки четвертого кавалерійського корпусу генерала Міщенка, — не раз проривався з депешами через японські позиції в оточений Порт-Артур, за що був нагороджений найвищою бойовою відзнакою й дослужився до такого високого для селянина-бідняка звання, був людиною незвичайною на селі: він випишував журнал «Ниву», в додатках до неї виходило повне зібрання російської класичної літератури, яку він і перечитав за ті п'ять-шість років, що випало йому ще прожити після російсько-японської війни 1904—1905 рр. Повний георгіївський кавалер мірошникував на чужих вітряках, простудився на протягах і вмер сорокадволітнім, зате мав час і хист до читання. Од нього в нашім роду й повелася та справжня, глибока і довічна любов до російської мови, до російської пісні, до російської літератури.

Вся хата в діда Микити була оклеєна «Нивой». Тут були літографії Бородінської битви, портрети Кутузова, Наполеона, Раєвського, Багратіона, наполеонівських маршалів та гренадерів — наближалосся століття Вітчизняної війни 1812 року, і «Нива» широко й щедро, в двосторонньому плані відтворювала ті незабутні події.

Во Францию два гренадера
Из русского плена брели...

Написана олійними фарбами картина про двох старих солдатів наполеонівської армії вражала співчуттям до колишніх завойовників, якоюсь суворою мужністю й людяністю. Оця сувора мужність, ця добрість і людяність, ця щедрість почуттів, аж до співчування своїм вчорашнім ворогам, — характерна риса російської пісні і російської літератури. Добрість і щедрість —

визначальні риси великої російської нації і культури. Тим-то вона така близька і така потрібна всім. А краса ж яка! Хіба можна уявити собі життя без Пушкіна, без Лермонтова, Толстого, Достоевського, Чехова, Гоголя, Буніна, Горького, Купріна? Без Чайковського, без Глінки, Мусоргського? Без Рєпіна, Сурикова, Васнецова? Без Шаляпіна, Станіславського, Мочалова, Качалова, Нежданової, Собінова? Яким би бідним та ущербним було наше життя без цих російських геніїв! Весь світ став би безмірно біднішим, убогим би став, якби їх не було. От що таке Росія!

А для нас вони були завжди рідними, з них ми починалися як люди, як громадяни, з ними ми й живемо, бо завжди над нашими долями, душами, думками й емоціями «реют и вьются» їхні досконалі й прекрасні образи, їхні пісні, мелодії, їхні вірші, їхні думи й сподівання. Низько схиливши голову, стоїмо перед російськими геніями з любов'ю, шанобою і подякою: їхнє духовне багатство оточує нас, як повітря, лле в нашій душі красу свою безсмертну і робить нас духовно багатшими з покоління в покоління.

З бібліотеки «Нивы» залишилися, як заповіти діда Микити, сімдесят два випуски «Джузеппе Гарібальди», «Сказки дедушки Крылова», «Полное собрание сочинений Всеволода Гаршина» і прекрасно виданий для дітей збірничок «Стихотворения М. Ю. Лермонтова». На першій сторінці «таинственно и странно» темніла ніч, написана знаменитим оформлювачем книг Фаворським, тільки внизу біліла вузесенька смужечка, на якій стояли дивовижні рядки:

Горные вершины
Спят во тьме ночной,
Тихие долины
Полны свежей мглой.
Не пылит дорога,
Не дрожат листья...
Подожди немного,
Отдохнешь и ты.

«Из Гете», — зазначено там. Але тепер я знаю, що на батьківщині великого Гете цей вірш лишився майже не поміченим. Переклад же Лермонтова став всенародним, його знає кожен учень радянської школи, на нього давно написано прекрасну музику, і мало є на світі таких хвилюючих романсів. Мої діти виростили з цим

прекрасним віршем на устах. А оте «Кто кивер чистил, весь избитый, кто штык точил, ворча сердито, кусая длинный ус» із знаменитого «Бородина», а отой «Спор», що хвилює й понині такою мудрістю молодого поета, яку саме-саме назвати б східною. «Берегись! — сказав Казбеку седовласый Шат.— Покорился человеку ты недаром, брат!.. Уж проходят караваны через те скалы, где носились лишь туманы да цари-орлы...»

А як там описане військо! «От Урала до Дуная, до большой реки, колыхаясь и сверкая, движутся полки...»

Веют белые султаны,
Как степной ковыль,
Мчатся пестрые уланы,
Подымая пыль;
Боевые батальоны
Тесно в ряд идут,
Впереди несут знамена,
В барабаны бьют.

Це видовище, дивовижно змальоване одними словами, а не фарбами, хвилювало тоді безмежно. Хвилює і зараз, бо лермонтовській поезії немає кінця ні вглиб, ні вшир. На ній горить і сяє печать генія. Його дала нам Росія! Та Росія, яку він прославив замолоду, написавши, на мій погляд, найкращий в усій світовій літературі вірш про Батьківщину — «Родина»:

Люблю отчизну я, но странною любовью!
Не победит ее рассудок мой.
Ни слава, купленная кровью,
Ни полный гордого доверия покой,
Ни темной старины заветные преданья
Не шевелят во мне оградного мечтанья.
Но я люблю — за что, не знаю сам,—
Ее степей холодное молчанье,
Ее лесов безбрежных колыханье,
Разливы рек ее, подобные морям...

Та хіба ж Лермонтова всього перечитаєш? А що ж тоді сказати про Пушкіна? «Мчатся тучи, вьются тучи, невидимкою луна освещает снег летучий. Мутно небо. Ночь мутна...» — ось що входить у наші серця змалечку і лишається там на все життя згадкою про найпишнішу і найливішу зустріч із дивом поезії і краси. «Кони стали. Что там в поле? Кто их знает? Пень или волк?» А оте, що вже сотню років співається, а здається, що було вже з перших днів існування нашого

народу: «Сквозь волнистые туманы пробирается луна, на печальные поляны льет печально свет она...»

З Пушкінім зустрічаєшся все життя ніби вперше. Читаєш і перечитуєш його, знаєш багато рядків і строф і цілих віршів напам'ять і раптом підлітаєш вечірнім рейсом до Адлера, бачиш внизу сутінкове море, вогні над узбережжям, темний і волохатий від дерев берег малюється і не малюється, а наче тільки вгадується тобі, і тоді раптом виникає з пам'яті:

Не пой, красавица, при мне
Ты песен Грузии печальной:
Напоминают мне оне
Другую жизнь и берег дальный...

Тільки тут, в цю хвилину, приходять до тебе справжня музика і справжній зміст пушкінівської строфи, і ти розумієш, що останній рядок викувано з найширшого золота поезії, тому він — безсмертний і вічний. Не лише для Росії чи України — для всього світу.

Далеко видно з батьківського двору — все життя можна оглянути, лишившись на самоті. Далеко видно і з п'ятдесятилітнього порога — високий цей поріг людської зрілості: чимало пережито, ще більше передумано, і все те, що було з тобою і твоїми ровесниками, стало твоїм власним досвідом. А досвід цей стукає тобі в серце любов'ю і відданістю до Росії, до її русявих доброзичливих синів — твоїх друзів. Згадаєш війну, а вони й обступають тебе з усіх боків, живі й мертві сини Росії. Підполковник Коновалов, командир твого 101-го гвардійського полку, що вручив тобі за Віслою першу медаль «За відвагу». Він потім загинув за Одесом у західному передмісті Кюстріна, де стояв дорожній показчик: «До Берліна — 72 км». Старший лейтенант Сухов — твій командир роти, на рік молодший за тебе, білявий, з суворо насупленими бровами на хлопчачому доброму обличчі — все беріг нас, а про себе не дбав: зрізав його фашистський кулеметник на Темпельгофському аеродромі, коли він з групою офіцерів штабу батальйону вийшов на льотне поле і прямував до далеких казарм, де вже мала бути наша піхота, але чомусь її там ще не було. Ми потім возили мертвого Сухова на повозці з мінами, хотіли поховати самі, та за боями ніколи було. Ночами в перерві вискакували з вогневої, щоб поглянути на нього. Під чужими зоря-

ми й чужими загравами лежав він у шкірянці, мовби з плеча котрогось із комісарів громадянської війни, в синіх бриджах і кубанці, стрункий, тоненький, тендітний, як дівчина. Потім його в нас забрали біля Тіргартена чи Трептов-парку, де й опустили в братську могилу разом з іншими героями штурму Берліна. По кількох днях поранили й мене. Тяжко поранили, і по палаючому Берліну всю ніч тягли мене й несли Вася Акімов і Володя Титов. А доставивши на світанку в санбат, стояли наді мною й обоє плакали, так що не вони мене, а я їх заспокоював. Хіба ж є хтось дорожчий за цих людей? Хіба можна їх забути?

Отож, оглядаючись на перейдені гони, низько схиляю голову перед пам'яттю загиблих друзів моїх — росіян, що ділили зі мною все до останнього на війні, а живим кажу: живіть! Бо з вами поруч і нам живеться радісно й щасливо. Ніжним словом згадаю отут, на батьківському дворі, москвичів Михайла Алексеєва, Василя Федорова, Єгора Ісаєва, лєнінградця Сергія Вороніна, томича Івана Єлегичева — друзів моїх і побратимів по літературі. І коли б хтось спитав мене, що є для мене Росія, я відповів би, як і вони: «І честь моя, і слава».

Росіє, прийми мою синівську любов, подяку і шану. Спасибі тобі, що ти є!

ПАМ'ЯТЬ

Ранньої осені випало проїхати ще раз тими місцями, про які довго й тяжко писалося, і зустрічі з омріяними селами й річками, людьми й лісосмугами, могилами й обелісками були урочисті, сповнені тихого смутку,— все освітлювалось не тільки ласкавим сонцем, а найперше пам'яттю...

Проїхавши Полтаву, Дніпропетровськ, Запоріжжя, перетинаємо автостраду Москва — Сімферополь і мчимо на південний схід через Комишуваха, Оріхів, Пологи, Кінські Роздори, Гусарку — це найкоротший шлях на глибинний, найвіддаленіший райцентр Запорізької області Куйбишеве, куди сьогодні обов'язково треба доїхати. Кожен населений пункт відзначаємо на карті і переконуємось, що й у сорок першому це був найкоротший шлях від запорізьких плацдармів на Бердянськ, бо саме через ці пам'ятні села рвався сорок восьмий танковий корпус Кемпфа до Азовського моря, саме цим шляхом виходив у тил військам нашої 18-ї армії, щоб оточити їх у мелітопольських степах. Тому кожна назва тут озивається болем у серці і спалахом в пам'яті.

Пам'ять... Неможливо уявити людство, позбавлене пам'яті: ким би ми тоді стали? Так само й окрему людину: чого б вона варта була? Може, з пам'яті все й починається—і в суспільному, і в особистому житті...

Через всю війну мене вела пам'ять про одну незабутню подію, що не забудеться до кінця життя.

Вночі, по кількох тривожних загравах, що нагло й несподівано обступили село, в степу поблизу гримнув бій, а на світанку, покинувши принишклі хати, ми наптовхнулися в соняшниках біля сторожової могили на полеглих червсноармійців. Вони лежали обабіч дороги на своєму останньому рубежі, де зайняли, мабуть, звечора оборону, щоб не пропустити до станції Грейгове

фашистську мотопіхоту: на Грейговому стояв якийсь високий штаб, і туди день і ніч ішли наші війська на Снігурівку, в долину Інгульця, на дніпровські пере-
прави.

Червоноармійці бойової охорони не пропустили фашистів на Грейгове, стояли тут на смерть: в соняшниках виднілись проламані танками коридори, і можна було визначити, як вони розвертались на цьому непохитному рубежі і відповзали назад. Ворожі танкісти — голворізи шістнадцятої танкової дивізії Генріха Гілле — були вражені непохитною стійкістю бойової охорони і побоялися йти далі.

Червоноармійці лишилися тут, на відвойованому рубежі, обпаленому вогнем, снарядами й кулями. Всі були кадрові: молоді, стрижені, майже ровесники нам — школярам. І всі лежали із зброєю в руках. Хто впав навznak, зрізаний ворожою кулеметною чи автоматною чергою, той дивився в небо широко розплющеними очима, і це найбільше вражало: досі я думав, що всі мертві найперше заплющують очі. Стискуючи у відкинутій руці автомат чи гвинтівку, кожен з них мовби говорив усім своїм виглядом, позою й виразом обличчя: «Зробив усе, що міг». А ті, що лежали ниць, здавалося, спали, затиснувши в руках грізну, ретельно вичищену зброю. Не вірилося, що таке можна було побачити на своїм віку!

На всьому видимому просторі тут і там здіймалися дими палаючих нафтосховищ, елеваторів, залізничних станцій та полустанків, десь вдалині клекотала канада, а нам, доки ми стояли над полеглими червоноармійцями, здавалося все зараз далеким-далеким, все мовби діялось не в нашому, а в якомусь іншому світі, і серця наші були переповнені великою любов'ю, жалем, болем і гордістю за них, за їхній відчайдушний подвиг. Ще тоді пройшла степами чутка, що то була бойова охорона штабу 18-ї армії.

Це — найсильніше враження, залишене в моїй пам'яті війною. Я пережив потім окупацію, бачив розстріли й шибениці на вулицях Миколаєва, спостерігав наших ворогів зблизька й віддалік, сам став солдатом, пройшов з боями від Баштанки до Берліна — і там, на вулиці Фрідріхштрассе, був тяжко поранений за два дні до його взяття. Але де б не був і що б зі мною не траплялося в житті, скрізь згадував полеглих у соняшниках

спекотливого серпня сорок першого року молодих стрижених червоноармійців з бойової охорони 18-ї армії під станцією Грейгове, неподалік від нашого села Новоолександрівки Баштанського району на Миколаївщині. Весь час стояло в моїй пам'яті те скорботне й героїчне видовище. Стоїть і зараз. І не стирається ні прожитими роками, ні подіями. Ніби ще того ранку на далекім полі герої сказали мені: «Напиши про нас неодмінно. Розкажи всім, як ми тут лежимо, не пропустивши ворога».

А роки летіли, вітри часу заносили їхні сліди й могили снігами і змивали дощами. Я вже не міг знайти те поле, де вони колись лежали, не знав могили, в яку поклали їх добровільні копачі могил з близьких сіл та хуторів. Тільки пам'ять берегла кожне обличчя.

Все життя шукав сліди 18-ї армії першого формування, що пройшла в сорок першому через наші степи. І чим більше збирав матеріалів про воєнні дії армії в початковий, найтяжчий період війни, тим героїчнішою поставала її епопея. Особливо вразила талановита й світла особа її командуючого — генерал-лейтенанта Смирнова.

Напередодні війни Андрій Кирилович Смирнов командував Харківським військовим округом і в ніч на 22 червня з своїм управлінням вийшов у район Чернівців, сформував 18-ту армію, яка вже незабаром вела успішні оборонні бої в Буковинських Карпатах. Подвиг 18-ї армії та її командуючого полягав у тому, що Смирнов, загнувши правий фланг, закрив з півночі всю смугу Південного фронту; контратакуючи й маневруючи, ведучи активну оборону, він не дав ні разу військам 17-ї гітлерівської армії Штюльпнагеля і 1-й танковій групі Клейста прорвати фронт і вийти на оперативний простір. Всі з'єднання й частини Південного фронту зберегли боєздатність, озброєння і структуру управління.

За Дніпром, коли ворог оточив усе Київське угруповання і рвався у Крим, обходячи фланги 18-ї армії, генерал-лейтенант Смирнов з рубежу річки Молочної завдав потужного удару 40-му корпусу Зальмута з 11-ї армії Манштейна, збив його з позицій і гнав протягом трьох днів аж у дніпровські плавні.

Рятуючи свою армію від контрудару Смирнова, Манштейн через фюрера домігся виведення на запорізькі плацдарми 48-го моторного корпусу Кемпфа і спрямування

його через Оріхів на Бердянськ. Смирнов із своїми військами опинився в пастці, відрізаний від армійських тилів.

Андрій Кирилович форсованим маршем одвів свої полки й дивізії на лінію Оріхів — Бердянськ, з ходу атакував війська мотокорпусу Кемпфа і 7 жовтня прорвав кільце оточення. У прорив негайно було відправлено всіх поранених з медсанбатів та госпіталів, політвідділ та армійське управління на чолі з начальником штабу армії генералом Колпакчі, що згодом прославиться під Сталінградом, командуючи 62-ю, потім 64-ю арміями. Коридор утримувався протягом усієї ночі, а на світанку знову вдарили гармати; під їх прикриттям танки замкнули кільце, і армія разом з командуючим знову опинилась в оточенні. Цілий день ні на хвилину не вщухали бої. Зайнявши кругову оборону, мужньо боронилися випробувані полки й дивізії, переходячи в контратаки, але прорватися з оточення не вдавалось через нестачу боєприпасів. Смирнову дзвонив сам маршал Шапошников з Москви, наказував вийти з оточення, з штабу фронту за ним прислали літак, та він рішуче відмовився залишити війська. «Вийду з останнім своїм солдатом», — прийнято по рації Генерального штабу.

В густій осінній темряві 8 жовтня він піднявся у багнетну атаку, особисто повів своїх бійців і командирів на прорив і упав з гвинтівкою в руках у широких степу поміж селами Попівка і Водяне...

Осінні сутінки вже кутали райцентр Куйбишеве, коли ми в'їздили в нього, і в райкомі лишився тільки черговий — тричі поранений на війні, немолодий уже чоловік. Він провів нас до готелю, сказав, щоб приходили якнайраніше, бо роботи в полі вистачає і райкомівці не засиджуються в своїх кабінетах, а одразу ж роз'їжджаються по господарствах, і нас проведуть до могили Смирнова. Так ми опинились на самім кінці бойового шляху й життєвої дороги командарма Вісімнадцятої, і все, що нас оточувало тут, коли ми лишилися самі, набуло якогось особливого змісту.

Була урочиста тиша теплого осіннього вечора, неясково освітлене в центрі скромне селище Куйбишеве вражало чистотою вулиць, пахощами припізнілих петуній та білих грамофончастих квітів. Одразу ж проти

райкому починалася видовжена площа, вся обплутана збуїнілими цього дощового літа заростями стрілчатих канн і ще не розквітлими хризантемами. За грядкою квітників, схожих у присмерку на виноградні шпалери, виднівся цілий ряд бронзових погрудь на гранітних п'єдесталах. Погруддя були суворі й чималі за розміром, вони тьмяно вилискували в скісному промінні вечорової зорі на п'єдесталах, і тому, що відстояли далеченько одне від одного, шеренга здавалася довгою і врочи-стою, а могутня стела в центрі шеренги, з статуєю Матері-Вітчизни, що тримає на колінах убитого воїна, надавала всій площі вигляду пантеону.

Чим більше сутеніло, тим виднішими ставали три-вожні вогненні відблиски, що тріпотливо освітлювали стелу й погруддя десь знизу, з самої гущавини квітів. Тут, за близькою околицею, одразу ж починається степ — він горбиться за крайніми хатами, і, хоча й сутеніє, видно його далеко-далеко. Саме тут і було все те, що живе в пам'яті, пам'ятниках,obelісках: наша героїчна слава, наші страждання, відступи, наступи й перемоги. Тут! Зовсім поруч з оцимиobelісками. Тиша й сутінки, безмежний вечоріючий степ і тріпотливі відблиски схованого в квітах вогню охоплюють душу такою невимовною печаллю й гордістю, що добре було б носити їх у собі повік і нерозгубленими передати дітям. Не вистачало тільки музики. І не Моцартового «Реквієму», а, скоріше, «Апасіонати» Бетховена.

А потім спалахнули ліхтарі, освітили степовий пантеон тихо й скромно, і на стелі ми побачили тисячі прізвищ куйбишевців, що рознесли свою славу й свої молоді голови на найвіддаленіші фронти, рятуючи Батьківщину, а в довгій ряду пам'ятників налічили всього лиш сім погрудь і спочатку не повірили, що семеро можуть так широко стати на всю довжину площі. Всього сім чоловік — це було неймовірно! Ми здивилися пильніше і в кожного на грудях помітили Золоті Зірки Героїв Радянського Союзу. Семеро з одного села? Це й справді було багато, і їхній ряд тепер не здавався занадто вже довгим: неважко було уявити, якої довжини оборону зайняли б ці люди в бою, якби доля поставила їх поруч у найтяжчій фазі війни.

Ми рушили вздовж того довгого ряду з семи бронзових урочистих погрудь, надовго спинялися біля кожного і вдивлялися в орлині юні обличчя, такі по-люд-

ському різні і такі по-мужньому однакові, і нам здалося, що стоять вони надто густо, що їх дуже багато для одного місця і для одного села, що цей широкий степовий майдан затісний для них, а ряд закороткий, бо ці пам'ятники мали б стояти розосереджено по всьому Таврійському степу вздовж Азовського й Чорного морів. Але вони стояли тут, у селі Куйбишеве, бо всі як один були з цих місць, тут народились, звідси пішли в армію й на війну, в далеких краях здобули славу своєму родові й краєві і з усіх усюд принесли додому, як і належить справжнім синам і справжнім героям. У цьому була велика мудрість і ще більша справедливість. Але найбільше тут було гордості за цей край і його людей, бо навіть у нашій героїчній країні небагато знайдеться сіл, де стояв би отакий ряд пам'ятників Героям Радянського Союзу.

Знайшли ми й Вічний вогонь, що виривався з осердя геть заплетеної петуніями бронзової п'ятикутної зірки. І хоч у світлі вуличних ліхтарів його тріпотливі відблиски майже розчинилися, тривожні спалахи полум'я все ж підсвічували кожне відлите з бронзи обличчя і мовби оживляли їх всі разом.

А в центрі площі, якраз посередині цієї урочистої шеренги, саме проти Вічного вогню, скорботно схилювшись над загиблим бійцем, якого вона тримала на колінах, біліла Мати-Вітчизна, красива і чиста, дивовижно подібна до сільських матерів, так само запнута хусткою, зав'язаною по підборіддю, така ж зажурена, як і вони. Крупчастий блідо-рожевий граніт, з якого її витесав скульптор, в хисткому й непевному освітленні втратив рожевість, яскраво білів, і через те, що Мати-Вітчизна стояла позаду бронзової шеренги героїв, вона, здається, всіх їх осіняла своєю скорботою і отак само тримала кожного на колінах і оплакувала перед тим, як стати їм на свої п'єдестали.

Баранов, Голуб, Гришко, Задорожний, Підтикан, Рева, Снітко.

Семеро стали на площі на віки вічні. Зійшлися хтозна з яких фронтів і далей, вкривши свої імена невмирущою славою, бо за кожним — подвиг в ім'я Батьківщини. І який подвиг! У Кремлі підписували Укази про присвоєння їм звання Героя Радянського Союзу. В Генеральному штабі, в Комітеті Оборони, в Ставці знали про їхні подвиги, бо ж саме там готувалися подання на

найвищі відзнаки в Президію Верховної Ради. Семеро. Стали на рідній землі, принісши сюди свої подвиги й славу. Стоять. Немов заповіти прийдешнім поколінням. Тихо стоять. І гордо, урочисто. Прості, як і ми, але вже безсмертні. З ними не прощаються. Їх щоранку вітають, немов живих. По них звіряють прожиті дні і роки. І так буде вічно.

— Це все — наші, куйбишевські,— тихо каже той самий черговий по райкому. Він був поранений тут, в боях за Куйбишеве, восени сорок третього. Підбрала його, барнаульця, молода вдова-українка, так тут і лишився, врятований нею. Тепер каже: наші, куйбишевські. Бо давно цей край став його рідним краєм — замолоду, тридцять чотири роки тому.

— ...Ніхто з них у Смирнова не воював. Та самому Смирнову за мелітопольський контрудар і за прорив під Попівкою давно треба присвоїти Героя посмертно,— продовжував старий солдат.— Кажуть, як скінчилися вже боеприпаси і навіть патрони, зустрічався він з Кампфом (солдат вимовляв не Кемпф, а Кампф — війна), з отим самим, що оточив його з своїм корпусом. Той його по рації, значить, визвав. Ну, як для ультиматуму. З'їхались мовбито у балці. Той на танку, а наш на «емочці»...

Так, мовляв, і так, каже німецький генерал, снарядів, патронів у тебе нема, то здавайся, каже. Все одно, мовляв, ти в мене в кулаці, нікуди не вирвешся. А степ глухий, ніхто не бачитиме, як ти мені свою армію здав,— з боєм чи без бою. Ну послав його Андрій Кирилович, звичайно, по-нашому, по-солдатському, подалі. На нашу, каже, землю прийшов ще й ультиматуми ставиш. Ми тобі ставитимемо ультиматум, підожди трохи! — та й поїхав з охороною геть. А той Кампф, кажуть, йому вслід гукав, щоб подумав. Це було під вечір 8 жовтня. Ну, а як Смирнов уже повів своїх на прорив, поклали смирновці гітлерівців того вечора немало. Отакий був він, наш Андрій Кирилович.

Вранці знову йшов дощ — несподіваний, з якоїсь блукаючої хмарини, що добігла сюди з туманцем з недалекого моря: небо синіло над головою, а сонця ще й не було, тому теплий і тихий дощик освіжив увесь простір, і засвітився асфальт на дорогах та вулицях, яскра-

вішими здалися змочені ним і сполощені квіти перед готелем та меморіалом, зблиснули дужче бронзові погруддя семи Героїв, тільки Мати-Вітчизна трошечки притемніла, мовби зажурилась ще більше і стела зазолотилася вибитими на ній іменами.

Дорога на Комиш-Зорю, куди проривалася армія Смирнова, була й дорогою на Попівку. Гойднувшись через глибоку балку, влітала вона в село Олексіївку, і високий обеліск, обнесений білими надгріб'ями, зупинив нас перед мостом через річку Берду. На обеліску був напис: «Тут поховано 1250 бійців та командирів Вісімнадцятої армії Смирнова».

Попівка за бугром, недалеко. «Смирново» — стояв перед нею синій дорожній покажчик, а на тлі старої розбитої у війну церкви впав у вічі білий пам'ятник генералу, так само білий, з того ж таки каменю, що й Мати-Вітчизна куйбишевського меморіалу Героїв. Схиляємо голову перед Вашою мужністю й оперативним талантом, любий наш Андрію Кириловичу! Стаємо на коліна перед Вашим подвигом і подвигом Ваших бійців та командирів! І ніякі слова вже тут нічого не важать — тут промовляють серця. Все, що наша армія винесла й пододала, все, що вона виховала й здійснила в своєму народі і для народу, всі її відступи, наступи й перемоги — все постало тут в образі молодого, високоосвіченого й талановитого генерала Смирнова, її достойного представника й вихованця.

Через ту саму дорогу, по якій ми приїхали і по якій нам їхати далі, навпроти пам'ятника Смирнову стоїть школа його імені, де ми читаємо його особисту справу, прислану на прохання піонерської дружини з Генерального штабу. Блискуча біографія, прекрасна службова анкета ленінградця, що навіки прописаний тепер в цих степах, бо бився тут і тут поліг смертю хоробрих, захищаючи Україну. А поряд з школою — звичайна сільська хата з меморіальною дошкою: «Тут народився, жив і вчився в школі Салтан І. Ф. Командуючи батальйоном в званні капітана, загинув, захищаючи Ленінград». Подумалось: ось де коріння нашої перемоги — у єдності й братстві народів. Хлопець із Попівки наклав головою за Ленінград, а генерал з Ленінграда загинув під Попівкою.

Пам'ятний знак на місці загибелі генерал-лейтенанта Смирнова стояв на краю лісосмуги над самісінькою

дорогою. Білий обеліск, увінчаний каскою. Напис: «Тут 8 жовтня 1941 року загинув командарм-18 А. К. Смирнов». І яка гордість за народ, що породив таких людей, охоплює душу в таких місцях, і стаємо ми через те мудрішими й багатшими, бо ясніше бачимо велич своєї Батьківщини перед усім світом.

Далеко вони від нас — за роками й подіями — і віддаляються щороку невпинно. Не даймо ж, пам'яте, забути їх, не даймо! Хай завжди будуть з нами. Хай залишаться й після нас у пам'яті дітей наших і внуків!

БУЛО ТРИ БРАТИ...

Усі троє не повернулися додому, в тиху й скромну хату під соломою, що стоїть і досі в Новоолександрівці якась похилена, задумана й сумна. Все наче жде і виглядає їх, як мати. А матері теж нема вже давно. І може, вони б і не повернулися в Новоолександрівку, а жили б десь в інших місцях, як багато хто з нас. Я не про те, не про те...

Вони не повернулися з війни. Вони мовби ще й досі там. Такі ж юні й такі ж чубаті, як і були. І належать нашій армії навіки.

Перший із них Петро Митрофанович Сизоненко. Встиг закінчити Одеське артилерійське училище. Служив на півдні. Але недовго. Одразу ж потрапив на фінську війну, був командиром артилерії. Лишилася тільки фотографія, на звороті якої написано рукою командира дивізіону:

«Убитий у боротьбі з білофіннами 25-го лютого 1940 р. о 15-00 біля станції Камяра, р. Перон-йоки, південніше 120 м».

Фотографію з деякими речами Петра привезли й віддали матері його товариші.

Зберігся ще лист, у якому Петро, щойно ставши курсантом, писав із маневрів приятелів:

«...Мені дуже подобається цей рід війська, бо для простого колгоспника (по закінченні семилітки він працював у рільничій бригаді.— О. С.) це щастя. І в дійсності воно так є: служити мені дуже легко — при пересуванні на маневрах і на заняттях весь час із кіньми. А математику я ще з школи люблю і знаю. Після училища будемо керувати взводами, а в сучасний період доводиться не з медом. Училище виконує вольового і загартованого командира. І ми все те, що в майбутньому маємо дати молодшому бійцеві,— переносимо на собі...

От і ти пишеш, що повинен іти в армію по осені. Я тобі буду говорити, як справедливому другу і товаришу. Коли будеш в армії, то з перших днів трудно при звичаїтись до військового режиму й розпорядку, і в тебе буде непорозумінь безліч. Особливо тобі доведеться мати справу з командиром відділення — це людина така ж, як і ти, але дуже принципова і зможе тобі, при найменшій провині, нанести пляму на все життя в армії...»

Ось що його мучило, ось що гнітило й не давало спокою. Можна уявити, який з нього чуйний і розумний командир вийшов потім.

«Що ж робити? — пише він далі. — Один вихід: поводити себе дисципліновано, слухати й виконувати всі завдання командирів. Тільки тоді для тебе буде добре в армії».

Ця порада давно вже стала законом життя для нього самого, бо у винятково важкій обстановці, перебравши на себе обов'язки командира батареї, що загинув під станцією Камяра, Петро коригував вогонь гаубичної батареї. Було знищено дот, але, коли піднялася піхота, з-за насипу вдарив кулемет. Ні артилерійським розвідникам-спостерігачам, ні взводу управління артдивізіону не довірив Петро засікти ворожий кулемет, сам узявся за це, знаючи, що «зозулі»-снайпери стріляють влучно і безпомилково.

— Лейтенанте, — крикнув на Петра комісар артдивізіону, — не висовуйтеся! Я наказую!

А кулемет бив. І Петро хотів знищити його сам, щоб не втрачати людей.

Фінські снайпери були добрячі: вони вцілили його в голову, трохи вище лівої брови.

Каска не врятувала.

До Виборга й замирення лишалося п'ять діб.

Двоє інших братів були однолітками — 1926 року народження. Іван перед війною вступив до школи ФЗН, а Віктор — у РУ-1 Миколаївського суднобудівного заводу імені Носенка.

Від них ні речей, ні фотографій не залишилось. Тільки листи.

Ось єдиний лист Івана до Віктора від 2. VII 44 р., написаний на цупкім, розграфленім аркуші з якоїсь конторської книги.

«...Зараз я знаходжусь на фронті в Румунії, б'ємо

проклятого ворога, добиваємо його до кінця. Вітю, пройшов я велику путь, все переніс на собі: і холод, і голод, все, що було при моїх походах, я служу в артилерії (теж в артилерії! — О. С.). Вітю, якщо будеш на фронті, то бий ворога, не давай йому пощади. Це все буде йти до швидкого розгрому фашистських гадів. Відомстїть гадам за їхнє знуцання, за кров сестер і братів і товаришів. Вітю, ти мені писав, як ви проживали в той час, коли був німець у вас, як він над вами знуцався, — так згадай же їм це все, коли будеш у бою...

Новини в нас на фронті такі: рухаємося вперед, кого раниць, а хто за Батьківщину погине — так і проходить наш час. Я вже на фронті 2 роки, так що воювати навчився і до всього звик, все ніпочому. Виїхали ми з Миколаєва разом з школою ФЗН за два дні до приходу німців і поїхали ми на далекий Урал, там я закінчив школу і пропрацював небагато-немало і в сорок другому пішов в армію і до цих пір знаходжусь в Робітничо-Селянській Красній Армії, так що в руках німецьких гадів не був, а, навпаки, їх бив, звільняв свою Батьківщину. Ти мені ще писав, що говорила мама, щоб я вислав фотокарточку з себе. Ну, на цей раз у мене немає, було в мене 6 фотокарточок — загубив разом з бомажником, а на фронті ніде сфотографуватись. Вітю, передай від мене велике спасибі всім, хто передав мені привіт, спасибі їм, що не забувають, хай пишуть листи. Не обижайся, що погано написав, — пишу олівцем, бо чорнила немає; знаєш, як на фронті з чорнилом: то проллєш, то що-небудь інше, а олівець в кишеню поклав і пішов. На цьому кінчаю. До побачення, брате Вітя М [итрофанович].

Сизоненко І [ван] Ф [едотович]».

Зручного олівця він носив недовго. Побачення не відбулося. Як Іван загинув і коли — нічого не відомо. Похоронну його принесли чомусь моїй матері, й, не читаючи її, вона впала як підкошена і не приходила до пам'яті цілий тиждень. А як опритомніла, то все не вірила, думала, що її обдурюють: мою похоронну підмінили Івановою, а значить, ми вбиті обоє. Листам моїм теж не вірила, бо вони йшли з фронту по 20—30 днів.

Ми завжди так гинули, думаючи, що інший живий. Якщо тільки смерть давала подумати про це.

Віктор не встиг ні про що подумати. Молодшим

лейтенантом прибув він майже самовільно на I Прибалтійський фронт; призначений командиром кулеметного взводу, обороняв позицію на дотуку двох дивізій на Кенігсберзькому напрямі. Саме сюди вдарили німці на світанку танками й самохідними «фердинандами».

Попадання з першого пострілу пряме: ні Віктора, ні кулемета. Єдина полегкість, що смерть його була блискавичною і тому легкою.

Віктора я знав найкраще, найближче і любив найбільше. Його не можна було не любити: такий, знаєте, високий, не менше як метр вісімдесят, тонкий у поясі, широкий у плечах, кароокий, суворий і скромний. Захоплювався музикою, мав абсолютний слух і добре грав на гітарі, мандоліні, баяні. В окупації зібрав цілий склад зброї.

Віктор кілька разів тікав з училища на фронт, але його повертали вже з ешелону: рвався в діючу армію.

Переді мною листи, надіслані Віктором сестрі Вірі.

«24 серпня 1944 року, м. Кулебаки Горьковської області. Відносно того, що ти пишеш, що немає грошей, щоб укрити хату,— писав він сестрі,— то я скажу або пораджу так: якщо у вас нема з чого вторгувать, то не дуже обижайте себе, а особливо ніколи не продавайте хліба. Якщо зараз є у вас кавуни і якщо вони ціняться, то продавайте... Листи від Володі одержую рідко. За своє життя писати багато не буду, усе без ніяких змін, усе по-старому. Вчора одержав листа від Мик. Приймака. Вони вже пішли наступати; пише, що їм добре там. Від Олега П. і Шури С. не одержав ще жодного листа, так як у них адреси перемінились. Пишу і згадую ще бідного Андрія (старшого брата, що потрапив у полон.— О. С.), мені тепер зрозуміло, як йому тяжко й страшно; до цих пір не віриться, що це справді з ним сталось. Завжди у вільний час згадуємо тих людей, які, бідні, десь знаходяться в лапах звіра. І нам часто верзеться це у сні. Пишіть, як живуть мати, тітка Параска. Пишіть почастіше за все своє життя, все-таки не так буде сумно тут нам; як там у вас баштани, як вам дають хліб, як діло з помолом, а мабуть, так, як і раніше; чим мелють? Нас тут чомусь так навчило турбуватися за господарством, що день і ніч міркуємо про нього, а причину, мабуть, самі знаєте...»

Не віриться, що це писала людина, якій ще не сповнилося вісімнадцяти...

6. IX 44 року, м. Кулебаки. Матері, сестрам:

«...Пишіть, як у вас діло з хлібом, по скільки дали на трудовень? Чи хватило у вас пшениці до нового урожаю? Пишіть більше і ясніше за всіх. Все дуже цікаве. Сьогодні ми їдемо у радгосп копати картошку; кажуть: там багато краще. Описуйте, який урожай на картошку у вас? Які баштани? Пробачте, що пишу таку ґрунду, я сам не знаю, чому це кожен з нас так пише, а ви, мабуть, знаєте. Пишіть, як у нас із школою: чи відремонтували? (Німці, відступаючи, спалили школу.— О. С.). Хлопцям написали, що Ваня Гапоненко вбитий, це дуже вразило нас. Як згадаєм усе, то зовсім не віриться, щоб це було так. Писав би більше і ясніше, ну якось немає про що писати...»

1. I 45 р.

«З Новим роком! Доброго дня, шановні мати, Віро, Жоро!

Сьогодні великий празник. Відзначав я його, як ви самі знаєте: на фронті за цим дуже не слідкують. Одне тільки, дуже били салюти. Сотнями піднімались ракети різних кольорів, тисячами металась по небу трасуючі кулі, рвались снаряди, і все це виходило так, що я вперше в житті побачив: горіло на землі і в небі. От так ми зустріли Новий рік. Не знаю, як це ви там зустрічаєте цей празник, а все ж думаю, що добре. Одне для мене погано, що до цих пір не одержав від вас листа. Мої товариші вже по декілька, а мені не везе... В Кулебаках так само було і тут те ж. Дуже цікавить ваше сільське життя. Як проживають Георг Іванович (небіж, якому пішов другий рік.— О. С.), мати, Боря, усі рідні. Та взагалі згубив зв'язок з Василем, Іваном, Павлом, Шуркою, Олегом (рідні і двоюрідні брати були на різних фронтах.— О. С.), зовсім нічого не знаю, де і як. Пишіть побільше, дуже буду радий. Привіт усім рідним! Пишіть. Жду».

Писати було нікуди: він загинув через 17 днів під час зимового наступу — 18 січня 1945 р. Коли його лист прийшов у Новоолександрівку, Віктор уже не ждав відповіді. Загинула чиста, як слеза, юна людина, а з нею вмерла величезна любов до світу і до людей. І про це тільки добре знають наше село та його сестри.

«...Ніколи не питай, по кому б'є дзвін. Він завжди б'є і по тобі».

Танки пахли соляркою і нагрітою сонцем крицею.

Танки стояли на рівному полі, на пшеничному полі в Німеччині. На зеленій озимині, що прокинулася вже після зими під теплим весняним сонечком, під леготливими атлантичними вітрами — ті все одно пролітали над просторами концтабірної офашизованої Німеччини, що доживала недовгий, але кривавий свій вік тієї весни. Було це 1945-го. Під Берліном...

Танки стояли не ромбом і не якимись іншими хитромудрими тактичними побудовами, як пишуть тепер. Стояли вони просто, розгорнувшись на рівнині в одну лінію, як солдати. А ми — відчайдушний танковий десант — лежали поміж них, під їхніми гусеницями, біля могутніх траків, що видавалися нам циклопічними, бо дивилися ми на них знизу, припавши щогою до землі.

Танки мовчали, немов прислухалися. Мотори були вимкнуті, і чулося, як там щось потріскує, охолоджуючись. І ми теж лежали мовчки, відсапуючись після довгого бігу в атаку, і теж прислухалися.

У Німеччині, що лежала тоді перед нами, тихо було в ті хвилини, і тиша та була страшніша за постріли.

Поле, де спинилися й завмерли танки і де лежали ми, оточували переліски, сади і гаї у видолинках. Позаду горіло кілька наших Т-34, і дим здіймався в небо — там стояло кілька кострищ, чорних, грізних і трагічних. А тут було тихо-тихо, і пахло потолоченими врунами в гусеничних слідах, і сади цвіли, аж біліло.

Танки ж горіли чорно. Так, що сонце в тому диму видавалося великим і несправдешнім, неясковим, немов при затемненні або наче дивишся на нього крізь закіптюжене скло.

Тихо-тихо було на тому німецькому весняному полі, що так дивно й бентежно нагадувало Україну, і після

атаки, після криків та пострілів, що геть зміталися ураганним ревищем могутніх «тридцятьчетвірок», тиша та була страшна, як смерть, що наче ось-ось мала впасти на нас.

Мовчали гаї. Мовчали сади. Ліси й переліски мовчали в долинах. І мовчала фашистська земля перед нами, і ніхто не знав, звідки й з чого били щойно по танках прямою наводкою.

Піхота — що? Піхота лежала, вкопавшись, он там, на узліссі. А хто бив по танках?

Дивна була та хвилина тиші й прислухання. Всі раптом відчули весняний той день таким, яким він був насправді: побачили марево над кожним розпеченим сонцем та боєм танком, кожне квітуче дерево в недалекому саду, кожну стеблину озимини під нами і запах землі, аромати вишневого чи яблуневого цвіту долинали до нас, коли вітерець війне звідти.

І подумалось ще: як далеко завела нас війна від рідного дому. Крізь марші, атаки, наступи, перемоги і смерті, мовби з великої далини історії глянули на кожного з нас далекі та милі хати наші й села. Згадалися школи, де ми колись навчалися, і гірко й тривожно подумалося чомусь, що ніколи ми більше не будемо вже школярами. З гордістю подумалося про те, що вчителі наші в тих школах, може, ще пам'ятають і часто згадують нас: вони, може, мріяли тільки, а може, й не мріяли ніколи про те, щоб їхні учні стали такими мужніми солдатами, щоб перемогли такого жорстокого й сильного ворога і прийшли оце аж на його землю, несучи відплату вбивцям, громлячи фашизм і вславляючи не вчителів своїх, не школу і не село, а весь наш народ, всю нашу країну.

Дивний був день той, оті хвилини несподіваної тиші і прислухання, коли ворог був тут десь, поруч, коли він злякано й підступно мовчав, щоб потім знову вдарити нишком по танках.

І тут клацнуло щось, люк у найближчому танку відчинився, і юний його командир, білозубий, цупко затягнутий у кирзовий шолом і комбінезон, вистромився по пояс із люка, чвиркнув крізь зуби, всміхнувся і, кивнувши та підморгнувши мені навіщось, спитав:

— Ну, ти бачиш що-небудь?

— Не бачу.

— Де ж вони зачались, прокляті фашисти?

— В саду їх немає,— сказав я.— У лісі стоять або в гаї.

— Не інакше — «фердинанди»,— сказав танкіст.— Вони мають приціли з інфрачервоним промінням. Ведіть спостереження, а ми зараз обійдемо лісок зліва.

Так, то були два «фердинанди», і стояли вони, окупавшись, у саду: білі-білі, пофарбовані по-зимовому, а знадобилися гітлерівцям аж тепер, навесні, у квітучих садах. Стояли тут, кинуті проти нас в останню хвилину з останніх фашистських резервів, і ми не побачили їх тому, що були вони білі, як квітучі сади, зливалися з ними, несучи з білих садів чорну смерть нашим танкам. А попереду лежала фашистська Німеччина, мовчала припинило й зачасно в ті короткі дивні хвилини випадкової воєнної тиші, а за полями, садами, лісами лежав у руїнах Берлін, що його нам ще треба було взяти...

І донині стоїть перед очима той день у квітучих садах на весняній німецькій землі із затемненим димом сонцем; стеляться там вчуна, що пахли тієї весни так, як і в нас, і танки стоять, прислухаючись, немов стали навіки в безсмерті відчайдушних подвигів своїх. І ворог так само стоїть перед нами й донині...

Тільки де він? Який? Ми знаємо і не знаємо. Але й сьогодні в тиші мирних весняних днів відчуваємо, що він є, що він зачався і треба тримати його пильно на прицілі, щоб у слушну хвилину вдарити по ньому і вцілити з першого ж випалу.

У квітучих наших садах не забуваймо про це, щоб сади наші й далі цвіли, а поля зеленіли і сонце щоб не затьмарилось у трагічних і чорних димах, як при затемненні. Слухаймо тишу!

— Прошу погасити ліхтарі,— несподівано лунає тихий голос, і на нас падає, мов обвал, гаспидна, майже відчутна на дотик темрява. Така ж густа, волога, неблаганна, як і тоді, в сорок другому...

— Товариші, — урочисто говорить наш гід — ветеран 5-ї армії Борис Георгійович Макаров — не просто з темряви, а мовби з мороку тої лихої години, коли тут гинули наші люди.— Прошу вшанувати пам'ять загиблих героїв Аджимушкаю хвилиною мовчання.

Тиша, немов у космосі! Або там, за порогом, котрий чекає нас усіх, молодих і старих, рано чи пізно...

В цю густу й задушливу тишу вриваються перед очі душі й пам'яті десанти сорок першого й сорок другого, котрим не допомогти вже нічим, Сапун-гора й Малахов курган під Севастополем, гора Мітрідат і висоти на південний захід від Керчі, де покрили себе нев'янучою славою наші моряки й піхотинці.

Війна мовби насувається впритул, знову обступає тебе всім тим, що ти сам пережив і відчув на ній, що взяв про неї тут, на Кримському театрі воєнних дій, у Севастополі й Керчі, де лютий ворог людства лютував особливо, вів проти нас війну наймерзеннішими, найжорстокішими засобами. І всі герої-мученики, що zostались в Аджимушкаї назавжди, оточують тебе в мороці безмовною скорботною незабутньою сім'єю, ім'я якій — Безсмертя.

— Увімкніть ліхтарі,— втомлено й майже ласкаво просить Борис Георгійович, котрий сам багато чого зазнав на нашій Великій Вітчизняній і водить тут людей стежками власної солдатської долі.

Ліхтарі спалахують, морок розвіюється, та думки й почуття ще там, на далекій уже війні. З тими, хто ніколи не прийде, не повернеться.

«Завжди хай сяють над світом вогні нашої пам'яті,

любові й вдячності тим, хто загинув за Батьківщину,
за наше світле життя!»

Ось про що думається в Аджимушкайських ката-
комбах.

Ось про що не перестаєш думати в Севастополі й
Керчі.

«ЯЧЕЙКА»

*Іванові Леонтійовичу Федорюкові —
полковникові у відставці*

1

— О, вже «ячейка» приперлась, — сердито бурчить баба Гапка, а Ваня хоч би що: всміхається білозубо, оббиває з чобіт сніг у порозі, весело підморгує мені, дістає з-за пазухи старі халяви.

— Лови, — гукає й кидає ті халяви через усю хату.

— Нащо вони мені?

Ваня не відповідає. Хазяйновито скидає й вішає на гвіздок шапку, пальто, пригладжує непокірні кучері. Він завжди підходить до мене, як тільки переступить поріг хати, а це чогось забарився там, біля вішалки, щось несе в торбі і просить у баби Гапки стільчика.

— Якого ще там тобі стільчика, — сердиться баба, — я б тобі такого стільчика дала, що й сторчака б уловив. Та жаль, вимахав аж під стелю.

— Отого маленького стільчика шкода? — сміється Ваня до баби. — Отого, що корову доїте на ньому?

— Коли я вже її доїла, — бурчить баба. — Вже й забула. Вже й не пам'ятаю, яке молоко.

— Згадаєте, — втішає Ваня бабу, а мені підморгує і показує білі-білі та рівні зуби. Такі білі, що аж у хаті виднішає, дарма що вікна позамерзали. — Ось отелиться корова, то й згадаєте, — веде свої Ваня, вмоштуючись на низенькому стільчику, який йому щойно подала моя баба Гапка. Подала якось ніби нишком: тицьнула під ноги, і руку відсмикнула, наче то й не вона.

— Очі б мої на тебе не дивились, антихристе отакий-го! — гнівно блиснула циганським оком.

— Ну чого ж бо ви сердитесь, бабо? — втручаюсь і я в цю підспудну баталію. — Ваня ж такий хороший.

— Сиди отам-го, — гримає баба й замахується чумичкою, бо саме пробує затірку: чи не пересолила. — Тямить воно щось, а й свого носа суне.

— Я правду кажу.

— Правду там, правду! — перекиривляє баба Гапка і береться за боки. — А ікони хто познімав? Дзвони хто покидав із церкви? Він! — крикнула баба Гапка і мов мечем ткнула Ваню чумичкою межі плечі. — Антихрист!

А Ваня всміхається.

— Анциболот проклятий!

А Ваня підморгує мені.

— Не ходи до нас, волоцюго! Йди у свою ячейку!

— Та я вже був, — спокійно каже Ваня.

— Бий тебе сила божа, — вдарила баба обома руками об пелену. — Ще ні світ ні зоря, ще й лоба не перекрестило, а вже на сходку біжить. Тьху на вас, проклятих. Та ні страму, ти скажи ж, ні совісті.

— А що тут такого? — щиро дивується Ваня, і я й досі заздрю його витримці, терпеливості, доброти. — Постановили за дзвони купити отаким, як він, харчів. Гарячі сніданки будемо дітям варити. .

— Гарячої смоли б ви напилися, — бурчить баба і раптом змовкає. — Правда? — питає вона і заходить збску, з недовірою дивиться на Ваню.

— Правда, бабусю, — тихо й серйозно каже Ваня. — Вже й підводи до міста послали.

Баба схлипує і підносить до очей фартух.

— Слава тобі, господи, — широко хреститься вона, — а то в нас залишилася жменька борошна та картоплин з десятка.

— Хіба ми не знаємо, — ще серйозніше каже Ваня, приміряючи халяви до невеликих колодочок.

— Тільки в чому ж він, бідний, ходитиме по ті сніданки?

— А ось чоботи пошиємо.

— Хіба ти тямиш? Це якби батько твій, Кузьма, взявся...

— Зробимо й ми, — підморгнув до мене Ваня.

— Ну, то сідайте, посьорбайте загірки, — змилювилась баба Гапка моя — красуня і богомолка, з чорними циганськими очима, синювато-прозорими, і з легеньким пущком над м'якою верхньою губою. Найдобріша з усіх баб мого дитинства і найлайливіша в нашій роду. Чистьоха і розумниця моя, що виняньчила мене в злиднях, а я й подякувати їй не встиг. Тепер не одразу й могилу її знаходжу на забур'яненому нашому кладовищі.

Поки бабуся була жива, вона порядкувала всіма в нашій сім'ї, а вряди-годи намагалася усім порядкувати в селі, але влада її обмежувалася якщо не власним порогом, то вже власними ворітьми напевне. Ні в кого в селі не було таких чистих спідниць і фартухів, такого свіжого й перемитого посуду, як у неї, і так гарно помазаної кабиці, біля якої вона священнодіяла з ранку й до ночі. І хоч би що там — бабуся завжди зварить смачний обід. Тепер уже нема для мене таких обідів у всьому світі і, либонь, ніколи вже й не буде. Як зварить, бувало, баба Гапка пшоняну кашу в горнятку! Або гарбузову! Та молока хлюпне в неї! Куди твоє діло!..

Ми з Ванею розкошували в ту тяжку зиму біля моєї лайливої баби Гапки. Біля її чистої кабиці. Біля маленького пахучого горнятка. А гарячих сніданків не було й не було. Вже Ваня й чобітки мені зшив, вже й картоплі та борошна не стало, а баба Гапка щоранку лаяла Ваню, сварилася з ним і частенько непомітно віддавала йому свою пайку каші.

Бабусенько моя, бабуню!

2

Стою на припічку і сам собі не вірю: на ногах у мене щось немислимо блискуче, щось таке красиве й нове, мов у казці. А в хаті повно людей. А в хаті у нас свято: Ваня пошив мені чоботи, і на першу озуванку прийшла вся комсомольська ячейка. Стоять мовчки, дивляться на мої чоботи. Я теж дивлюсь на свої чоботи, нагинаюсь майже носом до них — не можу надивитись.

А Ваня підбіг, рукавом тернув один чобіток на моїй нозі, потім другий, а далі одійшов, дивиться з гордістю і захопленням на своє творіння, і обличчя в нього таке щасливе й ласкаве, що я не втримуюсь: стрибаю на долівку, підбігаю до нього і чіпляюсь йому на шию. А баба Гапка, моя лайлива, вже не лається. Баба Гапка втирає сльозу своїм чистим фартухом і, схлипуючи, каже:

— Спасибі тобі, Ваню, спасибі, соколе, що взув дитину.

Вона вміла говорити ласкаві слова ще краще, ніж

лайливі; а розчулений Ваня зняв свою фуфайку, яку тої зими пошила його мати з старого батьківського пальта, і накинув мені на плечі.

— Зараз ми і вдягнемо його,— сказав рішуче.— Ану, давай руки.

Я всунув руки в довгі рукава. Ваня підкотив їх так, щоб хоч кінчики пальців виглядали, і до баби:

— Ану, дайте рушника.

Підперезав мене, насунув мені аж на очі стару дідову шапку, що пахла чомусь клунею і мишами, хоч клуні в нас ніколи й не було, а були тільки миші,— гайда.

— Куди ж це ви? — зойкнула бабуся.

Я не знав куди і зупинився на порозі.

— В сільбуд,— сказав Ваня.— На спектакль.

— Та яка там спектакля, він же ж малий ще! — сплеснула баба в долоні.

— Нічого,— сказав Ваня.— Хай привчається.

— Підросте, в ячейку його запишемо,— сказала Же-ня Лісниківська і поцілувала мене в щоку.

— Не видумуй ото,— блиснула на неї оком моя заступниця.— А ти ж у чому підеш? — спитала баба Гапка Ваню.

— Надіну свою шинелю,— відповів Ваня,— бо ще міль заведеться.

З сміхом і гамором вийшли ми з хати, і зимовий світ вислизав з-під нових моїх чобіт, бо слизькі були в них підосшви, та Ваня міцно тримав мене за руку теплою й дужою своєю рукою, яку я запам'ятав і яку відчував усе життя — в школі, на війні, у роботі..

Пам'ятаю і відчуваю досі.

3

Сільбуд був у церкві, а в церкві ж не топиться, тому холод стояв страшенний. Ті, що сиділи у залі, тупотіли ногами, щоб зігрітись. Лунка підлога подвоювала тупіт, міцна і висушена десятиліттями, мов шкіра на барабані.

Мене посадили в ряду недалеко від сцени, а вся «ячейка» рушила в бокові дверцята, що зачинились за ними мовби назавжди. Мені стало враз незатишно й сумно, бо всі навкруг ніби незнайомі — дивляться з по-

дивом, мабуть, забули мене: я ж, як випав сніг, на вулицю не потикався — ні в чому.

— Ти диви,— сказав хтось,— і цей вилупок приперся.

— Аякже! І воно — «ячейка»! — глузливо виплюнув разом з лушпинням пикатий парубок у зеленому картузі з блискучим козирком, в дубленому козушці з смушевим коміром і в хромових чоботях — таких блискучих, що куди там моїм, новим. У нього нахабні очі й червоні од морозу вуха.

Вони трималися купою — гарно зодягнені й пиховиті куркульські сини, дочки. Перегукувалися і поводитися зухвало, гордовито. Вряди-годи свистіли й кричали: «Гей, чого попритулювались там!»

Завіса звисала тяжка й мовчазна — за нею щось там тільки шаруділо, хтось квапливо ходив, і чулось, як переставляють якісь важкі речі. А потім перед завісою з'явився Ваня в шинелі й стоптаних чоботях, і куркульські синки засвистіли всі разом.

— Ей, давай про мирову революцію! — крикнув хтось із них, і куркуленки дружно засміялись. — Про всемирну давай!

— Дамо й про світову, і про нашу,— пообіцяв Іван.— Але перед тим, як починати, хочу сказати від імені нашої комсомольської ячейки, що всім, хто не виконав хлібоздачі, тягти й опиратися годі. Нікуди вже! Ми не допустимо, щоб наші діти голодували, а в куркулів ломилися засіки від зерна. Не вивезете завтра, силою відберемо.

— А ти його сипав туди? — гукнув той, з нахабними вузенькими очима.— Сипав, я тебе питаю?

— Руки короткі! — крикнув ще хтось з його друзів.

— І ще вкоротити можна,— пообіцяв хрипкий бас від дверей.

— Знахабніла куркульня,— сказав якийсь дядько неподалік від мене, і Ваня почув його.

— Нехай нахабніють, дядьку Йосипе, — сказав він.— Так видніше класового ворога. А з класовими ворогами у нас мова одна...

— Ну-ну! — гукнули Вані.— Там побачимо. Давай спектаклю. Не по твої теревені сюди прийшли. Чули вже!

— Ще почуєте,— пообіцяв Ваня і, як мені здалося,

глянув на мене.— А зараз прошу не порушувати порядку, додержувати тиші.

— Та в шию їх, глитаїв, витуримо, як не вгомоняться,— сказав дядько Йосип.— Починайте, вже ж нерано.

Що то був за спектакль, не знаю, бо мало що розумів у ньому. Лишилося тільки враження здивованості отими несправжніми, навіть на дитяче око, деревами й кущами з фанери, дерев'яними шаблями й рушницями, біганиною і балачками, що губились на сцені, майже не долинаючи в зал. Але й цього мені було досить, щоб забути й парубків тих, і їхні погрози, нахабство. Навіть про нові свої чоботи забув і згадав про них тільки тоді, коли вийшов на сніг і вони зарипіли.

А парубків згадав, як тільки побачив у провулку біля нашої хати. Ніч була місячна, і козирки їхні блищали, мов уламки шибок.

— Ну,— сказав той, в кожущку із смушевим коміром, зупиняючись проти Вані.

Я злякано вхопився за Ванину шинелю, але він суворо й різко відсторонив мене і вивільнив руку. Це мені здалося несправедливим і образливим, і я знову вхопив Ваню за руку.

— Ну що, «ячейко», будеш і тут агітувати? — спитав куркулєнко, не виймаючи рук з кишень і повільно наближаючись до Вані.

Ваня ще різкіше вирвав руку з моєї залякляї руки і дав мені запотилічника.

— Марш додому! — наказав, не зводячи очей з своїх ворогів, що вслід за пикатим підступали до нього все ближче.— Я кому сказав! — визвірився він на мене, наче тут і не збиралися його вбивати.

В ту ж мить щось блиснуло у них над головами, потім я почув свист прута, і Ваня, стрибнувши вбік, ухилився від удару, а вони накинулись на нього, і хтось боляче наступив мені на ногу, потім я полетів шкереберть у сніг, але встиг помітити, як Ваня, легкий і гнучкий, вивернувся з їхніх рук і вдарив одного в зуби.

Хряс! — почув я, наче розколося бабусине горнятко.

Хрясь! — вдарив Ваня другого, і тут йому одбатували рукав старої шинелі. Знову свиснув прут над головами, і Ваню збили з ніг.

— Тікай же, чого стоїш! — крикнув Ваня, падаючи, і я рвонувся у хвіртку, добіг до дверей і затарабанив з усіх сил так, що аж кулаки заніміли.

Там щось коїлось, там щось клубочилось і гехкало у нас за ворітьми, а проворна моя баба Гапка десь забарилась, і мені здавалось, що зараз, і хата згорить, і світ завалиться, якщо вона не відчинить. Але вона відчинила. Вона завжди відчиняла вчасно двері, моя мила бабуся Гапка, що ніколи наче й не роздягалася і не знімала свого беззамінного фартуха, навіть вночі.

— Там Ваню вбивають! — крикнув я їй.

— Бачу,— спокійно сказала вона, метнулася в сіни і вискочила звідти з відром.

Вона прудко і мовчки перебігла босоніж подвір'я по скрипучому снігу і линула на ту метушливу купу від-ро води.

— Ах ви, бандити, душогубці, щоб вам добра й пуття не було! — крикнула вже після цього, і куркуленки, мов собаки, розскочилися, обтріпуючись і галасуючи.

— Кровопивці прокляті! — лаялась баба на все село навздогін їм.— Щоб вас земля сира не прийняла! Щоб вона розступилася перед вами, іродами! — Баба допомогла Вані звестись на ноги й повела його в хату.

— Спасибі, бабуся,— сказав Ваня, витираючи розбите обличчя і не помічаючи мене в темряві сіней.

А в хаті стягнув шапку.

— Подивіться, чи дуже? — попросив бабу Гапку.

Баба піднесла каганця до кучерявої Ваніної голови, розгребла кучері, і рука її заюшилася кров'ю.

Вона й тут не сплеснула в долоні, не крикнула. Вона посадила Ваню на лаву, налила в миску води з казанка, промила рану й перев'язала старою пошивкою. Потім постелила ряднину, поклала білу подушку.

— Лягай,— сказала.

— Ну,— всміхнувся до мене розбитими губами Ваня,— як твої чоботи?

Я вже знову встиг забути про них, а як глянув, то й очам не повірив. Правий чобіт був розірваний чужою підковою і білів свіжим бодем. Я не втримався і заплакав.

— Нічого,— сказав Ваня, обережно знімаючи чобіт з моєї ноги та розглядаючи його.— Не побивайся. Я його воском затру і сажею, нічого й не видно буде.

— Коли? — схлипнув я.

— Завтра вранці, бо в мене сьогодні голова болить і крутиться.

Він поставив на долівку мій чобіт і ліг. І довго лежав, заплющивши очі, а я сидів поряд і плакав, бо й чобота було жаль, а ще дужче Ваню. Як ото вони накинулись і били його і як він тепер лежав, мовби чужий і далекий, а весь його вигляд був такий спокійний, наче він хотів сказати: «Що ж, така наша доля».

Але він сказав зовсім інше:

— А я їм теж вривав. Ти знаєш,— усміхнувся він,— кільком добре дісталось. Все одно наш верх буде. Все одно.

Я обняв його і притиснувся до нього ближче, а баба Гапка підвелася на печі й наказала гасити світло, бо гасу ж нема. Я дмухнув, і каганець погас. І мені дуже хотілося, щоб Ваня ще щось сказав, але він не сказав нічого.

Він спав.

Ну, нічого, я йому сам узавтра скажу.

Скажу: «Буду таким комсомольцем, як ти. Буду «ячейкою».

Але другого дня я забув про свій намір. Хіба ми мало чого забували в дитинстві?

Тому я кажу йому сьогодні: «Спасибі тобі за все, Ваню-«ячейко»!

— Джама-а-амайка! — лунає з динаміка дзвінкий голос, шарпкий, сповнений заклику і якогось тропічного томління.

І знову: «Джама-ай-ка-а...» — на цей раз уривчасто знижений, з полегшеним віддыхом. Ніби цей співак, що в першій музичній фразі тужив за далекою омріяною Ямайкою, нарешті побачив її, впав на неї з піднебесся своїх бажань, мовби стомлений довгим перельотом птах, і заспокоївся.

А над динаміком, над горбистою рівниною кружляють і витанцьовують сніжинки, і крутиться в улоговині барвіста ковзанка — невтомна, як життя, і, як життя, нестримна. Вона підхоплює своїм шаленим рухом, не питаючи хто ти і звідки, крутить і носить тебе, одразу поєднавши з цими незнайомими людьми в щось одне ціле. Чи музикою, чи ритмом, чи одвічним людським бажанням рухатися.

Спочатку бачиш тільки лід, ковзани, довгі ноги тих, що мчать попереду. Дуже довгі, просто неприродно довгі й гнучкі. У вечірнім присмерку зблискують ковзани, все мелькає у тебе перед очима, і, тільки зробивши кілька кругів, помічаєш, як синіють навколо київські гори, які юні і які красиві люди навколо тебе, і світла радість огортає тебе. Хочеться не тільки рухатися. «Джа-ма-а-айка!» — хочеться тобі співати разом з цим дивним співаком, і ловиш на собі чужі погляди й усмішки, сам усміхаєшся цьому світові молодості, руху, задоволення.

Яскраві светри і шапочки, темні спортивні трико, напнуті тренованими пружними ногами, блиск очей, шпаркі рум'янці на щоках, граційні рухи і вигини тіл, і сніг, сніг, і рух, рух, і якісь милі перегуки, і ти лежиш серед усіх цих людей, лежиш, забувши про все на світі.

У тебе немає і тіні якоїсь образи на те, що досі не знав таких ковзанок, ніколи на них не бував. Немає образи на долю, що не дала тобі ні юності, ні студентства, а дала війну, і бої, і походи, й траншеї — замість ковзанки, гуркіт гармат і рев літаків — замість музики.

Ні, ти тільки благословляєш отой степовий ставочок в кінці отчого саду, де ти колись, у шкільному дитинстві, навчився кататися на ковзанах. Ти радієш тому, що завчене в дитинстві не забувається, і кладеш лівого ковзана на зовнішнє ребро, пускаєш його під себе, переступаєш правою ногою через ліву, не зменшуючи швидкості на віражі.

Раз, два, три! Ще ось один раз відштовхнувся і вже летиш по прямій. За всіма, хто мчить попереду. За тими он хлопцями в темних костюмах. Узнявшись за руки, вони широкими помахами довжелезних своїх ніг креслять ковзанку, вправно і легко обминають інших, маневрують красиво й граційно.

— Джа-а-ма-ай-ка! — лунає з динаміка, приглушене вітром. — Джа-май-айка!

Моя люба «Джамайко»! Мої прекрасні люди! Чудесні мої ковзани! І чудесні сині гори! Я люблю вас за те, що живу, що бачу і чую вас, що я ваш, а ви мої. І я все вмю робити, що належить робити людині. А це велика радість! Може, найбільша за все.

— Джа-ма-ай-ка! — лине тобі назустріч чутніше і чутніше, і сильний вітер б'є тобі в обличчя і в груди, кидає пригорщі прохолодного снігу, і, спалахнувши, стріляють на ковзанку враз десятків зо два прожекторів своїми сліпучими променями, і ти бачиш прекрасних дівчат, граційних, вигинистих, легких. І бачиш хлопців — плечистих, ногатих, різких і сильних. Вони шугають поміж дівчатями, немов шуліки: якісь немислимь віражі й перевороти, якісь несподівані й дивні зупинки на такій швидкості, що, здається, вже й спинитись ніколи не можна. Це — суцільні таланти, і ти гордишся ними і любиш їх.

А де ж ті спаровані хлопці? Ага, он вони, он — на розвороті. Пригинаєшся нижче, додаєш швидкості, — ось вони, ось. Раз-два, раз-два, немов маятник дивного годинника юності, руху і радості. Ці спаринг-партнери, мабуть, професіонали, бо мчать невідомо від чого, ні зайвого помаху рук, ні видимої напруги. Здає-

ться, ковзани самі їх несуть і несуть і ними треба тільки правувати.

Ох і хлопці! Ну й хлопці!

Попереду мелькнула красива дівчина в червоному светрі. Сліпучо красива: біле-біле обличчя і чорне-чорне розвихрене волосся, величезні чорні очі й елегантність у кожній лінії туго обтягнутого светром тіла, тонкого, ніжного, пружного.

— Я пішов на діло,— каже один з спаринг-партнерів, кидає товариша і йде на зближення з дівчиною.

Шугнувши повз неї, він перепиняє її ковзана своїм, поставленим на одну мить упоперек, і дівчина падає. М'яко, легко падає і, шваркнувши ковзанами, тієї ж миті зупиняється над нею юнак, приклавши вибачливо руки до грудей. Мовчать і якийсь час дивляться одне на одного. Красиві, як юні боги.

Погляд її з-під довгих вій гнівний. Лише на одну мить. Потім лукавий. Потім тоненька красива рука випростується: дівчина подає її хлопцеві, і він підводить цю дивовижну дівчину, щось говорить їй і ласкаво-ласкаво дивиться на неї, не випускаючи руки. І ось уже пішли, пішли далі, все швидше та швидше. І — прощай спаринг-партнер, прощай, друже! І не обезсудь за те, що проміняв тебе цього разу на дівчину. Бо не дівчина це, а, може, моє щастя навіки. Помахи ніг все злагодженіші, рух усе швидший, і тобі вже нічого тут робити...

Спаринг-партнер тепер їздить сам, якийсь задуманий і сумовитий: хлопці не люблять, коли товариші міняють їх на дівчат. Але що поробиш? Адже так весело танцюють сніжинки в променях ліхтарів, так відзвонюють ковзани по гладенькому льоду і так призывно, так прекрасно лине з динаміка: «Джа-ма-ай-ка! Джа-май-ка-а!» Не сердься, хлопче! Прийде і твій час. Може, сьогодні. А може — завтра.

Я б розказав тобі, як це почалося в мене. Та хіба на ковзанці про це розкажеш? Та ще незнайомій людині.

І не сумуй. Я б розповів, як багато у мене причин для того, щоб сумувати. Але не про це, не про це, не про це зараз. Зараз ось про що: про радість, про молодість говорити хочеться. І думати хочеться про щось хороше. І хочеться всім вам сказати про те, які ви хороші. Бо ви цього не розумієте. Не знаєте. Не тямите.

Раз-два, раз-два, і все летить назустріч, і ти петляєш поміж людьми, обганяючи їх.

Раз, раз, раз — переносиш ногу через ногу на віражі. Усе летить тепер набік, набік, набік, і хочеться сказати всім, всім, усім цим молодим, що вони щасливі. Що вони не такі, як мої ровесники. І не такі, як їхні ровесники років десять тому. Всього десять років.

Раз-два, раз-два — пролітаєш повз вервечку дівчат. Повз прекрасну вервечку, якої не вигадав би жоден художник на світі. Раз-два, раз-два — помахати ніг дають тобі велику радість рухатись швидко і плавно, і хочеться цим юнакам і дівчатам сказати про те, що вони одягнені інакше, ніж одягалися десять літ тому. Всього десять літ!

Раз-два, раз-два — проскакуєш повз фігуристів, що обрали собі місцину і крутяться, і витанцьовують, і задирають ноги під самісінькі ліхтарі. Ради бога, не так високо!

Раз-два, раз-два — дзвенять твої ковзани і несуть тебе повз хлопчаків, що наслідують тут-таки цих фігуристів, падають, світять зубами з-під червоних, як вишні, губів і захопленими очима з-під шапок. Гарні, веселі, безтурботні діти.

А в центрі ковзанки прямий, мов аршин, якийсь мовби закостенілий і дивний на своїх ковзанах міліціонер в повній своїй уніформі. На грудях свисток. У руці невеличка смугаста палочка, якими зупиняють на автостадах машини. Пильнує, щоб був порядок. Пильнуй, пильнуй. Неси свою службу.

І тут якоюсь навальною ватагою виринає з дальнього кутка «поїзд». Що за поїзд, що за розвага! Вхопилися один за одного і мчать назустріч загальному рухові якись відчайдушні ковзанярі. Один з них подає сигнали, тривожні, різкі, мов сигнали електровоза.

Міліціонер навперейми: «Схо-р-р! Припиніть. Зараз же!»

А «поїзд» тим часом розвертається на віражі, гостро і дружно шваркають ковзани, і задні хлопці, одриваючись, летять шкереберть у сніг, шугають, упавши, по льоду, немов викинуті з катапульти.

Під суворим поглядом міліціонера «поїзд» розформовано, і він повертається на своє місце, похмурий, надто прямий, якийсь абсолютно зайвий серед цих веселих пустощів, серед руху і музики.

— Джа-майай-ка-а! Джа-май-ка! — лине над освітленою ковзанкою. А сніг все густіший, і думок усе більше. Невисловлених думок. Нікому з цих ідвчат і хлопців не розкажеш про те, як міняються наші ковзанки, як вони самі, змінивши колишніх юнаків і дівчат, міняють уяву про наше життя. Вони не знають про те, що стали щасливішими за своїх попередників, бо багатшою стала наша Батьківщина. Вони не задумуються над цим, а на ковзанці — їм про це не скажеш. А жаль. Треба було б сказати. Треба!

На цій ковзанці, на якій рідко буваєш, — може, раз в десять років, — і тому бачиш, як міняється наша мо-лодь.

Та нехай. Хай вони будуть щасливі — це найголовніше. Коли ми воювали, ми думали й про це. І батьки наші думали про те, щоб діти їхні були щасливі.

А сніг летить і кружляє. І кружляє, вирує, мов життя, ковзанка, на якій зовсім непомітно міліціонера. І прекрасний голос тужить за якоюсь немислимо далекою Ямайкою. Чужий голос. За чужим островом. Якому теж хочеться щастя.

День був як день. Славко Стрижак прийшов на роботу, як завжди, раніше за всіх, одержав інструмент у крикливої тітки Раї, що сьогодні була уважною та чемною.

Славко навіть здивувався:

— Чого це ви такі ласкаві, тітко Раю? — спитав, завдаючи на плечі грубенький-таки й негнучкий шланг пневмозубила, що вже набувся в бувальцях, бо й торочитися почав, а в кількох місцях його навіть скручено дротом.

— Зажди, Славку, — мовби й не чуючи його запитання й неприхованого кепкування, озвалася тітка Рая.

Вийшла із-за своєї конторки і владно зняла з його плеча шланг та кинула його на цементну підлогу в куток.

— Не годиться тобі, славному бригадирові, користуватися таким порваним шлангом та ще у такий день...

— Який день, Раїсо Михайлівно? — ще більше дивувався Стрижак. — Який день? Звичайна собі середа — середина тижня. І до свят ще далеко.

— Кому далеко, а кому й близько, — загадково всміхалася тітка Рая і подала Славкові через бар'єрчик новий-новісінький шланг із змащеними незайманими наконечниками. — Може, тобі й перфоратора поміняти?

— Що за дивина? — розводив Славко руками, ніби шукаючи співчуття, та було ще рано, ніхто в інструментальну не заходив, і він знову втупився в тітку Раю, що не зводила з нього ласкавого, теплого погляду. — То зубила чи навіть керна у вас не випросиш, а то навіть шланг з пістолегом пропонуєте самі поміняти. Що це? І кому мій шланг вручите?

— Шланг своє відробив, його давно треба списати. Так що нікому він не дістанеться, не турбуйся. — Тітка

Рая принесла нові, білі як сніг брезентові рукавиці, кинула Славкові на конторку.— Скин'я оте дрантя,— кивнула на пропечені в багатьох місцях, шкарубкі від фарби та мазуту Славкові рукавиці.— І не вирячайся на мене, бо ти ж сьогодні іменинник.

— З якого б це дива? — всміхнувся Славко.— Іменини мої давно вже пройшли. Ви ж самі дарували мені квіти у вересні.

— То у вересні, а це — в грудні,— таємниче сказала тітка Рая.— Сам перегода взнаєш.

Цілий день Славко Стрижак згадував цю розмову, нервував і хвилювався, аж доки не покликали його у партком. Грудень видався на славу — ясний, теплий, над заводом голубіло небо, де-не-де всіяне легкими білими хмарками, і сонце не зводило свого ласкавого ока з цехів, стапелів, і зеленіли яскраво та свіжо клумби по заводських скверах, і вітер приліг відпочити десь там, за синім заріччям, а може, ще й далі, аж за лісами та долами. Кажуть, такого грудня не було вже п'ятдесят років. Такого ясного, тихого й теплового. В розстебнутому модному пальті, з шарфом у кишені переступив поріг парткому, скинув берета й постукав у двері з табличкою «Секретар».

— Заходь, заходь,— гукнув, підводячись із-за столу, сивоголовий, але зовсім з лиця молодий секретар парткому Віктор Ілліч Злива. Подав Славкові міцну гарячу руку, посадовив за стіл, сам присів поруч.— Ну, розповідай, як діла в бригаді, як з планом?

— Місячний план виконали,— сказав Стрижак,— а річний...— він здвигнув плечима,— річний бригада закрила ще напередодні Дня Конституції, як і зобов'язалася. Рік же не простий — ювілейний.

— А чому ж не рапортували?

— Встигнемо,— сказав Славко.— В партбюро знають, начальник цеху теж. Які ж іще можуть бути рапорти. Тим більше — цех плану не виконав. Чого ж рватися вперед? Головне — зробити, а відрпортувати встигнемо.

— Та воно так. А цех, як думаєш, зобов'язання виконає?

— Обов'язково! — Стрижак навіть підвівся.— Зараз так ущільнили час, кожна хвилина на обліку. Сейнер післязавтра здамо — от вам і план, і зобов'язання. Мої хлопці сьогодні вирішили після зміни попрацювати.

Йтиму від вас, у магазин заскочу — щось на вечерю купити, бо в їдальню не хочуть, щоб час не гаяти.

— Ні, Стрижаче, зараз ти в бригаду не повернешся.

— А що таке?

— Підемо до райкому, — сказав Злива, пильно глянувши у вічі Стрижакові. — Прийматимемо тебе в партію. Ти готовий? Я просив Раїсу Михайлівну, щоб попередила тебе.

Стрижак здвигнув плечима, розхвилювався і навіть почервонів, тільки на його повнокровному, вкритому густим рудим ластовинням обличчі можна й не помітити, що він червоніє. Особливо якщо Стрижака не знаєш, Злива ж знав його з перших кроків на заводі, ще як тільки Славко прийшов з ремісничого. Працював він тоді в одній з бригад майстра Зливи, працював добре, бо вже в ремісничому опанував складну професію судноскладальника по-справжньому і мав не учнівський, а робочий розряд. Славко Стрижак ріс у нього на очах, ріс не без його участі й підтримки, ріс впевнено й швидко, хоч завжди залишався скромним, ніколи не пхався наперед — хіба що в роботі. Став у бригаді Сашка Крутоголового комсомольцем, здобув там найвищий розряд, вступив і в кандидати партії, а як Сашко закінчив інститут і став заступником начальника цеху, кращої заміни, як Славко Стрижак, йому й підшукати не можна було, бо хлопець на той час закінчував технікум, був одним із кращих судноскладальників на весь стапель. Злива дивився тепер на нього з прихованою гордістю, бо цей двадцятип'ятилітній майстер кораблів був і його вихованцем — немало він, Злива, вклав у нього своїх турбот, знань і досвіду.

— Я готовий, Вікторе Іллічу, — сказав Стрижак. — Кандидатський час не марнував, учився й уважно слідкував за подіями в світі, пройшов цілий курс наукового комунізму в технікумі, але в такий день ще й ще раз перевіряєш себе, чи готовий, а головне — чи достойний бути членом Комуністичної партії Радянського Союзу? І ви ж самі знаєте, як на це важко відповісти. Що сам про себе скажеш?

— Нічого не скажеш, — погодився Злива. — Я тебе не про це питав. Про це скажуть ті, хто тебе рекомендують в партію. Вже сказали своїми рекомендаціями. Скажуть члени бюро райкому. Тебе ж я питаю: чи готовий ти? Як сам відчуваєш?

— Та наче готовий,— знову без твердої впевненості відповів Стрижак.— Готувався ж цілий рік, протягом якого перебував у кандидатах у члени партії. Готувався ще в комсомолі.

— Ну, тоді пішли,— всміхнувся Злива.— Нам пора.

— Прямо зараз? — здивувався Стрижак.

— А ти ж думав,— сказав Злива, одягаючись. За півгодини починається засідання бюро райкому.

— Ви мене й представлятимете? — спитав Стрижак.

— Ні, Славку, я член бюро райкому. Я тебе прийматиму. Представлятимуть інші.

— А де ж вони? — стурбувався Стрижак.

— Там уже, там,— сказав Злива заспокійливо.— Не хвилюйся,— і уважно подивився на Стрижака збоку, подивився і нічого вже не сказав до самого райкому. На ганку спинився.— Хоча,— мовив тихо і розуміюче, навіть співчутливо,— коли ж тоді й хвилюватися, як не в такий день. Хвилюйся, Славку, і радій: таких днів у житті випадає негусто. Скажемо так: ясний та хвилюючий день випав тобі, Стрижаче. Запам'ятай його на все життя.

Віктор Ілліч відчинив двері, сам узяв Стрижака під лікоть, легенько підштовхнув, пропускаючи поперед себе.

Роздягнувшись, Славко Стрижак піднявся сходами, застеленими барвистим ходовичком, на другий поверх і в приймальній першого секретаря застав багато своїх заводчан — переважно ровесників, з якими і змагалися доводилось, і у волейбол грав, і до дівчат ходив на танці в яхт-клуб. З багатьма минулого року зустрічався тут-таки, у цій самій приймальні: їх тоді приймали в кандидати. Не встиг Славко й привітатися, а його вже покликано до кабінету.

Зайшовши у прочинені двері, опинився перед членами бюро райкому.

Перший секретар — колишній їхній головний конструктор — сидів за своїм столом у центрі. Праворуч від нього Славко побачив голову райвиконкому, котрий донедавна очолював заводський партком перед Зливою, а по ліву руку від першого сидів і сам Злива, схилившись над якимись паперами, і так уважно читав їх, що навіть голови не підвів, не глянув на Стрижака. Але й так Славко раптом посміливішав, бо й інші члени бюро, що сиділи по обидва боки за приставним

столом, були йому знайомі: всі вони колись працювали на заводі, хто раніше, а хто пізніше, і з усіма Славкові доводилось зустрічатися по роботі. Завод великий і займає у районі чільне місце, тому так багато його представників опинилося тут, в складі бюро. Всі вони, крім Зливи, уважно дивились на Стрижака, немов оцінювали, а дехто з них навіть кивнув йому, пізнавши, і були то погляди хоча й уважні, а проте якісь підбадьорливі, привітні. Від тих поглядів Славкові стало затишніше в цьому суворому й урочистому кабінеті — сиділи перед ним старші товариші та однодумці, і йому стало гарно на серці.

— Хто доповідатиме? — спокійно й тихо спитав перший секретар скоріше Зливу, а не тих, що сиділи у Славка за спиною.

Злива й відповів йому ще тихіше: підвів голову від паперів, глянув повз Стрижака, отуди, під стіну:

— А он представник парткому. — І обличчя його лишалося заклопотаним, і ця заклопотаність віддаляла його і відчужувала, робила якимсь аж надто незалежним та суворим, наче це й не він щойно так ласкаво розмовляв з Стрижаком. — Раїса Михайлівна.

Вийшовши наперед, ближче до столу, за яким сиділи члени бюро, Раїса Михайлівна розгорнула течку і одразу ж почала читати. Спочатку прочитала Славкову заяву, і вона здалася йому сухуватою, не відповідала його теперішнім думкам і настрою. Потім зачитала анкету, в якій, на думку Славка, не було нічого цікавого: прийшов на завод в такому-то році й понині працює в тому самому цеху тим же самим судноскладальником. Мабуть, і самій Раїсі Михайлівні біографія Стрижака здалася малою й невиразною, бо вона, згорнувши теку й тримаючи пальця між її сторінками, очевидно, там, звідки ще мала доповідати далі, почала говорити про Стрижака таке, що він дивувався: та невже ж оце та сердита й лайлива Раїса Михайлівна, що їм перепало від неї за кожен вищерблений керн, за притуплене зубило, за не витертий насухо шланг після дощу?

— Славко Стрижак, — говорила вона, — виріс у нас на очах. Ніхто так, як він, не береже інструменту, ні в кого інструмент так довго не служить, як у його бригаді. Сьогодні я замінила йому шланг, з яким Стрижак працював протягом п'яти років. Та й то замінила

за власною ініціативою, а він, мабуть, і не попросив би, хоч шланг давно вже підлягає списанню. Отакий він бережливий у всьому. Ніколи й ніде не шукає вигідної чи легкої роботи, завжди перевиконує норми, і його портрет уже п'ять років на заводській Дошці пошани.

Славко ніяковів. Здавалось, Раїса Михайлівна говорить щось зайве, не те, про що тут треба б говорити, і її мають зупинити або перший секретар, або ж Злива. Проте перший секретар слухав її уважно, прикривши величезний шрам на нижній частині обличчя, котрий дістав ще на війні, коли вісімнадцятилітнім горів у танку. Він часто його прикривав. Чи за давньою звичкою, чи, може, соромився й не хотів завдавати прикроців тим, хто був поруч. Навіть Злива одірвався від своїх паперів, пересунув їх ближче до першого секретаря і теж уважно слухав Раїсу Михайлівну, наче й не був секретарем парткому на тому ж самому заводі, де вони працювали.

— Я доповідаю про це членам бюро, бо в анкеті цього немає, — продовжувала Раїса Михайлівна.

Перший секретар заохочувально кивнув.

— Я хочу, щоб члени бюро знали й про те, що Стрижак ніколи не домагався високих показників можливими й неможливими засобами, а тільки високою організацією праці, тільки внаслідок повної самовіддачі власної й самовіддачі кожного члена бригади. Його хлопці працюють на совість...

— А до совісті мають ще й неабияку майстерність, так? — перебив чи підказав Раїсі Михайлівні перший секретар.

— Про це й говорити нічого, — підхопила Раїса Михайлівна. — Побачили б ви, скільки Стрижак допомагає іншим бригадам...

— Вговорили, — пожартував Злива, скупно всміхнувшись.

— Вас то вговоряти нічого, — посміхнулась Раїса Михайлівна, — самі добре все знаєте про Стрижака, а от інші члени бюро не знають, може, за що ми його рекомендуємо, так я й той... доповнила. А рекомендують Стрижака Герой Соціалістичної Праці...

— Кажіть просто: комуніст, стаж такий-то, — знову перебив її Злива, — а то виходить так, наче ви Стрижаківі набиваєте ціну.

— Гарзд, — погодилася Раїса Михайлівна, — наших

Героїв і так усі знають. Тут я припустилася помилки. Прошу пробачення.

— Які можуть бути пробачення,— сказав перший секретар.— Правильно підкреслюєте це високе звання: Герой Соціалістичної Праці будь-кому рекомендації не дасть. І Злива це знає прекрасно.

— Всі знають,— сказав Віктор Ілліч.— Тому титулів тут, на бюро, не треба. А то наче ними Стрижака прикриваємо. А він не потребує чужих титулів, сам колись матиме. А тепер має всі підстави бути комуністом.

— Авжеж,— погодився голова райвиконкому,— а тільки ж обговорення ще не почалося.

— Послухаємо рекомендації,— запропонував перший секретар.

Раїса Михайлівна швидко впоралася з цим і поклала перед ним теку з особистою справою Стрижака.

— Які будуть запитання у членів бюро? — спитав перший секретар.

Запитань довгенько таки не знаходилося, і Стрижак аж тепер відчув справжнє хвилювання, бо існувала сила-силенна запитань, на які не відразу відповіси або й взагалі відповісти неможливо. Аби тільки захотіти— таке запитаннячко знайдеться...

— Скажіть, що таке партія? — спитав перший секретар.— Як ви це розумієте в широкому плані?

Злива скрушно хитнув головою, глянув на Стрижака з явним співчуттям. Настала тиша. Стрижак збирався з думками, потерпав, що не зуміє саме тут ясно й чітко сформулювати те, що переповнювало його в цю хвилину, що хвилювало й збуджувало в ньому таку любов і вдячність, яку й передати важко. До того ж він не звик і не навчився ще висловлювати вдало й складно свої найпотаємніші почуття, але він знав, що перед цими людьми, перед своїми старшими товаришами, братами й однодумцями, він спроможеться на потрібні слова, бо те, що думають і відчувають вони, те ж саме думає і відчуває він, Славко Стрижак, що в двадцять п'ять літ, саме сьогодні, має стати комуністом.

— Ну,— несміло гойднувшись для чогось, почав він тихим і непевним голосом, бо саме в цю мить відчув, що кожне його слово, кожна думка тут заздалегідь відомі кожному, і в цьому теж була неабияка складність, може, найбільша, найголовніша.— Ну, найкра-

ще про це сказав Маяковський — найпартійніший з поетів на землі. Найлюбиміший мій поет, — сказав він і замовчав, відчувши, що остання фраза абсолютно зайва. — «Мозг класса, дело класса, сила класса, слава класса — вот что такое партия». Я ж від себе додаю: партія — це все. Всі наші успіхи й перемоги, наша освіта і культура — це все від партії, бо досягнуто під її безпосереднім керівництвом. Наше майбутнє і майбутнє людства — в мудрих і несхибних, добрих і справедливих руках партії. І стати до її лав — велика відповідальність. Може, найбільша в житті.

Члени бюро дивились на нього з неприхованою приязню. На обличчях світилися усмішки, в очах — схвалення. Славко відчув, що все залишилось позаду, що зараз будуть голосувати, але він помилився: Злива, відкинувшись на спинку стільця, дивився на нього незмигливо й трохи здивовано, мовби не пізнавав.

— От ви сьогодні, як ми йшли сюди, на бюро, говорили: як не готуєшся до вступу в члени партії, а не скажеш, що ти вже готовий. Що, мовляв, не може бути такого становища, щоб учора ти був ще не готовий, а завтра вже готовий. Хочу спитати, що ви відчуваєте зараз, що відчуєте, як одержите квиток і станете комуністом?

— Необхідність бути прикладом у всьому.

За Стрижака проголосували одноголосно.

— Вітаю тебе, Стрижаче, — сказав Злива. — Не посоромив заводської нашої гвардії.

І тітка Рая, що знову дивно й невловно перетворилась на саму себе з суворої представниці заводського парткому Раїси Михайлівни, вручила йому букет палахкотючих гвоздик, обняла, припала до плеча і заплакала. Схлипнула мимовільно й коротко і вибігла в приймальню.

За порогом Стрижака ждав теплий та ясний цього року грудень, і завод його ждав, і друзі, добра робота, яка завжди стояла й стоїть у нього за плечима.

Стояла й там, на бюро, за ним і за кожним його словом, як прапор, який він нестиме все життя під високим рідним небом.

ЕТЮДИ ПРО ДОНБАС

ТЕРИКОНИ І КВІТИ

Дощ усю ніч барабанив по вікнах. Коли поїзд зупинився на якійсь станції і на світайку ми вийшли з вагона, низьке захмарене небо все ще сіяло дрібну мжичку, засновувало простір і не туманцем, і не пеленою дощу, а так собі, по-осінньому набурмосилося само, кинуло й на близькі та далекі обрії журливий серпанок, вкутало ним, наче ковдрою, терикони й будинки, і Донецька, Донбасу наче й не було. Були тільки колії, ряди поїздів, металеві опори під тролеї для електро-возів. Нас прийняли із запізненням на якусь там шосту чи сьому колію, так що й станція за вагонами сховалася, то можна було подумати, що ми в Харкові чи в Миколаєві, а не в Донецьку, в якому ще ніколи не бували,— така однаковість панує на залізничному транспорті.

Переходимо колії, цурпелимо важкі круглі коробки з новими фільмами. Колії чисті, аж вилискують, наїжджені й натруджені, шпали залізобетонні, покладені навіки, гравій-сивунець наче пересіяний на сито, і ніде ні сірничка, ні недопалка, ні папірця — чисто, хоч скатерку стели. І перон чисто підметений, вимитий дощем, але ми вже дивимося не на нього і не на білу будівлю вокзалу,— ми не зводимо поглядів з розкішного зеленого газону. Трава невисока, густа, мов щітка, зеленіє так, що аж очі вбирає, і куці дрібненьких рожевих троянд ще дужче підкреслюють цю зелену розкіш.

Осінь була рання — вересень, а у вересні негода в наших краях ще нетривка: тільки вихопилися мікроавтобусом на переїзд, тут воно й шугонуло все вгору: і ота надокучлива й передчасна мжичка, і туманець, і самі хмари зробилися раптом у нас на очах легкими, прозорими і летючими, мов людська пам'ять. Полетіло-полинуло все те під ранковим бешкетливим вітерцем на південь, а тут і сонце з'явилося, ще заслонене мовби ка-

проною прозоро-текучою тканиною, але текла вона так швидко, що не порватися не могла, а як тільки порвалась, тут сонце і вдарило своїм промінням у темні, аж синюваті, терикони, що громадились навколо міста увсебіч, у білі новітні будинки, що здіймалися перед нами, мов паруси, туго напнуті на синьому тлі неба, в яскраву зелень парків і скверів, у плетиво дротів та ажурних опор високовольтних ліній електропередач, що густо заснували околицю міста в районі вокзалу. А як переїхали міст, одразу ж відкрився Донецьк — білостінний, зелений, весь залитий сонцем і квітами. Широкі проспекти і вулиці кличуть удалечінь і обіцяють радість. Туголисті канни на клумбах палахкотять таким яскраво-червоним, буйним суцвіттям, немов закликають жити на повну силу, горіти, а не тліти, перемогти свої тимчасові слабкості й утоми — воістину квіти мужніх, квіти сильних духом і тілом людей.

«Донецьк вітає вас!» — написано на довгому й низькому панно, що обрамляє округлі крила широкого в'їзду в столицю Донбасу. І така чистота, така прозорість кругом — мимоволі дивуєшся: та невже ж це Донбас, де добувають вугілля, плавлять чавун, варять сталь?! Проте терикони навколо міста зараз же й закреслюють цей летючий сумнів. Терикони тепер різні: ті, що попереду, темніють зверненими до нас боками, затінені від сонця власною висотою, обіруч — рожевіють від скісного проміння, а позаду, як оглянешся, здаються білими, бо сонце вже б'є в них прямою наводкою. Видно, як там, на неймовірній височині, рухаються вагонетки з породою все вгору та вгору, аж на самісіньку вершину, перекидаються і йдуть вниз — розмірено, неквапливо, але й невідворотно, як і належить автоматичній лінії. А ще видно, як терикони димлять: білий-білий дим, схожий на пару, виривається з темних надр крутобоких териконів, наче там б'ють гейзери, а під верхнім шаром породи киплять води.

— Сланці горять, — пояснюють нам. — Вивезуть породу, а поміж нею сірка. Під землею мільйони років лежала без кисню — нічого. А тут з'єдналася з киснем — горить. Гаси не гаси, все одно нічого не вийде. Навіть вибухи бувають на старих териконах; як рвоне, так куди тій авіабомбі! Півбока вириває з терикона.

— І нічого не можна зробити?

— Та ні, робимо помаленьку. Ось під'їдемо ближче, покажемо вам один терикон, де ми парк закладаємо. Терасами...

— Як сади Семіраміди? — пожартував хтось.

— Приїздить років через п'ять, побачите,— кажуть нам спокійно і не хвальковито, і в тому спокої багато певності й гідності справжніх господарів.

Поселили нас в «Донбасі» — модернізованому, зручному готелі. Обидва фасади виходять на сквери: за проспектом Артема центральний сквер площі Леніна з пам'ятником Іллічу, а через вулицю — сквер з пам'ятником загиблим під час визволення Донецька танкістам: Т-34 стоїть на п'єдесталі, новесенький, блискучий. І скрізь квіти, скрізь такі зелені газони, що навіть ми, кияни, звиклі до зелені, дивуємося. В будь-яку погоду з досвітку, ще коли місто спить, з'являються поливальні машини, ллють життєдайну вологу на трави, на квіти, під дерева. І це навіть тепер, коли існує проблема водопостачання Донбасу, коли ще не закінчено канал Дніпро — Донбас. І так буде в Макіївці, в Горлівці, в Жданові — скрізь, де нам доведеться побувати. Тому уявлення про закіптюжений, засипаний вугільним пилом, прокурений димами Донбас застаріло — було, та загуло. Над Донбасом свіже й прозоре повітря. Зелено в його гаях, у степах і містах, і велика повага з'являється до людей, котрі тут живуть і господарюють.

«ТРУДІВСЬКА»

Про неї доводилося чути раніше, вже давно. Її прославив Іван Стрельченко із своєю бригадою, побивши світові рекорди проходки і видобутку вугілля. Навіть фільм довелося бачити по телевізору в День шахтаря. Документальний. «Шахтарі». В основному про Стрельченка і його бригаду. Було там і про пекельну роботу у вибої, і про рідний дім. Про сім'ї шахтарів, про їхніх дружин і подруг. Про тихі розмови в шахтному скверіку перед спуском під землю. А тепер от приїхали ми сюди і побачили все самі. Побачили будівлю самої шахти з копрами над нею, з велетенськими шківками, що безугавно крутилися й крутилися на височині, відкачуючи вугілля й породу, піднімаючи й опускаючи

людей. І шахтоуправління стояло поруч двоповерхове, білостінне, і сквер біля нього з низенькими лавами, той самий, що знімали кінодокументалісти. Тільки тепер він був порожній, ранкова, перша, зміна трудилася під землею, а вечірня, друга, зміна ще відпочивала вдома.

— А де ж Стрельченко? — спитали ми головного інженера шахти.

— Невчасно приїхали, — розводить він руками. — Покажемо вам його каску в музеї, комбайн № 792, на якому він встановив свої рекорди, а самого Стрельченка нема — у Москві, на сесії Верховної Ради.

— Директор у вас цікавий. Багато чули про нього гарного. Проведіть до директора, познайомте.

— Директор в Японії.

— От тобі й маєш.

— А як ви думали? До нас справжнє паломництво з сусідніх і дальніх країн. І нас запрошують. «Секретів» допитуються. А «секрети» в чому? Звичайно, в техніці теж. Наші вугільні комбайни найкращі в світі. А головне — це організація праці, настрої колективу: на своїх шахтах працюємо, для своїх людей, для народу свого радянського, для країни, а не для якогось там багача, щоб він кишені набивав чужою працею. Панове капіталісти не розуміють цього — секретів шукають, бо хочеться їм ще дужче визискувати своїх гірників, ще більший зиск мати з їхньої праці. То сюди приїздять, то до себе кличуть. А Стрельченків у них щось не видно.

— Як у вас з планом?

— Про план у нас розмови нема: план виконується беззастережно, і до цього всі звикли. От приходьте на вечірній наряд та й побачите.

— А зараз? — питаємо, бо до вечірньої зміни ще добрих дві години.

— Зараз можете оглянути навчальний пункт. До речі, все в ньому в натуральну величину: і забій, і штрек, і всі механізми діючі. Не треба і в шахту спускатися: копія! В музей наш загляньте. От і знатимете все про нашу шахту. І минуле й сучасне.

Навчальний пункт міститься тут же, в цій самій будівлі, з торця. Звичайні двері, звичайний коридор, звичайні кабінети з апаратурою, з наочним приладдям і схемами. Завідувачка пункту Марія Янівна Ємельянова — смаглява тридцятилітня жінка — пояснює

з професійною чіткістю і лаконізмом. Натискує кнопку — стіна розсувається, і ми бачимо штрек і лаву, комбайн, металеве гідравлічне кріплення, вентиляційні гофровані брезентові труби з підпорками, а вона вже пірнула в той штрек, знову натиснула кнопку — запрацював комбайн, натиснула другу — зашуміли компресори і напружинились вентиляційні труби, наповнюючись повітрям. Марія Янівна, легко й спритно зігнувшись, швидко пішла поміж важкими металевими стояками, жестом запросила і нас іти за нею. По виробці доводиться майже плазувати, а вона пояснює, як посувається комбайн, як вугілля подається у вагонетки, як кріпиться лава,— і все це в дії, в умовах максимального наближення до справжньої шахтної обстановки, у якій доводиться працювати всім на шахті «Трудівська».

Тут, в навчальному пункті, проходять підготовку майбутні шахтарі — спустившись під землю, вони зустрінуть початок своєї професії не як новачки; вони все це бачили і все це опанували ще на поверхні під наглядом, керівництвом і з допомогою досвідчених гірників.

З навчального пункту переходимо до музею шахти. Відкрито його за два тижні до нашого приїзду, але він так гарно обладнаний, так розумно, дбайливо сформлено його експозицію, що тепер вже й не віриться: невже шахта «Трудівська» існувала без нього? Директор музею Фаїна Василівна Кураншенко каже: «Тут усе зібрано у шахтарів ще до відкриття музею. Ось шахтарська лампа Єгора Гнатовича Привалова, а це його кирка-обушок. Під склом документ-посвідчення, видане в 1941 році: «Увільнився з шахти в зв'язку з воєнним становищем».

А ось каска відомої шахтарки Марії Герой. Поруч її «математика» — ломака із зігнутим металевим стрижнем на кінці, якою орудували колись, щоб не забурювався вагончик, бо ж :

Вагончик забуривсь... як важко піднімати!

І навіть матюки тут тільки звук пустий...

А дома на печі — худа, голодна мати,

Й здихає за селом наш тихий кінь гнідий...

А батька вже давно в забої привалило...

Ще гостро біла в ніс його гаряча кров,

Коли мені прийшлося змінять на кайло шило

Й за похорон оддать останнє добро.

Так писав Володимир Сосюра по громадянській війні, а може, ще й раніше. Отак йому працювалося. Нелегко було й Привалову з його обушком, і Марії Герой з її «математикою» у сорок третьому, сорок четвертому й п'ятому, коли визволений від фашистів Донбас треба було відбудовувати без чоловіків, відкачувати воду із затоплених шахт і давати вугілля розореній, спливаючій кров'ю країні.

Тут же шахтарські речі Степана Петровича Бинецького, що воскрес із мертвих: під час ремонту шахтного ствола в 1944 р. обломилася бантина, і троє їх полетіло в півкілометровий шурф. Двоє його товаришів розбилися, а Степан Петрович, падаючи, захопився за розтяжний трос і повис над безоднею. Коли до нього з величезними труднощами дісталися, то не могли розняти рук, зняли тільки після уколів. Працював на шахті до старості. Зараз на пенсії. «Розводить виноград», — сказала нам Фаїна Василівна.

Або ось речі й фотографії Сисоева Максима Єлисейовича — колишнього коногона, що став начальником дільниці підземного транспорту. Ще в молодості, новачком прийшовши на шахту, спускався разом з кіньми під землю, а коні схарапудились, почали битися, здичавіли і викинулися з кліті. Коли кліть зупинилася і молодий коногон вискочив з неї, він кинувся бігти штреком з батіжком у руці і перших зустрічних шахтарів запитав зопалу:

— Сірий не пробігав?

А Сірий лежав на дні шурфу, пролетівши чотириста метрів і розбившись ще об стінки і кріплення, і розказується все це мовби і з гумором, а скільки тут трагедійного в усій цій історії «Трудівської», як тяжко й небезпечно було працювати на ній людям!

А тепер, перейшовши до кімнати, де розгорнуто сучасну панораму шахти, бачимо одразу комбайн Стрельченка № 792 — білий, як лебідь, могутній агрегат, що замінив і обушок, і відбійний молоток, і людські руки. Тепер тільки навчись керувати ним та правильно і раціонально використовувати його потужні сили і механізми. Тут же й каска Стрельченка, а він, як ми вже згадували, в Москві. І весь музей, коли на нього глянути від цього комбайна, раптом світлішає, кращає, ми лише тепер помічаємо незвичайне оздоблення стін, особливо стелі.

— Слухайте,— звертаємось ми до Фаїни Василівни і до представників шахтної адміністрації,— де це ви роздобули такий матеріал?

— Самі зробили,— не без гордості відповіли вони,— у нас є будівельна дільниця, цех, можна сказати. Самі заготовляємо весь матеріал кріплення до шахти, самі ремонтуємо житловий фонд та адміністративні будівлі. Отам ми й виготовили з найновіших і найлегших матеріалів і оздоблення стін, і опорядження стелі. Бачите, яка вона візерунчаста? Ото кожную плиточку виготовляли окремо, відливали в формах, а потім кріпили. Зате, правда ж, гарно?

— Не просто гарно,— відповідаємо,— а дивовижно гарно. Наче у якомусь палаці.

— І все це виготовлено у вихідні дні та після роботи. І з дуже дешевих матеріалів. В основному з відходів.

Так, шахту тут люблять не на словах — на ділі. Ми в цьому переконалися, коли зайшли потім у нарядну. Вже багато людей з'явилося на території шахти — всі в гарних костюмах, у білих сорочках, всі якісь зосереджені й тихі, якщо й розмовляють, то скупко і мовби нехотя, тільки з необхідності, а більше мовчать і курять. Курять жадібно, фундаментально — накурюються на всю зміну: під землею курити не можна, не дозволяється, небезпечно і незручно. Одним сірником там можна весь світ запалити: газ! Цим сказано все.

Сидять найбільше в сквері перед нарядною невеличкими групами. Курять, спроквола перемовляються. Все ще відпочивають. Але вже й думають над тим, як його отам, унизу, найкраще розподілити сили й обов'язки. Це останні хвилини перед спуском у шахту, і люди тут нагадують чи спортсменів перед початком Олімпійських ігор, чи студентів перед захистом диплома, чи, може, космонавтів напередодні старту.

Дивує те, що приходять вони так задовго до початку роботи — за годину, а то й дві. Оце вже відданість справжня, оце і є серйозне, комуністичне ставлення до праці! У них буде ще час зустрітися з нами, одержати наряд, переодягтися і спуститися в шахту, щоб там о 18.00 приступити до роботи. А поки що вони не звертають на нас ніякої уваги.

— Делегацій усяких щодня до біса,— каже головний інженер.— Звикли.

Шахтарі ж тим часом насолоджуються і небом, і сонцем, і повітрям на всю зміну.

В нарядну заходять дружно, як тільки їх покликано. Йдемо разом. Розумні, зосереджені, гарно виголені обличчя. Прямі й незмигливі погляди людей роблять і чесних. Гідність в статурі, в манерах, навіть в ході. Вестибюль нарядної — суцільні мозаїчні панно на стінах, виконані трохи в модерній манері, але з гарним смаком. Це в основному виробничі гірничі процеси. Підлоги сяють. В коридорах паркетні, а в самих нарядних, розміщених обабіч по коридору, з лінолеуму. Від коридора нарядні відділені скляною стіною, так що видно поліровані низенькі лави з горіха, горіхові ж столи з телефонними апаратами, вікна — все таке чисте, аж сяє.

У чималому залі для загальношахтних нарад опиняємось віч-на-віч з кількома сотнями суворих, розумних, мовчазних людей, внутрішньо готових до своєї нелегкої, не зовсім безпечної праці, такої потрібної людям, промисловості, всій країні. Розповідаємо про кіно, про літературу, про свою роботу, про розвиток і успіхи нашого мистецтва — слухають уважно, з глибоким розумінням, сказати б, з хазяйською заклопотаністю. І хочеться сказати їм щось найтепліше, найласкавіше, але тут не прийнято ніжності, тут не водиться запобігати, тут про все говориться мало й стримано. Найстрашніше в шахті — вибух газу. Від цього найбільше смертей і нещасних випадків. Але «вибух» тут не говорять.

Кажуть: «викид», і все.

Отож ми їм розповідали про кіно й літературу, а вони уважно слухали, а думали, мабуть, про свою роботу. І, дивлячись на них, у їхні очі й обличчя, ми теж думали про те, що з'їхались вони в Донбас з усього Радянського Союзу, а вже що з усієї України, то й погів. Були тут росіяни. Були українці. Були грузини, білоруси, євреї. Були греки, що здавна живуть біля Азовського моря, — з них же й Куїнджі вийшов, були й вірмени, і молдавани, казахи і узбеки. Отож вони слухали нас, а ми дивились на них і думали про те, що нова історична спільність людей, якою є радянський народ, чи не найкраще втілена отут, в Донбасі, в цьому, як сказав хтось із нас, «добрячому шматі Радянської держави».

І, вже попросившись з ними, ми подумки бажали всім їм добра і успіхів і зовсім тихо казали їм услід:

— Ні викиду вам, ні завалу!

ЗВИЧАЙНІСІНЬКІ ЛЮДИ

День ясний, теплий — годився б, мабуть, для найурочистішого свята, проте це один із робочих, але небуденних днів, якими й прославився Донбас на всю країну: за один такий день ми стаємо багатші на тисячі тонн високосортного чавуну, сталі й прокату, на сотні найскладніших і могутніх машин, на десятки тисяч тонн вугілля. Усе це продукують роботящі сини й дочки Донецького басейну.

Ось їхні портрети на дошках пошани, що обрамлюють площу перед заводоуправлінням, залиту щедрим сонцем, прикрашену клумбами палахкотливих квітів та ще зеленими деревами. Деревя стійкі — біла акація, що не боїться ні спеки, ні посухи, ні тучі, ні грому. А синє-синє небо над заводом, безхмарне й високе, розмальовується перед нами легенькими рожево-білими димами з цілої батареї труб. Дими ті ніжні й прозорі, скоріше схожі на пару, просвічену вранішнім сонцем. Проте сонце вже височенько, і дими ті рожевіють не від нього.

— На цих домнах поставлено димовловлювачі, — сказав нам головний інженер заводу Георгій Олексійович Панєв, показуючи на білі та прозорі, як ранковий серпанок, випари з труб, — а он на тих двох ще не закінчили, — він показав ліворуч, і ми побачили рудувато-сіре, з чорним гаспидським підбоекм хмаровище, що тяглося з доменного цеху десь у найдальшому кутку заводу. — Зараз іде будівництво й монтаж димо- і газозловлювачів і на цих домнах. На жаль, це влітає нам у добрячу копійку.

— Тут мільйонами пахне, — докинув інструктор райкому, що супроводжував нас.

— Мільйони не мільйони, — погодився чи своєрідно заперечив Георгій Олексійович, — не в грошах тут діло. Дуже трудомістка штука — ці очисні споруди. А без них не обійдешся. По-перше, зиск великий. Вловлюємо неймовірну кількість газу, інших речовин. А головне — очищаємо не лише повітря, все середовище нав-

коло заводу, весь мікроклімат Донецька рятуємо. В десятій п'ятирічці повністю завершимо на нашому заводі всі очисні пристрої та установки, щоб над Донецьком ніколи не було «лисячих хвостів». Це ж тільки на двох лишилося, й то які вони осоружні,— він кивнув на оте клубовисько сірого диму, що мішався з чимось схожим на перетерту на порошок випалену цеглу, всуміш з охрою, з хмарами вугільного пилу й білястої пари.— А уявіть, щоб отаке перло з усіх восьми домен?

Ми з вдячністю дивилися на суворого, трохи навіть похмурого чоловіка, такого стриманого й простого, що мало й пасував зовні до високої своєї посади, слухали його щедрю розповідь про передових сталеварів і прокатників, про доменників та енергетиків і зовсім скупку — про себе. Не тільки розповідь — відповіді на запитання про його роботу були якісь майже сердиті і непривітні.

— Ви ж не про мене збираєтесь писати чи знімати фільми,— зупинив він когось із нас, дуже зацікавленого його біографією (здається, це був сценарист Леонід Череватенко, якому до університету довелося жити на Донбасі й працювати на шахті «Трудівська», тому знав у Донецьку багатьох).— От познайомтеся з Володимиром Володимиром Михайловичем, майстром мартенівського цеху, Героєм Соціалістичної Праці. Або з головним енергетиком заводу Зориковим Володимиром Івановичем, що працює тут з 1931 року. Чи з Папаценком Іваном Петровичем — бригадиром сталеварів. Про таких людей треба писати.— І він знову почав розповідати щиро і захоплено про діла давні й недавні, про те, як варили вперше в Радянським Союзі сто тисяч тонн сталі за одну зміну — своєрідне всесоюзне змагання з взаємним обміном сталеварами. На честь цієї славетної події на території заводу встановлено монумент: величезний шмат сталі з хромованою табличкою, на якій красувався напис: «100.000 тонн сталі за зміну» — і перераховувалися імена учасників та склади обмінних бригад з кузбаським і кемеровським заводами, з «Уралмашем», «Азовсталлю» та «Запоріжсталлю», з волгоградським заводом «Красный Октябрь» та Макіївським імені Кірова.

І тут, біля цього монумента, знову подумалося: яка це сила й краса у світі — Союз Радянських Соціалістичних Республік!

«Птах сильний крилами, людина — друзями», — пригадалася східна мудрість, і знову звучали в душі безсмертні вірші нашого Тичини, що давно вже стали крилатими не лише для нас, але й для всіх братніх народів: «Партія веде», «Чуття єдиної родини», «Дружбою ми здружені, Батьківщино-мати». Весь час на заводі імені Леніна в Донецьку, отут, біля пам'ятника героїчній праці металургів, дружбі народів, думалося про це ясно й світло, як тичининські рядки.

Та й скрізь супроводжували нас такі думки, по всьому Донбасу, бо все тут повнилося дружбою та братерством народів, усе нагадувало про неї чи не на кожному кроці.

І коли ми бесідували з Іваном Папаценком просто неба під лагідним вересневим сонцем, чи з Володимиром Волковим у контрольному пункті мартенівського цеху, заповненому безліччю приладів, чи з Володимиром Івановичем Зориковим на перехідному мосту, їхня єдність думок, устремлінь і намірів знову нам нагадала це велике й прекрасне слово: «Братерство».

Папаценко — чорнявий, кароокий і рум'янолиций — був увесь засипаний пилом, що зблискував і світився на сонці. Цей пил з металу чи з шихти, яку засипають в мартен, вкривав захисний шолом Папаценка з білої пластмаси, добре виголене обличчя, міцну округлу шию та широкі плечі, а погляд був проникливий і спокійний. Взагалі якась спокійна чи, точніше, статечна певність вчувалася у його рухах, у всій його невисокій, кремезній постаті. Силою й молодістю віяло від цього тридцятип'ятилітнього майстра сталі, відомого далеко за межами Донбасу. Сам же він був небагатослівний і скромний.

Розповідав він не так про себе, як про свою бригаду, з якої чимало вже вийшло справжніх сталеварів, що й самі очолили бригади, про розподіл обов'язків і раціональне використання робочого часу, про високу відповідальність і високу свідомість кожного члена бригади. Розповідав і про свою родину з такою ж самою теплою і трохи з ніжністю. Про дружину свою сказав коротко, що працює в тому ж мартенівському цеху кранівницею, обслуговує і його піч. Потім у Макіївці, в Горлівці й Жданові нам багато зустрічатиметься таких, сказати б, «сімейних» екіпажів, і ми ще повернемося до них.

А Волкова ми застали саме в момент завантаження печі. Він був весь увага, зосередженість, пильність. З контрольного пункту спостерігав завалку печі через засклену стінку, вряди-годи закриваючи обличчя рукавицею, коли піч відкривали, та все зиркав на прилади. Нам же скупі всміхався і ще скупіше відповідав на запитання. Освітлений тремтливими відблисками з печі, він здавався у своєму шоломі й комбінезоні трохи аж надто інтелігентним, і команди подавав тихим, спокійним голосом, теж наче аж занадто тихим, аж занадто спокійним як для такого моменту, але це вже був, мабуть, давно вироблений, усталений стиль роботи — спокійний, діловий, стиль, що забезпечує справжній і постійний успіх Героя Соціалістичної Праці, якого нам довелося побачити зблизька в найвідповідальніший момент його роботи.

Зорикова Володимира Івановича ми перехопили на перехідному мосту, коли він квапився на якийсь із енергетичних об'єктів перед другою зміною. Ми побачили вже немолодого чоловіка з вольовим, передчасно постарілим лицем, вкритим рідкими глибокими зморшками. Очі були сірі — незмигливі й несхибні очі кулеметника. Він і справді пройшов усю війну з першого дня й до останнього. Був і кулеметником. Був і командиром. Був справжнім солдатом Великої Вітчизняної війни. Але про війну він не розповідав. Сказав тільки, що пройшов її всю, від початку до кінця, що знайшов там свою дружину і поєднався з нею там, на війні, навіки — про це б цікаво було його розпитати і, може, розповісти в романі чи в повісті. Отож Володимир Іванович Зориков про війну тільки й сказав, що зустрів там свою любов і свою долю. Та ще якого лиха заподіяла війна його рідному заводові, куди він прийшов 1931 року учитися в ФЗУ, а 1945-го — піднімати його з руїн. Стримано й тихо розповідав, як працював тяжко у ті роки, коли й сталь, і чавун треба було давати, і завод відбудовувати: домни, мартени, блюмінги й під'їзні колії одночасно і одночасно вчитися. Вчився він заочно. В Ленінградському енергетичному інституті. І дружина вчилася, і дітей виховували, й працювали по-справжньому, хоча пайки були тоді скупі. А от як і коли він став головним енергетиком такого могутнього заводу, Володимир Іванович не сказав. Постояв, схилившись на поручні перехідного мосту,

поговорив з нами, всміхнувся, на прощання підвівши руку, і лишилось в душі від цієї людини щось невимовно світле, ніжне і добре, і здавалося, що неодмінно зустрінемось з ним ще не раз, бо, якщо не зустрінемось і не визнаємо ближче, — сбкрадемо себе і побіднішаєм.

Побували ми потім у доменному і мартенівському (новому!) цехах, побували й на прокатному стані. Обійшли його з кінця в кінець, подивилися, як величезну заготовку перетворюють на яскраву сталеву смугу, посиділи і в операторській кабіні, подивувалися й помилювалися вправністю операторів, що керували такою могутньою установкою, як прокатний стан, наслушалися гуркоту й дзвону сталевих агрегатів і виходили з цеху трохи приголомшені, але й захоплені тим, що здатна робити на землі звичайнісінька людина.

СПРЕСОВАНИЙ ЧАС

Побувавши в Донецьку та роздивившись на нього, можна подумати, що всі міста навколо столиці Донецького басейну слугують йому супутниками, як Місяць — Землі. Проте, приїхавши в Макіївку, не знайшли й натяку на ознаки такого собі підлеглого, неповноцінного міста-супутника, що дивиться Донецьку в руки, чи не перепаде чогось від його щедрот.

Ще більше автономії надібали ми в Горлівці. Щоправда, Горлівка була таки далі від Донецька, їх розділяв якийсь степовий простір з гаями, балками і навіть ставками, а в Макіївку їхати довелось містом та містом, не зрозумієш, де кінчається Донецьк, а де починається вона. Оскільки в Макіївці ми не затримались довго, то мова йтиме тут про Горлівку, тим більше, що міста ці дуже подібні не лише архітектурою, плануванням, але й проблемами, які стоять перед ними й розв'язуються, і людьми, котрі в тих містах живуть і працюють.

З Донецька ми прибули до міського комітету партії, в кабінет секретаря міськкому товариша Анісімова, де нас уже чекали, крім господаря, кілька не зайнятих у першій зміні робітників.

З вуст секретаря міськкому довідалися, що Горлівка виникла на базі зимівників Запорозького та Чорноморського козацтва на початку XVIII століття по долинах

річок Корсуня, Бахмутки, Луганки, Кривого Торця, в урочищі Жований Ліс, в Сухому Яру та Житньому Яру. Для охорони земель від розбійницьких набігів турків і татар царський уряд організував у цих місцях на підмогу козацьким зимівникам воєнні поселення. Так, село Байрак, нині частина Калінінського району, 1754 року було заселено 9-ю ротою, і селище довгий час так і звалось — Дев'ята Рота. Із землянок та зимівників, розкиданих по Залізній балці, виникло село Залізне. Під час одного з татарських набігів у 1768 році воно було спалене. Запорожець Прокіп Дяченко разом з родичами та знайомими з Полтавської й Харківської губерній відновили село. 1776 року воно було перетворено в так звану Державну Слободу. Нині це частина Центрально-Міського району Горлівки, що виникла спочатку як залізничний полустанок Курсько-Харківсько-Азовської залізниці, будівництвом якої керував інженер Петро Миколайович Горлов, а далі — як барачний виселок на будівництві «Корсунської копальні», яку закладено 1868 року, після того, як Горлов, прокладаючи залізницю, знайшов потужні залягання кам'яного вугілля. З розширенням видобутку вугілля, що йшло в основному на постачання паливом паровозів залізниці та «железоделательных» заводів півдня Росії, «Корсунська копальня» перетворилась на шахту «Кочегарка», а барачний виселок — на місто Горлівку, що поглинула всі села, слободи й хутори і стала першим містом на Донецькому кряжі.

Таким чином Горлівка є матір'ю міст донецьких, початком тієї промислово-виробничої бази країни, якою нині є Донбас.

— Зараз у Горлівці 360 тисяч жителів, — сказав товариш Анісімов. — Вугілля, і не абияке, а коксівне, — основа нашої економіки. Це хліб металургії. Його ми добуваємо по 30 тисяч тонн на добу. І все це пласти крутого падіння, що залягають на великій глибині. Крутизна падіння — 60 — 70 градусів виключає застосування комбайнів та інших врубових машин, тому труд шахтаря на наших шахтах тяжкий, і гірнича справа у нас поки що, на жаль, не так наука, як мистецтво. Маємо претензії до конструкторів і вчених, що ніяк не можуть розв'язати проблему механізації виробітку вугілля з пластів крутого падіння. Парадоксально: маємо в Горлівці єдиний на всю Європу машинобу-

дівний завод імені Кірова, на якому виробляємо комбайни для всіх шахт Радянського Союзу і багатьох країн світу, а самі мусимо користуватися відбійними пневматичними молотками. Проте задніх не пасемо. Ще від Микити Ізотова, що уславив Горлівку на весь Союз, іде у нас боротьба за майстерність у вуглевидобутку, за найраціональніше використання робочого часу. Так, Віктор Довбиш, якого я вам маю честь і можливість представити,— кивнув він на високого й мовчазного, ще досить молодого хлопця, що, ніяковіючи, підвівся й знову сів, коротко вклонившись,— став ініціатором боротьби за спресування, якщо можна так висловитись, робочого часу у вибої і зобов'язався виконати п'ятирічку за три з половиною роки. Тридцять п'ять тисяч робітників підхопили почин Довбиша в Горлівці, а Герой Соціалістичної Праці Іван Миколайович Копичко задумав виконати п'ятирічку за три роки. В соціалістичному змаганні за дострокове виконання п'ятирічки взяли участь робітники хімкомбінату, коксохімзаводу, доломітового та ртутного комбінатів, усіх п'яти збагачувальних фабрик, чотирьох наших будівельних трестів, усіх горлівських шахт і підприємств. Тому Горлівку можна назвати містом, у якому йде боротьба за спресування часу. От що таке Горлівка. Це в промислово-виробничому плані. Розвинута в нас і сітка культурно-освітніх закладів. Маємо Інститут іноземних мов, індустріальний, машинобудівний, комунальний технікуми та технікум радянської торгівлі, медичне училище, 112 загальноосвітніх, 20 шкіл робітничої молоді, 2 музичні школи. Маємо багатий художній музей, який обов'язково покажемо вам, бо такого музею ви не побачите навіть у Донецьку. Така Горлівка як великий промисловий центр вугільної, машинобудівної та хімічної промисловості Донбасу. А зараз знайомтеся з представниками наших підприємств і вибирайте, куди хто з вас хоче поїхати.

Знайомство тривало недовго, як і годиться у місті спресованого часу. Ролан Сергієнко та Леонід Череватенко тісенько-таки обступили Віктора Довбиша, бо готувалися до постановки фільму про сучасних шахтарів, і Віктор їм, мабуть, добре приглянувся: високий, чубатий, стояв поміж ними, здіймаючись на цілу голову, соромливо всміхався і, здається, ніяковів саме від свого зросту, ніби вибачався, що такий, нівроку,

вигнався. Віяло від нього силою й добрістю, красою і молодістю і тією щирістю й відкритістю, що завжди відрізняє людей прямих, нелукавих, людей сильних та здорових, які живуть чесно й радісно, знаючи, що нікому ніколи не заподіяли не те що зла — навіть прикрості. Голубокий, білявочубий, стояв він, трохи сутулячись, щоб не здаватися таким високим, і запам'ятався своєю доброю й ніяковою усмішкою назавжди. З цим Віктором Довбишем поїхали б ми всі, але ж неможливо було образити представників інших колективів, тому частина товаришів подалася на хімкомбінат, на доломітовий та ртутний комбінати, частина на машинобудівний завод подивитися, як будують сучасні вугільні комбайни.

Мені дуже хотілося побувати на знаменитій «Кочегарці», бо завтра зранку ми покидали шахтну зону Донбасу і вирушали на узбережжя Азовського моря, де шахти вже не побачиш. Тому я сказав Анісімову, що хочу поїхати на шахту «Кочегарка» і обов'язково побувати під землею.

Наче він і чув, наче й не чув.

— Одну хвилину, — зупинив мене виставленою перед собою правицею. — О шостій годині, товариші, — звернувся він до всієї нашої, ще не розділеної на групи бригади, — о шостій в Палаці культури шахти «Кочегарка» відбудеться зустріч з трудящими нашого міста. Не запізнюватись!

Випроводивши всіх, він обернувся до мене.

— На «Кочегарку» поїдемо разом, — сказав і тут же, набравши номер, викликав телефоном машину. — Ви снідали? — запитав мене. І, не чекаючи відповіді, прочинив двері й попросив секретарку: — Принесіть нам молока. Розумієте, — повернувся він від дверей і взяв мене під руку, — якщо ви ніколи не бували в шахті, то треба вам знати, що спуск під землю — справа дуже серйозна і для організму нелегка. Тому треба підкріпитись. Особливо корисно попити молока і змастити горлянку ним, бо потім доведеться дихати пилом вугільним, домішками метану в повітрі на глибині вісімсот метрів.

Ми швидко попили молока і вийшли — все це робилося в темпі, наче нас там хтось ждав і не можна було гаяти жодної хвилини, — очевидно, це й був горлівський стиль у всьому.

Насправді ж ніхто нас тут не чекав. На шахті навіть не знали, що ми приїдемо: директор біг на якесь засідання, й Анісімов перехопив його біля сходів.

— Стривай, що там у тебе термінового?

— Нарада з пропагандистами.

— Доручи партторгові. А ми з тобою в шахту підемо. Давненько я в тебе не був. Та й гість ось хоче подивитись, як добувається уголюк з пластів крутого падіння. До речі, познайомтеся.

На мене глянули очі, голубі, як у дівчини, вони привітно ясніли, обличчя ж було суворе, повнокровне, мовби обвітрене, обличчя тридцятишестилітнього чоловіка, обдарованого силою й здоров'ям. Мацакувата гаряча рука була тверда й неподатлива, такі руки знаються з доброю й нелегкою роботою замолоду і впродовж усього життя.

— Камінський,— сказав не дуже й привітно, а так, ніби одбував обов'язок. Назвався і тут же ніби й забув про своє існування. Мабуть, вирішував, як поведеться в такій ситуації.— Воно-то так,— сказав секретареві міськкому,— парторг і повинен проводити цю нараду, він її й проведе, але ж... Розумієте, я обіцяв бути.

— Не біда,— заспокоїв його Анісімов,— побудеш іншим разом. Поясни ситуацію. Він, я гадаю, зрозуміє.

— Ну, гаразд,— згодився Камінський.— Ви йдіть переодягайтесь. Тьотя Паша все вам приготує, а я зараз.

Ми пішли. Перед нами височіла будівля, облицьована блідо-рожевою плиткою, точно такою, як будинки на Хрещатику, нічим не нагадуючи шахти «Трудівська» чи якоїсь іншої, що стоять тут всюди, височіють копрами й териконами. Ми простували до неї попід високим парканом, яким звичайно обносять будівельні майданчики. Там, як і скрізь, ревли екскаватори і МАЗи, перегукувалися робітники, чулися удари по палях.

— Нове шахтоуправління будують,— пояснив Анісімов.

— А сама шахта де? — здивувався я.— Будемо, мабуть, їхати до неї?

— Бентежить місто? — всміхнувся Анісімов.— Не віряться, що шахта може в самому місті розташувати-

тись? Так це не вона — це місто розташувалося навколо неї. З неї ж тут усе почалося, з «Кочегарки», я ж вам розповідав. Місто ж потроху брало її в облогу: Спершу робітничими бараками, а потім житловими і адміністративними будинками.

— А хіба ж над шахтою можна ставити будинки? — ще більше здивувався я.

— Над виробкою, хочете сказати? Ну, так пласт тут залягає, я ж казав, на глибині вісімсот і більше метрів, це, по-перше. А по-друге, виробка йде ген-ген туди, — махнув рукою кудись за будівлю, до якої ми підходили, — кілометрів на чотири з половиною.

На рожевоплиточній чотириповерховій будівлі висіла чорна скляна дошка, на якій золотом написано було: «Шахта «Кочегарка». Обійшовши її, за нею, мов на заднім дворі, побачили ми і копри, й терикони, і все, що складає справжню шахту, — все це закривала собою, гарним своїм фасадом будівля, ніби перевезена в Горлівку з Хрещатика. Тепер же й вона застаріла, раз будують нову.

— А що ж буде тут, як побудують нове шахтоуправління? — спитав я Анісімова.

— Побутові приміщення: підсобки, кладові, лазні. Збираємось навіть плавальний басейн відкрити. Уявляєте, просто з-під землі — в басейн! А-а, — згадав він, — ви ж не були під землею. Ну, от побудете, тоді й уявите, яка б це була розкіш шахтарям.

Тим часом ми зайшли з торця, а не з головного фасаду у невеличкий коридорчик, застелений широкою й пухнастою килимовою доріжкою, не встигли зняти плащів, як з бічних дверей випливла жінка з свіжою білизнаю, гарно випрасуваною і, здається, навіть накрохмаленою.

— Вас двоє? — спитала вона.

— Троє, — уточнив Анісімов, — зараз Юрій Всеволодович прийде.

— Всеволодович не вважається. То свій. Я його спецівки й не виношу звідси.

— А мою? — ревниво спитав секретар міськкому.

— Ваша теж у мене під рукою. Маленька, та вдаль маленька. Всеволодович сам для вас одібрав. «Глядіть, — каже, — тьотю Пашо, нікому цієї спецівки не давайте. Буде Анісімову. Щоб завжди напохваті була, під рукою». А ви щось довго до нас не заглядали.

— У відпустці був, тьютю Пашо. Тепер щотижня приходитиму.— І до мене: — Не побуду з тиждень під землею — яюсь непевно почуваюся. Наче життя осторнь мчить, а я його не бачу.

За цією розмовою Анісімов швидко роздягнувся, ще швидше натягнув на себе казенну білизну, трохи завелику на нього, штани й куртку з цупкої сірої тканини, яку колись називали «чортовою шкірою», взув гумові чоботи, вправно й швидко намотавши добрячі байкові онучі, і закурив. А я все порпався, відчуваючи дивну бентегу від того, що й роздягатися довелося в чийїсь присутності, як на далекій призовній комісії чи в імпровізованій полковій лазні десь за Віслою, і одягати довелося спідню сорочку, точно таку, як видавав нам старшина роти; ті ж складські запахи, той самий терпкуватий присмак нового краму й карболки, що завжди супроводжує казенне обмундирування, де б його не видавали, — чи в промерзломому бліндажі за чужою рікою, чи в госпіталі в Сокольниках, однаково пахне воно армією і обов'язком. Запахи, як і звуки музики, як мелодії пісень, дивовижно воскрешають усе пережите, і я згадав своїх фронтових друзів, і госпіталь згадав, і всіх тих, кого любив там, на війні, з ким в атаки ходив на плацдармах і мерз в траншеях в обороні за Віслою, кого сам виносив з бою пораненого і хто ніс мене цілу ніч по палаючому Берліну. Всі тут згадалися, доки Анісімов тихо і з насолодою курив, здається, й забувши про моє існування. Пригадався наш командир роти Сухов, маленький і стрункий, як оцей Анісімов, пригадалося, як його вбили, зрізали кулеметом на Темпельгофському аеродромі, і як за ним плакали всі ми, правда, нишком, а Корницький, його ординарець, плакав одверто й не соромився сліз і не давав його ховати — три доби возив по палаючому Берліну на повозці з мінами, доки в нас його й не забрала якась похоронна команда майже силою. Це вже було в центрі Берліна, здається, біля Тіргартена чи Трептов-парку, де вони зараз усі там лежать, в одній могилі. А тепер вони згадалися, все постало перед очима, нав'яне запахами новенької казенної білизни, яку ми вже давно не носимо.

Камінський з'явився, коли я вже намотував онучі, але так швидко переодягнувся, що навіть випередив мене, приніс звідкілясь захисний шолом з білої пласт-

маси, прикріпив на ньому лампу, подав пояс з батареями, важкенький-таки респіратор на випадок чого (ми їх потім всі три все одно залишили у штреку), все це поміг мені одягти, надійно закріпив на мені і гайда — пішли ми через двір, переступили поріг високих дверей, пройшли полотном залізниці до естакади, що гриміла, скреготіла, гойдалася і нарешті винесла перед наші очі велетенську кліть, вщерть набиту людьми. Люди були чорні, лише блищали зуби та білки очей, були вони мокрі, так що й краплини поту виблискували на скронях, а деякі навіть роздягнулися до пояса, та тіла, вкриті вугільним пилом, мало чим відрізнялися від спецівок на їхніх товаришах. Проте всі вони були веселі, як чорти, — перегукувалися й кричали, беручи один одного на кпини, сміялися так завзято, що й самому хотілося сміятися разом з ними. Були й трохи втомлені, і це стало помітно, коли виходили з кліті і нагиналися зі своїми респіраторами й поясами, на яких обвисали важкенькі акумуляторні батареї та не погашені ще з вибою лампи. Але були вони задоволені, що закінчили роботу, попрацювавши добре, і ця вдовolenість робила їх радісно збудженими й веселими. З кліті вивалювались гомінливою ватагою, штовхаючись і сміючись, а забачивши директора шахти, не стишувались — гукали і йому, ще й на пальцях показували, певне, виробіток за зміну, і він теж їм кивав і кричав щось заохочуюче і часом вдячне, а більше — теж веселе і навіть в'їдливе, як своїм, близьким людям, яких давно знаєш, і вони тебе знають, і тут не можеш наразитися на небезпеку, що тебе не зрозуміють чи витлумачать неправильно.

Я вже хотів ступити до спорожнілої кліті, але переді мною впав якийсь сітчастий шлагбаум, мало не зачепивши по носі, хряснув металевими суглобами і замір, дзеленькнув гучний і мовби роздратований дзвінок, і кліть шугнула трохи вгору, і тут я побачив нижній її поверх, теж набитий людьми, що десь там, унизу, нижче за підлогу, на якій ми стояли, чекали своєї черги, мовчки і терпеливо, не подавши ні голосу, ні знаку, і несподівано відчуття мимовільної провини неприємно шаснуло по душі й щезло: наче я був виїнен у тому, що стояв тут, розп'якуючи і розглядаючи все довкола, доки вони там терпеливо висіли над безоднею в темряві.

Нарешті й вони вийшли. Шлагбаум тепер не опускався, і Анісімов злегенька підштовхнув мене до штольні, сам увійшов у кліть, і Камінський увійшов, кліть дзенькнула, немов когось передражнюючи, скреготнула і шаснула вниз так стрімко й навально, наче зірвалася з лив. У вуха стрельнуло й забило їх ватою, продовжувало тиснути — куди тому літакові, коли він сідає або злітає! В голові гуло від шаленого падіння, а ще більше од виття й скреготу металу, від скаженої бовтанки і тряски, від клацання розхлябаних дверцят кліті.

— Одинадцять метрів на секунду, — гукнув мені в саме вухо Камінський. — Справжнє падіння, без жартів! — весело кричав, немов пишався і цим падінням, і кліттю, що так вразила новачка.

— А чого це ви й досі користуєтесь такою допотопною «технікою»? — крикнув я теж у вухо Камінському, доки ми в гуркоті й скреготі, з лоскітливим холодком під грудьми падали та й падали вниз, наче в самісінький центр Землі. — Хіба не можна путнього ліфта поставити? Знаєте, які є швидкісні й безшумні ліфти?

— Знаю! — скрикнув Камінський радісно. — У висотних будинках? — питає, заходячись сміхом. — У хмарочосах? — Він обернувся до Анісімова, і той засміявся теж. — Швидкісний ліфт, кажете? — продовжував сміятись, беручи все вищі та вищі ноти, Камінський. — Безшумні? Ха-ха-ха! Ну й насмішили ж ви мене!

— А що ж тут смішного? Та такими клітьми, мабуть, ще Горлов користувався! — розсердився я, а Камінський сміявся, не міг зупинитись.

— Може, й такими, — спокійно сказав мені Анісімов. — Але ж увесь світ користується такими клітьми, бо вони найпростіші в управлінні, надійні в роботі. Їх тут ніщо не замінить. Які тут ліфти витримують, ви що, глузуєте?

Кліть зупинилась раптово, гойднулася трохи вгору та вниз і завмерла. Я одразу ж побачив тунель, схожий на тунелі метро, а збоку забране грубими ґратами приміщення, в якому багато було людей.

— Зійдемо тут? — спитав Анісімов.

— Так, перший наш горизонт, — підтвердив Камінський і, доки кліть відчинялась, пояснив мені, пока-

зуючи на величеньку табличку, прикріплену до бетонної стіни штольні: — Оце ми на такій глибині.

Там стояла цифра «812».

— А є горизонти на глибині двох з половиною тисяч метрів.

ПЛАСТИ КРУТОГО ПАДІННЯ

В шахту, виходить, спускалися тільки ми. Решта людей піднімалася на-гора по закінченні зміни. Коли ми вийшли з кліті, їм тут же відкрили отой шлагбаум, що скидався на ґрати, і вони рвонули до кліті мало не навипередки.

— Спокійно, спокійно, хлопці,— говорив їм Юрій Всеволодович, тиснучи простягнуті руки.— Встигнете. Встигнете, не налягайте. Як відпрацювалось? — питає когось, мабуть, майстра чи бригадира.— Ліс є? Другій зміні вистачить? Так, добре. Гаразд,— погоджувався з чиеюсь пропозицією.— Заходь, заходь, порадимося, прикинемо,— запрошував когось до себе, а я дивився на цього уважного директора шахти отут, під землею, котрий був молодший за багатьох шахтарів, що його оточували і тисли йому руку, як другові й товаришеві, з гідністю і приязню.

— Не дивуйтеся,— сказав мені Анісімов, перехопивши мій погляд і вгадавши мої думки.— Він тут, на шахті, виріс, можна сказати. Прийшов у вибій п'ятнадцятилітнім хлопчаком, опанував усі підземні професії, закінчив технікум, потім гірничий інститут і виріс до директора шахти. Таких, як правило, люблять і поважають, бо це ж свій. Самі бачили, як працював з молотком, з шпуром, з сокирою. Тепер має право і з інших спитати.

— Покажемо гостеві, як працюють наші диверсанти-підривники? — спитав Камінський Анісімова.— Хай знає, як будеється штрек. З цього треба починати, так? — І, обернувшись до мене:— У нас між змінами завжди «вікно»: перша піднімається, а друга одержує в нарядній завдання. Протягом години штреки й вибої лишаються порожні — отут якраз і є де розвернутися підривникам: за першу зміну вони просвердлили в породі чи в камені шпури, заклали заряди толу, а тепер, коли перша зміна піднялася на-гора, а друга ще не

спустилася, вони й гахають. Підірвуть добрячий шмат, а самі теж ідуть на-горá, забезпечивши другій зміні підричників роботу,— ті мусять відкачати породу після вибуху і підготувати двадцять шпурів, у нас, щоправда, роблять їх по двадцять чотири — так розрахована підривна машинка. От зараз побачимо.

— А не нарвемось просто на вибух?

— Виключено, — заспокоїв мене Камінський. — У них тут пости виставлено, пройти непоміченим не вдасться, якби й хотіли.

— У нього півтори тисячі інженерів займаються технікою безпеки,— з усмішкою сказав Анісімов, — ви уявляєте?

— Ще й більше, — потвердив Камінський, — шахта вибухонебезпечна. Дуже багато виділяється метану, або ж гримучого газу. Жодного електричного проводу у вибої.

Ми йшли штреком, що нагадував тунель метрополітену, під ногами у нас хлюпала вода, де більше, де менше, обминали вервечки порожніх вагонеток, притискаючись до бетонних стін штреку. Йшли довгенько, кілометра півтора, проминули якийсь диспетчерський пункт з столами, телефонами, з чорною, схожою на шкільну, дошкою, на якій записані були імена бригадирів, кількість видобутого вугілля і відкачаної породи, — ці записи Камінський довго й уважно розглядав і навіть щось занотував собі до записника.

Стрункий і зграбний навіть у повній шахтарській викладці, Анісімов мовчав, весь час тримався вузького тротуарчика, а Камінський ломився навпростець, не обминаючи калюж, бо, мабуть, знав глибину кожної, хоч вони тут, під землею, здавалися всі бездонними. Нарешті попереду в сутінках за суцільним і довгим рядом вагонеток ми побачили чи, скоріше, відчули кінець штреку — він упирався в суцільну стіну жовтого, аж білястого, каменю, з якого звисали зовсім мирно тоненькі проводочки, теж білясті. Кілька прохідників порались біля них, збирали в один жмут, і провід, вже товщий, тягнувся кудись в глибину штреку, звідки ми прийшли.

— Ну, як тут у вас? — спитав Камінський.

— Порядок, — спокійно або, скоріше, заспокоїливо сказав один з прохідників.

— Коли думаєте вмикати?

— Ще маємо час,— поглянув він на годинника.— До другої зміни далеко, а у вибоях ще є люди.

— Що за люди? — здивувався Камінський.— Всі мають бути на поверхні. Вже час.

— По-моєму, залишився Вовка з своїми хлопцями.

— Чому? — розсердився чи здивувався Камінський.

— Він вам сам скаже. То ми почекаємо трохи, бо й у самих є робота: з дечим треба ще поморочитись,— кивнув на шнури.

— Тоді зачекайте, я дам сигнал,— пообіцяв Камінський.

Ми пішли назад, так нічого й не побачивши, і я вже почав жалкувати, що моя подорож в шахту склалася так. Навіть вибуху не вдалося почути й побачити, не кажучи вже про шахтарів у дії.

— Ну, що? — зупинився Камінський, обернувшись до Анісімова.— Може, тут? — показав на отвір, схожий на ті, через які лазять на горище.

— Можна було б одійти далі,— розмірковував Анісімов уголос.— Але раз вони не збираються зараз підривати, то чого, можна й тут.

Камінський оглянувся, щось шукаючи, а побачивши неподалік звичайнісіньку драбину, схопив і поставив її до того отвору, що вів ніби на горище. Потім зняв з плеча лямку респіратора, акуратно поставив його під стіною, лампу на шолом чіпляти не став, лишив у руці.

— Кладіть,— кивнув на респіратор,— бо й так буде важко. Хай не заважає.— Пройшов кілька кроків і спитав прохідника:— Володимир з бригадою тут?

Прохідник, ставши навшпиньки, уважно подивився туди, де стояла драбина, і мовчки кивнув шоломом і за світленою лампочкою, немов подав якийсь сигнал. Камінський повернувся, поставив ногу на драбину, поправив шолом.

— Я пішов,— обернувся він до Анісімова. Той кивнув. Камінський глянув на мене:— Не відставати! — попередив жартівливо-сурово.— А то заблудитесь,— і зник в отворі, наче поліз на горище голубів поганяти.

— Ну,— тихо, як завжди, сказав мені Анісімов.— Бігом!

Мені здалося, що й він жартує, але на жарт не було жодного натяку. Нічого не залишалось, як лізти. Я й поліз. Сходинка за сходинкою подолав драбину і просунув голову в отвір. Там було темно, хоч око виколи.

Слабенький промінь лампочки, що падав з моєї голови, вихоплював з тієї гаспидської темряви дві відполіровані площини, темних і гладеньких, як лід на нашому ставку в далекому дитинстві, а поміж ними грубенькі й куці стоячки, сантиметрів сімдесят довжиною. Стояків було безліч, виднілись вони хтозна й де, аж на самому кінчику слабенького промінця з моєї лампи, що негоден був навіть наполохати ту віковічну темряву, не те що пронизати її. В оту сімдесятисантиметрову щілину, що прямовисно тяглася хтозна в які висоти, мені й треба було лізти за Камінським, якого вже й слід прохолов.

— Хапайтеся за стояки й підтягуйтеся, як на турніку,— порадив мені знизу спокійний і добрий Анісімов.

Я вхопився за стояк, що стояв на неймовірній крутизні, підтягнувся, бо це було звично, потім підтягнув ліву непоранену ногу і вперся нею в стояк, що маячив ліворуч за метр від мене. Відштовхнувшись ногою, вхопився за інший стояк праворуч, подумав, що він може виприснути, і тоді полечу... а куди ж мені летіти? Я глянув униз і побачив між двома гладенькими площинами породи просто під собою Анісімова, що теж, розпластавшись між стояками, висів над безоднею, в кінці якої світився отвір, далекий, як заповітні острови.

— Не треба дивитися вниз,— сказав мені Анісімов, і голос його завмирав, як у могилі.— Вперед, вперед,— підбадьорював він мене.— Камінський вже далеко.

Тепер мені було ще гірше: досі я думав, що ми повземо горизонтально, а тепер я знав, що ми деремося прямовисною стіною вгору, і кожен камінчик, кожна крихта вугілля з-під моєї ноги летять Анісімову просто в обличчя. Це сковувало мене, кидало в піт, хоч я й без того був мокрий, як миша, і від незвичних зусиль, і від тісноти у цій сімдесятисантиметровій щілині між двома масивами породи, і від задухи, що тут панує з часу сотворіння світу. Треба було дертися по прямовисній стіні все вгору та вгору, покладаючись тільки на свою спритність та на оті стояки. Я посувався, підтягуючись на руках і допомагаючи собі ногами, доки нарешті не почув спокійний голос Камінського:

— Ліворуч беріть, ліворуч. Отак, на мене йдіть,— посвітив він своїм ліхтариком. Оглянувшись на Анісі-

мова, я його внизу під собою вже не побачив, а побачив тільки ще далі і глибше ледь-ледь жевріюче віконечко, в яке ми влізли напочатку.

— Я тут,— озвався до мене Анісімов десь з-за плеча Юрія Всеволодовича.— Ідіть до нас.

Там вряди-годи чулися характерні черги пневматичного відбійного молотка, повз мене шугали вниз брили вугілля, пил набивався в ніс і в рот, заважав дихати, а Камінський та Анісімов сиділи (точніше — висіли!), розчепірівшись поміж розпірними стояками, і, як кажуть, у вус не дули. Я ледве добрався до них, руки й ноги мої тремтіли від перенапруження, дихання спирало груди, а повітря все одно не вистачало. Анісімов і Камінський теж дихали важко, але на мене дивилися схвально.

— А ви молодець,— похвалив мене Камінський.— Для першого разу цілком пристойно.

— Чого ж ви не попередили, що тут така крутизна і так важко пересуватись? А якби я зірвався?

Вони переглянулись.

— Ми ж знаємо, кого можна, а кого не можна брати з собою,— сказав Анісімов.— Як людина роздягнеться, глянеш на неї — зразу видно: оцей не витримає, а оцей справиться.

— Він же вас страхував,— кивнув на Анісімова Камінський.

— Добра тобі страховка,— засміявся я, вже спроможний сміятись.— Я ще хтозна-де, а ви вже обидва тут висите.

— А я побачив, що ніякої вам страховки не треба, от і пішов своїм курсом,— сказав спокійний і навіть тут якийсь підтягнутий і акуратний Анісімов.

— Наковтались пилюки з-під мене, нахапалися каміння від моїх ніг.

— Нічого,— заспокоїв мене Анісімов,— все нормально. Не турбуйтеся.

— А з-під Юрія Всеволодовича й пилючка не схватилася,— кивнув я на Камінського.

— Полазили б ви, скільки лазив я тут, навчилися б. Ей, Володю! — гукнув він тому, хто все ще рубав вугілля.— Кінчай базар! Ти ще мусиш пояснити, чому затримався сам і бригаду затримав на добрі півгодини. Давай сюди твій молоток.

Молодий, невеличкий хлопець виліз із темряви,

подав Камінському відбійний молоток, поступився місцем.

— Потім поясню,— сказав, віддихуючись.

— Секрети? — усміхнувся Анісімов.— Ну-ну.

— О, товариш Анісімов,— блиснув хлопець молодими зубами.— А я вас і не впізнав! Багаті будете.

Тим часом Камінський дав чергу, і вугілля цілою лавою шугонуло вниз, у той отвір, яким ми влізли сюди.

— Бачите,— звернувся він до мене.— Важко влазити, зате легко відкачувати вугілля: тільки підставляй вагонетку.

— Ну, що? — спитав чи нагадав йому Анісімов.— Ходімо, бо твої підричники і так терпеливі. Не буде ж випробовувати їхнє терпіння.

— Ходімо,— погодився Камінський.— У тебе ж сьогодні бюро.

— А тепер? — запитав я, готуючись до спуску, та не знаючи, як те робиться.

— А отак,— сказав Камінський,— перебираючи руками й ногами стоянки та впираючись у них, спускайтеся собі на здоров'я.

Проте спускатися мені було не легше, бо кляті стоянки так і норовили виприснути з-під руки, а особливо з-під ноги.

Отямився я аж у штреку. Хотілося негайно сісти на рівну землю, що здавалася такою милою та зручною, як ніколи. Але, побравши респиратори, Анісімов і Камінський одразу ж попрямували до кліті, і тепер мені ті півтора кілометра, що відділяли нас від неї, здалися незвичайно довгими, бо ноги мої заціпилися у стегнах і гомілках і не хотіли рухатися.

— На поверхні це пройде швидко,— заспокоїв мене Анісімов.— Просто у м'язах накопичилося багато вуглекислоти, бо тут її...— Він махнув рукою і пішов зі мною поруч.

Тепер всі рухалися вниз, і першою ж кліттю ми понесли вгору з такою швидкістю, як і спускалися. Нас було тепер чимало: вся бригада Володимира їхала з нами, і Камінський пробрався до нього.

— Ну, що скажеш, Володю? — спитав він, продовжуючи почату у вибої розмову.— Ти що, норму надолужував?

— Та ні,— якомога тихіше сказав Володимир, і його молоде сухорляве обличчя стало заклопотане.—

Я просто дещо прикидав із своєю бригадою. — Він оглянувся на мене і нахилився зовсім близько до Камінського. — Розумієте, — почав він зовсім тихо, так, щоб ніхто не почув, але я стояв близько, і кліть вже гасила швидкість свою, грім і торохтіння вщухали, так що мені чути було кожне слово. — Хочемо в неділю на вісімсот процентів піти. Підтримаєте?

Камінський не відповів, бо кліть зупинилася й треба було виходити. Анісімов узяв мене під руку й повів до виходу.

— Чи не я вам казав, — змовницьки нахилився він до мене, — що в Горлівці, про що б не говорили і де б не були, все одно прагнуть спресувати час.

Як зустрінете шахтаря з «Кочегарки», вклоніться йому хоч подумки, бо він щодня не лише спускається на великі глибини, але й на місце своє робоче дереться по такій крутизні, що доступна лише альпіністам та добрим спортсменам. І так день при дні, щоб був у нас кокс, щоб була у нас сталь найвищих кондицій, щоб ми були сильні та багаті серед усіх народів світу. Вклоніться йому хоча б подумки, бо це друг ваш і брат, що ніколи не підведе ні в чому.

СТЕП

Тепер наша дорога вела в Жданов. Просто на південь. Праворуч був Дніпро, ліворуч — Дон, а між ними вигідно й зручно розлігся Донецький степ, точнісінько такий, як і на Правобережжі, — рівний, безмежний і нескладимий. Те ж саме Дике поле, що й на Херсонщині, Миколаївщині, Одещині. На захід — аж до Дунаю. На схід — до тихого Дону й за Дон, до самої Волги!

Ці неозорі рівнини невимовно хвилюють, навертають думки на далеку та близьку історію, викликають гордість: ти народився на такій рівнині, в отакому степу, безмежному і таємничому, як життя, і скільки б його не обробляли, як би не краяли плугами, не скородили боронами, — все одно не виорати з нього усіх таємниць, які він береже споконвіку, не розвіяти романтичного відчуття простору та безмежності, не остудити любові до нього і віри в те, що є там, є — у його безмежних просторах, і вибалках, і байраках — туманець історії, легкий і пахучий, мов дим із чабанського вогнища, є

зайці, і лисиці, й вовки-сіроманці, є дрозди і стрепети, куріпки й перепели, а доки вони є, доти й ми лишаємося дітьми людства, дітьми природи, здатними любити світ, вірити в його тихі та лагідні тайни, в небуденність життя, у радість творення і проростання.

День був сонячний і тихий, прозорий і синій, день на початку бабиного літа — так далеко видно було, що здавалося, ось-ось засиніє на обрії море, хоч до нього ще добрих сто кілометрів. Жовтіла кукурудза, чорніла піднята на зяб рілля, пари вже красувалися густими, аж темними, врунами озимини, і соняшники достоювали останні дні, вже не повертаючи голів за сонцем, — стояли так, як застала їх пора дозрівання, і виглядали комбайнів, що в наші часи вже не забаряться. Порізаний балками та байраками степ, здавалося, дрімав, притомившись за літо, і рівна дорога, наструнена до моря, краяла його навпіл, та не могла покряяти — скоріше прикрашала його незвичним блиском асфальту, гарно опорядженими узбіччями, на яких уже вигнались сріблясті тополі, звичні до всього акації, що зеленіють найяскравіше восени, хоч весною й залишаються довго безлистими й чорними, наче вже ніколи не оживуть. Летіли срібні струни павутин, ще чіткіше підкреслюючи синяву неба та безмежність степової далечини, видзвонювали у височині жайворонки, підбиваючись ближче до сонця перед відльотом у вирій, ширяли над просторами яструби, й шуліки, і граки, збившись у великі зграї, заплітали небо чорними сітями. І все довкола у синьому просторі, залитому ще теплим сонцем, мирне було та тихе, таке вдоволене й спокійне, як мати, що народила дитя.

Та в Донецькому степу і цей спокій був явищем локальним і нетривким: незабаром з автостради відкрилася панорама гігантського кар'єру по ліву руку, сповненого гуркотом екскаваторів, ревом могутніх МАЗів та червоних БелАЗів, що вихоплювались назустріч з-за косогорю, вивопнені сірим каменем. У широкій улоговині розгорнулася ціла механізована армія, що атакувала, брала приступом на всю широчінь кілометрового розрізу поклади сировини. Ми попросили заїхати до кар'єру, щоб подивитися зблизька на цю космічну, неземну роботу, та нам сказали, що в Жданові чекають, що треба поспішати, що на кар'єр ми заглянемо на зворотній путі, і, проминувши кар'єр, загубивши його

з поля зору, ми довго ще чули ревище моторів, од якого стугоніла земля і здригався весь простір; мабуть, так само, подумалось нам, стугоніла донецька земля від танкових битв, артпідготовок та бомбових ударів у війну, бо за Донбас фашистські загарбники билися якнайлютіше. І тоді, коли брали його, виконуючи накази скаженого фюрера, і тоді, коли здавали під навальними ударами Радянської Армії, бо в кого буде Донбас, не раз підкреслював своїм підлеглим фюрер, у кого буде вугілля і сталь,— той переможе. Але Донбас, навіть окупований, не дав фашистській наволочі ні вугілля, ні сталі — він зустрів ворога затопленими шахтами, демонтованими заводами, саботажем і героїчною боротьбою підпільників-партизанів. Донецька земля буквально горіла під ногами у ворога. Про це ще раз згадалося того тихого сонячного ранку на лункій, наструненій до моря автостраді.

Тихо й урочисто стояли у вічній варті над загиблими героями величні й скорботні монументи, полум'яніли квіти на братських могилах, нагадуючи про відгримілі бої, і джерело по дорозі до Жданова теж сприймалося тут як символ безсмертя цієї землі та всього Донецького краю, даруючи подорожньому чисту й прозору воду.

ЖДАНОВ

Місто забовваніло над степовою рівниною в золотавій імлі осіннього полудня, спочатку як обрис: такий собі синюватий ескіз на обрії, прозорий і летючий, мов маєво, що ось-ось постоїть, постоїть і щезне, як тільки війне вітерець чи легесенька хмарка заступить сонце хоч на мить.

Але вітру і хмар того дня не було. Було тільки синє-синє небо, був простір безмежного степу і немислима далина, на південному прузі якої темніло щось зваблिवе і нереальне, проте не зникало, а густішало, поволі перетворюючись на силуети будівель і дерев, а далі зачервоніли дахи, забіліли стіни, зазеленіли купи дерев, що злиті в кучеряві громади, де-не-де проткнуті шпичастими заводськими трубами, над якими потім з'явилися дими. І хоч вітру не було, дими ті хилилися на схід, слалися над містом довгими пасмами, текли кудись удалечінь.

Чим ближче ми під'їздили, тим реальніше поставало місто перед нами, зовсім не таке тихе, як степ, а все ж було в ньому щось і від степу, що напливав, нависав, навалювався на місто з усіх боків і наче клав на нього відбитки своїх неосяжних просторів, замріяної величності і краси.

Там завжди велично й чисто — у тих місцях, звідки видно степ, куди він дивиться блакитними очима неосяжної рівнини.

У Жданові з усіх усюд видно і степ, і море. І хоч степ обступає місто аж з трьох боків, а море — тільки з півдня, його тут побачити легше: воно лежить внизу, за крутим узбережжям, а далі сягає половини небесної сфери. Коли на море дивишся з гори, хай і такої, як ждановське узбережжя, здається, помічаєш сферичність земної кулі. На самім її початку, де море починає горбитися і набирати овала, стоїть завод «Азовсталь». На самому березі моря. Навіть відбивається в ньому. А коли розливають сталь чи випускають чавун, коли завалюють домни й мартени, відблиски лягають на хвилі, на море, на всю глибину нічної далечини, і тоді здається, що море палає. Особливо осінніми темними ночами.

Чи від шихти, чи від особливостей технологічного процесу дим над «Азовсталлю» був світло-сірий, з білим підбоям, а інколи й зовсім білів і не здавався таким задушливим, як над металургійними заводами Донецька, Макіївки, Горлівки. Мабуть, це сприйняття можна пояснити тим, що ті міста лежать в улоговинах, а Жданов стоїть над морем на самому прузі рівнини — простору тут чимало.

Цей найбільший і наймогутніший металургійний завод Півдня закладено на березі Азовського моря 1931 року за планом першої п'ятирічки. Він був розрахований на використання дешевої залізної руди Керченського півострова, де тоді ж велось паралельне будівництво Комиш-Бурунського залізородного комбінату.

А потім повели нас по заводу, показали доменний і мартенівський цехи, ливарний двір, прокатний цех — все тут було неначе таке ж саме, як на донецькому, макіївському і горлівському заводах, але ж здалося нам могутнішим, більшим, значнішим. Може, тому, що кожен завод має своє неповторне обличчя. На облич-

чя ж «Азовсталі» лягли риси перших п'ятирічок з їхнім ентузіазмом, темпами, труднощами і бойовитістю. На «Азовсталі» лежать відблиски степу і моря, а також печать новітнього радянського підприємства, без будь-яких домішок старовини й примітиву. Це якийсь особливо НАШ, РАДЯНСЬКИЙ ЗАВОД! І не відразу зрозумієш, в чому полягає ця «нашість», чим саме викликається оце відчуття рідності, причетності: мабуть, треба довго там жити й працювати, щоб усвідомити це. Але з перших хвилин перебування на «Азовсталі» вас охоплює таке відчуття, наче ви вже були й працювали на ньому, неначе повернулись сюди після не такої вже й довгої розлуки. Таке відчуття охоплює мене, коли опиняюсь на Чорноморському суднобудівному заводі в Миколаєві, де одразу ж по війні ставав я на ноги і працював там десять років.

Може, ці асоціації викликалися морем, що синіло тут за кожним цехом і будівлею точнісінько так само, як там? А може, тому, що металурги дуже схожі на корабелів і суворістю своєю, й зосередженістю, і навіть брезентовою роботою та пластмасовими шоломами. А може, й усіма цими прикметами разом. Хто його знає! А тільки «Азовсталь» здалася з перших хвилин рідним заводом, на який ще повернешся, мабуть, не раз і не два.

Особливо могутнім і красивим видався він нам, коли ми побачили його з моря. Товариші з парткому запросили нас на морську прогулянку, запізнали й по-осінньому вже сумовиту: узбережжя й причали яхт-клубу були принишклі й порожні, ніде ні душі, спорожніли пляжі й торгові ятки, порожні були і круті ждановські береги, і асфальтові узвози, тільки праворуч, на самому береговому прузі, диміла невтомна «Азовсталь» і клала на хвилі відбитки заграв. Усе місто і з моря здавалось зеленим-зеленим, пнулось від берега все вгору та вгору, і серед численних його будівель, напівзакритих деревами, нам показали білий будинок Архипа Куїнджі, цього великого поета пейзажного живопису, що тут народився у бідній грецькій родині, щоб потрясати потім Париж і Нью-Йорк своєю знаменитою «Ніччю на Дніпрі», «Чумацьким трактом» і «Забутим селом» чи «Березами».

Ми йшли заводським катером уздовж берега, доки порівнялись із заводом, побачили всю його панораму,

довго милувались нею, а потім катер розвернувся й пішов у відкрите море.

Заходила ніч, вогні заводу й міста віддалилися і померкли, а ми все йшли на південь тією лінією, якою возять з Комиш-Буруна руду для «Азовсталі», доки не зустрілися з рудовозом. Він привітав нас коротким басовитим гудком, захриплим від безперервних морських рейсів, і, не збавляючи ходи, розминувся з нами й пішов своїм маршрутом, тримаючи курс на вогні «Азовсталі». Нас обдало спекою на свіжому морському просторі, наче ми опинилися знову біля домни. Запахло сіркою і рудою, заколивалось повітря над рудовозом, як марево над степом у літню спеку, і ми побачили над судном, що віддалялось, заграву, бо спечена в агломерат руда була вийнята й завантажена на рудовоз просто з печі.

— Гарячі рейси,— сказали нам заводчани.— Мабуть, найгарячіші в світі. Уявляєте, що там робиться влітку?

Ми ще раз пройшли понад самим берегом, і панорама нічної «Азовсталі» видалась нам ще могутнішою і незабутньою: спалахнув раптом увесь завод, тріпотливо освітілося все небо над містом, червоні відсвіти лягли на море до самого обрію — на третій печі Миколи Михайловича Івченка випускали чавун. Найкращий чавун в усій нашій країні!

ЖДУ ТЕБЕ НА ОСТРОВАХ

1

За вікном сміється дівчина.

Сміється дзвінко, заливчасто, ніби хоче збудити своїм сміхом і землю, і небо, і море, і гори. А проте, мабуть, так тільки здається Павлові Баклану: його вже третій тиждень будить цей сміх і немов дарує йому ранкову свіжість з розчиненого вікна, подих моря, сині гори вдалині і чисте небо. Отак собі спиш і наче нічого немає. А прокинешся, розплющиш очі, й заново відкриваш для себе великий немеркнучий світ, і радієш йому, озвученому дівочим сміхом, немов на святі.

Баклан вискакує з ліжка, перебігає кімнату і бачить за вікном ту, що сміється. У неї лукаві великі очі, темні й глибокі, гнучка засмагла спина, оголена глибоким вирізом барвистої, пістрявої сукенки, кокетлива хода, що завжди не подобалася Бакланові в жінках.

Але тепер він щоранку зривається з ліжка на дівочий сміх до вікна і дивиться на оту спину, на різнесенські, немов точені, ноги з твердими шафрановими п'ятами і, покиваючи головою, говорить задумливо й тихо:

— Ну й сміх... Що за сміх?

І хмуриться, бо говорити доводиться нишком, самому собі: дівчина ніколи не ходить сама. Сьогодні вона йде в оточенні цілої ватаги іноземних журналістів, що відпочивають в сусідньому санаторії. Гелготлива, мов гуси, ватага розсипає картаві французькі рулади, рубає німецькими фразами густе й запашне ранкове повітря, наповнює вузьеньку вуличку манірними й вишуканими англійськими пасажами. Декого Павло знає. Ну, хоча б і отой он огрядний, немолодий, з незмінною сигарою в зубах. Павло не знає його імені, бо всі іноземці називають ту смердючу сигару «Хелло, бос».

— Хелло, бос! — зважившись, гукає Баклан.

Дівчина, обірвавши сміх, оглядається першою, обдає

Баклана гострим поглядом і йде далі. Журналісти, всі як один, зупиняються і махають йому руками.

— Ходімо!

— Гайда!

— Скоро! — гукають вони, перебиваючи один одного, і Павло виплигує через низеньку лутку просто на слизький, прохолодний брук покрученої вулички.

«Все повторюється», — думає він, вітаючись із журналістами і проводжаючи поглядом легеньку суконьку, — дівчина, підплигуючи, швидко біжить униз по сходах і зникає за ворітьми жіночого пляжу.

«Хелло, бос» пахкає своєю сигарою так, що вся вуличка синіє від диму, а великий сірий собака, що лежить під ворітьми, нехотя підводиться, кашляючи, тікає в глиб двору.

— Ну й сигара, — каже Баклан, скривившись.

— Нахт унд небель, — рокоче курець і йде далі, не проникливий, важкий і поважний.

— Він з нею навіть спить, — жартує хтось з журналістів.

Здається, нічого в світі не виведе цього чоловіка з рівноваги. Все він робить, як машина. Як повільна, безпристрасна, раз назавжди заведена машина; і їсть без апетиту, але по-справжньому наїдаючись, і купається без охоти, і ходить — наче робить комусь послугу, але всі іноземні журналісти вертаються навколо нього, якось не те що терплять, а поважають його і навіть запобігають перед ним. Павло не міг зрозуміти цього й не вірив у безкорисливість цієї дружби чи поважання, як не вірив у те, що ці серйозні сорокалітні люди спортивного складу, широкоплечі й могутньо збудовані, вважають серйозною роботою писання якихось статей.

— Я не можу піти з вами на прогулянку, — іноді скаже, немов з бочки, «Хелло, бос», — я працювати му, — сідає за стіл.

Паркерівська ручка в його велетенській і жовтій, мов стиглий кабак, руці здається жалюгідно малою, і сидить він за столом, немов грається.

З дитинства Павло звик під словом «робота» розуміти добування вугілля або орання ниви. Працювати — це варити сталь, споруджувати будинки, а не писати якісь там інформації. Тому слова «робота», «працювати» в тому значенні, в якому вони вживаються жур-

налістами, дивують і сердять Павла, і він певен, що ті відгодовані гевали придурюються, вживаючи таких строгих слів, що вони й самі не вірять, що це справжня робота.

Але він любить бувати серед них. Дотепні, життєрадісні, вони все знають. Геть-чисто все! Вони легко й невимушено розв'язують всі міжнародні проблеми і конфлікти, із вичерпним знанням справи критикують політику урядів і діяльність дипломатів, передбачають майбутнє з категоричністю древньоєгипетських жерців, а Баклан, хоч у душі й кепкує над ними, залюбки слухає те базікання.

Останнім часом серед журналістів йому доводиться бувати рідко. Тільки тоді, коли з гір спуститься емігрант з Аргентини.

Це була морока Бакланові, бо йому майже на руках доводилося потім виносити старого на гору: аргентінець хворіє на астму.

І це був великий клопіт, бо журналісти, які прозвали старого аргентінця «дон Базіліо», попервах вилися навколо нього, мов шершні, хотіли з ним говорити, а іспанської мови не знали, і Павло змушений був перебирати на себе обов'язки перекладача, бо дон Базіліо в свою чергу не знає англійської.

Але журналісти дуже швидко втратили до старого всякий інтерес, з професійною пристрасстю перенесли свою увагу на інші об'єкти.

Сьогодні, коли вони прийшли на пляж, дон Базіліо сидів під грибок у легкій, розстебнутій на грудях піжамі, в теплих капцях. Він дихає важко, роззявивши рота, наче намагається захопити в легені всі вітри з моря і не може. І тому здається печальним, як монумент.

— Хелло, дон Базіліо!

— Салют, дон Базіліо! — гукають журналісти.

— Привіт, старина! — гуде «Хелло, бос», не виймаючи сигари.

— Доброго ранку! — вітається Баклан і простягає руку. — Ви самі прийшли?

— Ні, мене привів Мишко.

— Де ж він?

— Купається чи рибу десь ловить.

«Хелло, бос» одразу ж отаборюється біля аргентінця, починає роздягатись.

Аргентінець благально дивиться на Баклана.

— «Хелло, бос», ви бачите, як тяжко старому? — питає Баклан ніби ненароком.

— Бачу, — прогудів той, пахаючи сигарою та псуючи запах моря. — Ну, то й що?

— Одійдіть трохи, ви його вб'єте своєю сигарою.

— Що це — гармата, по-вашому? — питає «Хелло, бос», виймає сигару і здивовано розглядає її. — Ще жодна людина на землі не вмерла від такої мирної штуки, як сигара.

— Ви повинні зрозуміти: для хворих на астму — це отрута.

«Хелло, бос» дивиться на Баклана гнівно і здивовано, ворухить сигарою в куточку рота, ніби глузуючи, проте відходить.

— Додержуйте автономії і не займайте чужих територій, — сміється Баклан.

— Ви все переводите на жарг! — подумавши, не то стверджує, не то запитує «Хелло, бос».

— Важко вловити, де жарги, а де серйозні розмови. Особливо в таких випадках.

— Ваша правда. — «Хелло, бос», пожувавши сигару, йде у море. Входить він повільно, ніяк не реагуючи на те, що ранкова вода прохолодна. «Наче кам'яний, — думає Баклан. — Або дерев'яний».

Аргентінцеві ставало гірше, і він кілька днів не приходив до моря. Не провідував його і Павло: їздив з журналістами ловити кефаль, відвідував з ними заповідні лебедині острови і скучав за берегом, за дівчиною. Повернувшись, він зустрів її на вулиці з якимось франтуватим юнаком. Проходячи повз його вікна, вона вже не сміялась. Зустрівшись з ним, опускала погляд, якимось притихала, і Баклана це тривожило. Він ніяк не міг зважитися зачепити її, а помітивши, що кожного разу з нею був новий супутник, розсердився й засумував.

Так, вона більше не сміялась у нього під вікнами, але, як і раніше, рівно о шостій вставав, підходив до вікна і проводжав її поглядом. Потім зневажливо знизував плечима, пхикав глузливо на свою адресу і йшов до моря. «Хелло, бос» десь зник, журналісти набридли Павлові, й він не знав, що робити. З моря повертався рано, лягав у шезлонг, брав книжку, але читати не міг — пригадував усе своє нелегке, не дуже гарно влаштоване життя. «Треба поїхати до сестри», — думав

у такі хвилини. В старшій своїй сестрі він завжди знаходив порадницю і подругу (менші сестри тільки обожують нас), але він часто забував її з-за великих відстаней і постійних турбот.

Він не зносив самотності. У великих гомінливих містах, у повсякденній роботі й клопотах, в отій біганині й метушні почав стомлюватися останнім часом, погано спав ночами і страждав, залишаючись на самоті у лункій своїй квартирі: сестри повиростали, покінчали інститути і розлетілись, а дружини він так і не знайшов. Хотілося від усього цього втекти на берег моря, відпочити, але й тут його знаходила самотність, і він з дивною ніжністю починав згадувати друзів по роботі, метушливі вулиці, повні людей.

— Родомі! — гукнули за вікном. — Ви прийдете, Родомі?

— Ні, — почулося здалеку, і Павло одразу пізнав її голос. — Я поїду в Гурзуф. Там збираються на екскурсію, в гори.

— Коли ви поїдете?

— Завтра. Першим рейсом. Ви підождете мене на пляжі.

«Завтра, з першим рейсом», — подумав Баклан і поглянув на годинник. До ранку було далеко — ціла ніч попереду, але йому зробилося якось тепліше на серці, й уві сні він посміхався.

2

Береги плывуть перед очима безсмертними акварелями забутого майстра.

З синього моря зринають зажурені скелі, темні, мов древні боги. За ними дибляться білі урвища круч, вруняться шапкасті дерева, густо проткнуті вузькими ножами кипарисів. А вдалині синіють і біліють тихі оселі. І повітря, наскрізь просвічене сонцем, палахкотить прозорим полум'ям марева, котиться над землею, над горами, морем. Знаходить вас на катері і приносить запахи розпашілого каміння, прохолодних квітів, благосний аромат сосни і магнолії — всього, що супроводжує тут людину.

Не можна надивитися на цю красу, не можна відвести очей хоч на хвилину, і, зосереджений, Павло

здивовано оглядається, почувши за спиною позіхання.

Позіхає вона, Родомі, що сіла на катер у Ялті і всю дорогу не дає йому спокою своєю присутністю.

Біла трикотажна кофтинка стягує її непокірні груди, лишаючи зовсім відкритими засмагли округлі плечі. Квітчаста широченна спідниця облягає стрункі ноги, що круто і бентежно товстішають в стегнах,— довгі, тугі, прекрасні.

Великі темні окуляри в черепаховій оправі, як і завжди, закривають не очі — половину невеликого, надзвичайно тонкого обличчя. Відкритими лишаються свіжий, мов велика спіла ягода, рот, і м'які вусики, що тінню висіялися над припухлою верхньою губою, і довга, гладесенька, немов виточена, шия. Дівчина дивиться на берег і позіхає до хрусту в щелепах.

— Це не найкраще, що можна робити перед такими берегами,— каже їй Баклан, обернувшись.

Бачить він довгі віії під окулярами, прямісінький ніс з трепетними ніздрями, що рожево просвічуються на сонці, й жде, щоб вона глянула на нього.

Дівчина озирається; вередливо кривиться і недбало махає рукою.

— Десять разів — не цікаво. Навіть кіно не можу дивитися двічі. А це — береги. Одно... — як це по-вашому? — ...типні, статичні. Кажуть, вони і взимку такі ж — зелені, сонячні, ніколи не міняються.

У неї якийсь милий акцент і стомлений погляд.

— Кажуть... Чого тільки не наговорять,— сердиться Баклан.— Я на них не надивлюся. Це — прекрасно! Як любов. Як вічна любов — оці береги.

— Як любов? — дивується вона і, знявши окуляри, мружить на Павла, гордо, величаво і зацікавлено.

«Мабуть, грузинка,— думає Баклан.— А я — соловей, та й годі! Які рулади?! В залицяльники пнуса, аж гуде!»

Але які очі в неї! Чорні, мов терен. Вони одразу зачіпають щось у Павловому серці, і йому стає тепло й радісно від того погляду. Він примушує себе залишитись байдужим, зосередженим, навіть строгим. І це вдається йому на недовгий час. Але якими зусиллями? О, якби вона знала. «Ні, ти ніколи не знатимеш цього,— думає Баклан,— і ніколи не глузуватимеш. Бо я не дозволю».

— Любов і ці береги,— який тут зв'язок? Не розумію,— вона заперечливо хитає головою, покритою білосніжною шапочкою, що довгим козирком своїм нагадує жокейку. Завите в хвилясті жмути волосся падає їй на плечі, на спину, пружко розкручуючись від того руху, погойдується, і Бакланові здається, що воно може задзвеніти, мов сталева пружина: той же блиск, та ж самісінька пружність, тільки кольором воно темніше від сталі.

— Для мене — прямий зв'язок,— каже Баклан, на силу виборсуючи погляд з темних глибин її очей, перебігає ним на обличчя, на шию, на плечі й одвертається, відчуваючи дивну й незнану бентежність.— Оці береги,— недбало киває він на них підборіддям, — прийшли в нашу хату, коли я був малим, коли вперше в житті закохалась моя сестра...

— Як вони прийшли в хату? — питає дівчина, ближче подавшись до нього. І Павло чує, як вона свіжо пахне якимись квітами, і йому здається, що катер дужче гойдається на хвилі. Йому хочеться ще сильнішого руху, щоб був привід спертись на борт, біля її плеча, прихилитись до неї хоч на мить.

— Що ви говорите? — питає дівчина, перебігаючи поглядом з Павлових губів на його очі.— Як могли туди прийти береги?

— В репродукціях, звичайно,— одвернувшись від неї та зосередивши всю непокірну увагу на берегах, спокійно каже Баклан.— В гарних репродукціях. Вони прийшли мов пісні далеких талановитих народів...

«Ну, просто віршами говорю»,— картає він сам себе, але слова летять з нього невимушено, легко, красиво, і він махає на все рукою.

— «Ніч в Сімеїзі», «Морський берег. Прощання», «Скеля», «Парус», «Ластівчине гніздо», «Фонтан «Ніч». Я вам кажу, то були великі відкриття. Уявіть собі голий і рівний степ, опалений сонцем, курні шляхи, поруділі колючі трави і стерня, стерня виблискує на сонці, мов велетенська сталева скребниця. І ні річки, ні ставу — немає нічого. І дерев немає. Тільки дереза та акація у селі та миршаві захисні лісосмуги в степу. Отакий наш край. Таким я його побачив, народившись, таким він і був і ті десять-дванадцять років, поки не виросла моя старша сестра і не закохалася. І я поду-

мав, що більше нічого й не треба, що увесь світ такий, як у нашім селі. Хоч я і чув про гори, і про моря, і про ліси та океани.

— А до чого тут кохання вашої сестри?

Баклан мовчить і дивиться на гори, на скелі. Море синіє, і синя імла стелиться по затінених урвищах гір, і прозорі сніги на верхах сліпуче виблискують, немов уламки побитих дзеркал, у які дивиться чисте небо.

— До чого кохання... — промовив Баклан поблажливо й зверхньо. — Його завжди супроводжує краса. Кохання не може без неї жити, як ми без повітря. Хіба ви цього не знаєте?

— Ні, я цього не знала,

— Без краси не буває кохання, Тим-то закохані творять красу для своєї любові.

— Це в усіх так?

— Ні, в кожного по-своєму. Бетховен любив Терезу Брунsvік і написав «Місячну сонату». Це для неї. Але він любив людей, і землю, і небо над нею. Хворий і самотній, він писав, що обняв би весь світ. І тому він написав «Апасіонату», «Героїчну симфонію» і все, що нас тепер вражає неповторністю бетховенського генія. Все — від кохання. І винаходи, і героїзм, і найкращі споруди на землі. А моя старша сестра — дівчина з глухого села — відчула, що її світлому, першому коханню мало стерні, курних доріг, дерези і акації. І вона почала купувати нічне море, і гори, вкриті снігами, і таємниці силуетів кипарисів під місяцем, і дикі, похмурі скелі, сповнені мудрого спокою. Де вона все це діставала, не знаю. Але я вмирав від захоплення. Я просиджував над альбомом з тими репродукціями цілі години. Потім вони з сестриною альбому перебрались на стіни нашої хати, і я вже міг милуватись ними весь час — від сходу сонця й до смеркання. Прокидаючись і розплющивши очі, я одразу стрічався з ними поглядом, а засинаючи — востаннє дивився на них. Особливо мені подобалися чорні, однотонні репродукції. Кольорових я чомусь не любив. А на чорних якось таємниче блищали море і небо, якось надзвичайно витравала місячна дорога кудись в небуття чи у вічність, і я був щасливий, як уві сні. Як у прекрасних снах, що нам сняться тільки в дитинстві. Ви пам'ятаєте свої дитячі сни?

Очі в неї мрійливо примружені, а руки з окулярами спочивають на спинці передньої лави, поруч з Баклановим плечем,— довгі, вузькі, ніжні руки.

— О, це так,— зітхає вона після довгої мовчанки і посміхається, хлюпнувши в обличчя Павлові, в очі йому і в губи добру і тиху ніжність, якусь подяку — не знати за що, і ніяковість.— Від самого народження я бачила море, і гори, і тропічну рослинність, а мені, мабуть, було мало, бо в дитинстві снилися кришталеві хорони, царівни і принци і якісь герої...

— А я бачив уві сні барикади, і дим, і червоний прапор, і мертвих юних революціонерів у тому диму, за якими, прокидаючись, довго плакав і ніяк не міг заснути. Все життя ті сни у мене перед очима.

— А я теж пам'ятаю свої дитячі сни, хоч вони вже давно не сняться мені,— дівчина зітхнула і схилила голову.— Тепер мені сняться чомусь океани і далекі острови з пальмовими гаями. Знаєте, такі високі-високі і чисті гаї, в яких людина здається малесенькою і легкою поміж високими і рівними, могутніми, мов у легендах, стовбурами. А вгорі — суцільні шатра пальмового лісу, і якісь золоті плоди, і прекрасні птахи, і тиша...

— Дивні сни,— каже Баклан, помовчавши.— Красиві. Як ви...

— Не говоріть банальностей,— кривиться вона,— бо я боюся, що ви станете схожим на інших.

— Я й так схожий на всіх. Ось і залицятися почав до вас, як усі залицятьники на світі чи на південному березі Криму...

— Ні, ні. Ви зовсім інакше ставитеся до мене, і я хочу вам розказати... Так, так, сни свої розкажу. Бо іноді мені сняться на островах не пальми, а велетенські кам'яні баби. Вони стоять, забрівши в океан, віками — мовчазні, потворні. Вони дивляться кам'яними очима в зелені океанські води, в немислиму далечинь, байдужі до всього, суворі й невблаганні, як вічність, і все дивляться, наче тисячі років ждуть когось або виглядають. Коли починається шторм і вітер дме з океану, тоді ревуть і здіймаються хвилі. Зеленуватосині, прозорі, вони падають на острів, ревуть, готові все пожерти і знищити, а кам'яні баби зринають знову такі ж неприступні і величаві і все дивляться, все когось виглядають і ждуть. Мені часто сняться такі

острови й океани, і я хочу побувати там! Скрізь побувати на нашій планеті, бо все, що на ній є, створено для людства і для кожної людини зокрема.

— Ми ще доживемо до того, щоб їздити, куди нам спочеться.

— Я теж сподіваюсь, але... для цього треба, щоб не стало держав і кордонів і щоб всі люди були вільні, щасливі.

— Вони будуть щасливі. Хіба ви в це не вірите?

— Вірю, тільки чи доживемо ми з вами до цього?

— То наші діти... доживуть. Треба тільки розказати їм оці сни.

— Кому?

— Дітям.

— Чиїм?

— Ну... своїм дітям. Нашим.— Павло, знімаючи окуляри, поспішає додати:— Радянським дітям.

— Чому тільки радянським? — вона підводиться, бо катер підходить до пристані.— Справді, чому тільки радянські діти мають знати ці сни і бажання, володарювати всією нашою планетою? — Вона обертається, знімає окуляри і дивиться просто Павлові у вічі.

Він не встигає відповісти, бо навколо них товчуться люди, поспішають невідомо куди і тягнуть їх за собою. Щоб не загубити дівчину в натовпі, він обережно бере її за руку, трохи вище зап'ястя — йому цей жест здається найбільш прийнятним, не інтимним. Але дівчина вивирає свою руку і кладе йому в долоню.

— Тримайте мене міцніше,— каже вона суворо.— Я хочу, щоб ви тримали мене міцно. Дуже міцно!

— Що це за мова? — дивується схвильований Баклан і повертає її до себе.

— Проходьте, проходьте,— кваплять їх люди і матроси; вони змушені стрибати на дебаркадер.

— Сказано, як сказано. Так треба і сприймати, як говориться.— Вона звільняє руку, надіває окуляри.— Спасибі,— каже, церемонно вклонившись. І, підійшовши ближче до нього, питає:— Куди тепер? Я піду з вами, куди ви захочете.

— Куди? — з властивою йому безпосередністю дивується і радісно гукає Баклан, але зразу ж і похмурніє:— А я нікуди не хочу ходити з вами. Нікуди, чухте? — сердиться він.

— Чому? — підступає вона ближче.— Скажіть же

чому? Що трапилось? Я щось не так сказала? Я вас чимось образила?

— А вас такі речі можуть ще турбувати?

— Так. А чому б і ні?

— Скількох людей ви образили за час свого перебування в Ялті?

— Що ви говорите? — жахається вона. — Чим?

— Хоч би тим, що ви дозволяєте їм залицятися до вас. Адже вам це неприємно, непотрібно, нарешті — бридко...

— Звідки ви це знаєте?

— Не перебивайте мене! Я зараз скажу і піду.

— Можете не поспішати? — каже вона і бере Павла під руку.

Але Баклан знімає її руку з своєї.

— Мене ви цим не зворушите. Я цілих три тижні бачу вас із свого вікна — коли ви йдете до моря і коли повертаєтесь. Щоранку на вас нова сукня і щоразу, коли повертаєтесь з пляжу, новий залицяльник. Навіщо? Невже ви для цього приїхали в Крим? Невже тільки ж для цього?

— Чому ви думаєте, що лише для цього? — тихо каже вона і розгублено здвигає плечима.

— Інакше чим же пояснити такі метаморфози? Ви ненавидите тих, що в'ються біля вас. Це видно з мого вікна. Це видно й самим залицяльникам, і вони губляться, втрачають людську гідність, перетворюються в чортзна-що. А ви їм потураєте.

— Що ж я маю робити?

— Гнати їх від себе! Раз вони вам непотрібні, хай людина лишається людиною. А ви дозволяєте їм так принижуватись. Треба ненавидіти людей, щоб бачити їх приниженими і не допомогти їм стати самими собою. Стати гордими й незалежними.

— Як ви дивно говорите! З цим не можна не погодитись. Але я про це ще не думала.

— Так от ви подумайте. Гарненько подумайте, а тоді, може, ми з вами ще якимось зустрінемось, і я вам скажу, чи вдалося вам зробити якісь висновки з цього.

— Я не хочу експериментів. Я хочу йти з вами.

— Зі мною ви не підете.

— Чому?

— Тому, що будете заважати мені. І потім... вас жде екскурсія.

— І все?

— Все. Хіба цього мало?

Баклан повертається й повільно йде з дебаркадера, великоголозий, незграбний, але красивий навіть із спини якоюсь мужньою, тяжкою, чоловічою красою. Незважаючи на спеку, він у темному костюмі. Піджак розхристаний, одна рука в кишені, друга нехотя погойдуюється — темна, важка, велика. Мабуть, такими руками кладуть цоколі висотних будинків і запускають ракети з супутниками. А може, будують електронні машини і пестять дітей і жінок. Людські руки здатні на все. Якщо вони добрі, розумні і сильні.

3

Глухий провулок з татарськими будиночками видається чужим — чужим у гомінливій і завжди перенаселеній Ялті. Від того, що будинки ставили на крутих косогорах, важкі черепичні покрівлі починаються просто з тротуару. Задушливо пахне магнолія. І пахне розжарена черепиця. І розімлілий асфальт пашить, наче ти ідеш повз печі, в яких випаляють ту черепицю чи цеглу. Чи, може, цемент. Море, що синіє у просвітах поміж деревами та будинками, здається звідси далеким і чужим. Викликає цією далекістю злість: як може воно бути скнарою, зберігаючи прохолоду, коли тут така спека?

Крутий спуск до залізних воріт і вузької потемнілої хвіртки нагадує в'їзд у капонір, і чомусь думається, що за цією залізною брамою стоять не будинки, а замасковані танки. Як на війні.

Але в глибині двору мирно дрімає на осонні білий невеличкий котедж з скляною верандою, обвитою виноградом і повзучими трояндами. На котедж падають тіні листатих платанів, що в Криму звуться безсоромницями.

— Дивні стовбури, — думає Баклан. — Як пальми, що сняться Родомі. Вони й справді кольором своїм нагадують безсоромно оголених рожевих жінок.

Як тільки він одчиняє двері, назустріч йому гукають привітно:

— Заходь, Павле Федоровичу. Заходь.

В напівтемряві затіненої виноградом веранди підво-

диться назустріч і подає йому руку вже немолодий посивілий чоловік. Тверду, добре треновану руку. Потиск міцний — трошечки довший, ніж водиться, одразу дає відчуття, що це своя, близька тобі людина. Не тою близькістю, що виникає з приятелюванням, а тою, що об'єднує людей однієї професії, якщо вона пов'язана з реальним ризикуванням і постійною конспірацією. Ніщо так не зближає людей, як це. І ніде так швидко й так міцно не зароджується дружба, як у людей небезпечних професій. Тут це не розкіш. Це просто необхідність — абсолютна, беззастережна необхідність, без якої не можна жити розвідникам, космонавтам, льотчикам-випробувачам і справжнім солдатам. Всім, кому завжди перед лицем можливої смерті доводиться підстраховувати один одного.

— Така спека, а ти в костюмі, — співчутливо дивиться на Баклана сивий чоловік уважними сірими очима. — Можна подумати, що тебе запросили на дипломатичний прийом.

— Звичка, — каже Баклан, посміхаючись. — А потім: чим не прийом? Вино, фрукти...

— У вас, на Півночі, це рідкість. Правда?

— Та як вам сказати? Усього буває... Зрештою, в цьому щось є. Дайте напитись.

— Знімай свого піджака і сідай до столу. — Господар наливає в фужери прозорого вина. Порскає туди зельтерської з сифона — подає Бакланові. — Починай з цього. Прекрасно гамує спрагу і підвищує тонус.

— Та ні. Налийте мені коньяку.

— Ну, дивись, Вам, молодим, все б міцні напої...

— І міцні горіхи, — підморгує Баклан. — Як оце ви підсунули мені тут.

— А що? Ти не задоволений? Навіть тим, що хоч трохи поживеш на півдні?

— Навіть цим. Я просто не вірю. Не можу повірити, щоб отака неміч, як цей іммігрант з Аргентини, приїздив до нас із якимсь завданням.

— Одначе, — суворо перебиває Павла господар.

Він неквапом прикурює сигарету. Затягнувшись, одливає прохолодної суміші і якийсь час мовчить, дивлячись на скатертину.

— Одначе, — озивається він після довгої мовчанки, — май на увазі, ніяких сумнівів немає і не може бути. Інакше тебе б не забирали з твого Заполяр'я

і з твоєї роботи. Ми вже знаємо напевне, що цей аргентинець, цей дон Базіліо, або просто Василь Забутий, привіз сюди не лише свої кістки, щоб ними здобрити рідну землю.

— А що він іще може зробити? На що здатна ця мумія? Хіба вони такі дурні, щоб вплутати в цю небезпечну гру людину, яка, власне, вже мертва?

— Ти ставиш надто багато запитань, і мені це не подобається. За цим аргентінцем—десятиліття справжньої роботи в розвідці. Щоб заплутати сліди, його й перевезли з тої країни, де він працював, у Аргентину. Це був далекий приціл. І тепер йому залишається зробити те, чого не може зробити ніхто з них: поновити зв'язки із загубленими людьми. Я тобі ще раз повторюю: «Хелло, бос» приїхав сюди не дарма. Він має йому передати ті відомості, які в них лишились, а старий вже розшукає тих людей, немов своїх далеких родичів. Це так природно — розшукати й побачитися з родичами. Перед смертю.

— Але ж «Хелло, бос» не виявляє настійливості?

— Він був би круглим ідіотом при цьому.

— Нехай. Тоді була б хоч одна якась спроба?

— Вона була. Сьогодні. Невдала спроба. Після цього «Хелло, бос» передасть свої функції комусь іншому.

— Кому?

— Ну, хоча б комусь з іноземних журналістів. Ти повинен зважити на це і не спускати ока з старого. Май на увазі, це не так просто!

— Я це завжди пам'ятаю,— промовив Баклан.— Для цього ви мене й покликали?

— Хоча б. Зрештою, тут можливі всілякі несподіванки, і навіть тебе я вирішив попередити. Щоб позбавити «Хелло, боса» можливості нової спроби, натякни йому, дай відчутти, що ти знаєш про ці сьогоднішні відвідини. Тільки раніш побувай у сестри, дізнайся про все, що там відбулося.

— Єсть! — Баклан одягає піджак.— Я готовий,— каже він, і сивий чоловік підводиться.

— Ніяких різкостей. Аніякісінських. Просто дай йому зрозуміти, що ти знаєш про його відвідини і не хочеш, щоб це повторилося. І все. Більш нічого. Потім тобі доведеться перевести свою увагу на інших. Орієнтуйся сам. Ми за всяку ціну повинні мати ті матеріали, які вони привезли. Це дуже важливо.

— Знаю.

— Коли все закінчиться, я ждатиму тебе. А тепер іди.

Павло прощається й виходить. Чарка з коньяком лишається неторканою. І стіл в первозданній своїй незайманості видається сумним і непотрібним.

— Думай про те, що ми після всього поїдемо ловити кефаль, — каже йому господар.

«Ловити кефаль, ловити кефаль», — повторює в такт своїм крокам Баклан.

Хіба можна зловити кефаль, коли здумаєш? Хіба знаєш, де буває ця прекрасна, туга, немов срібні зливки, риба? Ловити кефаль — це чудесно. Я хотів би це робити з Родомі: відкрите море, далекі острови, і ми вдох. І на ній немає нічого — тільки сонце. Сонце і небо спочивають на ній, і мої очі ніяк не втішаються нею, не намилюються тепер вже довіку...

Хіба можна зловити кефаль вудкою?

Дівчина стоїть на дебаркадері і чекає, щоб він оглянувся.

Не дїждавшись, іде чомусь за ним кілька кроків.

Потім зупиняється.

«Ловити кефаль, ловити кефаль», — відраховує кроки від неї Баклан, а насправді стає все ближче та ближче.

Хіба можна зловити кефаль, коли здумаєш?

Гурзуф, гори і море — все здається їй не цікавим, набридлим.

4

У Мишка руде ластовиння на переніссі і по щоках, кирпатий ніс і великий рот. Глянувши на нього, люди всміхаються і веселішають, хоча Мишко серйозний і живеться йому без батька нелегко.

Побачивши дядька Павла, він щиро посміхнувся, поправив штанці, обсмикав сорочку — все на ньому блаженське, але чисте, і тому думається чомусь про свято.

— Ну, здоров, Мишко, — Баклан бере його сухеньку руку і ласкаво тисне. — Як справи?

— Нічого, — поважно відповідає Мишко. — Заходьте в кімнату. Тільки тихенько, він спить. — Мишко поглядає на вікна другого поверху.

— Як мати?
— Працює.
— А він? — киває Баклан на другий поверх.
— Важко йому, — каже Мишко суворо.
— Нездужає?
— І нездужає, і взагалі... Сумний якийсь...
— Хтось у нього був?
— Так. Товстий, з сигарою.
— Довго розмовляли?
— Ні, я не дав. Я весь час був біля них. Щось про пальму говорили.

— Про пальму?
— Авжеж, про якусь однуку пальму в дендрарії. А потім аргентінець кричав щось сердито й замахнувся палицею на того, з люлькою. І став потім сумний-сумний. Все за серце хапався. Й на мене так жалібно-жалібно дивився.

— Так-так, — зітхає Баклан і кладе свою велику руку на шорстку Мишкову голову. — Гарзд, Мишко, гарзд. Мати приходить пізно?

— Смерком приходить. За нього турбується.

— А ти доглядай старого, будь уважний до нього. І не залишай самого. Прошу тебе, Мишко.

Не попрощавшись і не зайшовши до кімнати, Баклан спускається в долину і приєднується до гурту курортників, що зайшли далеко в гори на прогулянку.

Масовики з мегафонами, удавано веселі, спітнілі й метушливі, весь час кричать у свої апарати порожні слова про те, що й без пояснень відомо й зрозуміло всім вже давно, і їх ніхто не слухає.

— «Хелло, бос!» — гукає Баклан, пізнавши серед інших масивну постать любителя сигар і бесід з доном Базіліо.

— Хеллоу! — відгукується той рокітливо. — Я радий вас бачити...

— Я теж, — перебиває його Баклан. — Але я хотів би і попросити.

— До ваших послуг, — без ніякої інтонації каже «Хелло, бос», наче автомат або робот.

— Як будете йти до дона Базіліо, візьміть і мене з собою. Мій племінник каже, що вам дуже важко порозумітися, і ви тільки кричите один на одного.

«Бос» дивиться на Баклана очима незворушного спокою.

— Х-хе! Ми ще й як порозумілися! Ось у мене словник. Я роблю успіхи в іспанській мові.

— Радий за вас. Думаю, у вас є підстава для цих успіхів.

— Що ви маєте на увазі? — сигара пересунулася в інший куточок рота.

— Ну, хоча б те, що ви знаєте її давно.

— Гм, ви все жартуєте, містер Баклан. Що ж, почувття гумору — великий дар.

— Безперечно.

— Салют! Я пішов, мене кличуть.

— Це не вас. Не турбуйтеся, «бос», кличуть мене. До скорої зустрічі.

Баклан підходить до групи масовиків, які його гукнули.

— Скажіть м-м-м,— цідить один з них.

— Скажу м-м-м,— перекиривляє його Баклан, і всі сміються.

— Що це за стежки, ви не знаєте?

— Знаю. Оця, верхня, веде на виноградники інституту «Магарач» і далі в заповідники, а нижня, нижня... Не пам'ятаю. Здається, в каменоломню.

— То як же? — звертається один з них до товаришів.

— Я б не радив іти туди — каже Баклан.— Стежки давно покинуті, позаростали. По них важко ходити, а люди ж вийшли на прогулянку. Так чи ні? Ну от, і потім, кажіть, що стежки ці небезпечні, в'ються по крутих схилах над десятиметровими урвищами.

— Досить. Все ясно,— каже котрийсь з масовиків.— Ми вам вдячні.

— Будь ласка.— Баклан помічає на собі чийсь погляд і зустрічається з гарячими очима Родомі. Вона посміхається йому і махає рукою.

— Знаєте,— каже Баклан масовикам.— Я піду верхньою стежкою, взнаю, яка вона, а завтра, як можна буде, прийдемо сюди.

— Це не обов'язково,— каже один.

— Це цікаво,— каже другий.— Я б теж пішов з вами, але я на роботі.

— У вас міцне взуття? — питає третій.— Треба мати добрі підощви і міцний канат.

— Для чого?

— На всякий випадок.

— Все буде гаразд, нічого не трапиться, — каже Баклан і незабаром зникає в заростях.

Тільки камінці, зриваючись з-під його ніг, довго шарудять по схилу. Але скоро й ці звуки стихають у вечірній настороженій тиші.

До масовиків підходить «Хелло, бос», питає їх щось про Баклана і скептично всміхається.

— Це небезпечно? — тривожиться Родомі, почувши розмову.

— Так, — кажуть їй байдуже. — Коли довго ніхто не ходить стежками, каміння стає підступним.

— Може статись обвал? — питає дівчина.

«Хелло, бос» дивиться на неї холодним поглядом і йде вперед, а дівчина кидається на стежку і зникає в кущах.

— Вона не по тій стежці пішла, ти помітив?

— Вона пішла по нижній.

— Треба гукнути її. Треба зараз же гукнути, — наполягає «Хелло, бос», але його не слухають.

— Далеко не забіжить, — впевнено каже котрийсь з масовиків. — Незабаром повернеться.

— Йдемо далі, — гукає інший у мегафон. — Маршрут до Червоного каменя, де вирощують знаменитий кримський мускат. Йдемо до Червоного каменя! — вигукує металевий голос, і по горах перекочується луна.

5

Баклан йде в гори стежками, які знали колись тільки татари. Тепер вони позаростали жимолостю, кизилом та держидеревом і по них важко продиратись. На крутих кам'яних схилах можна помітити оленячі сліди. Іноді на ці майже непомітні стежини вискакують зайці і лисиці, і дикі кози, завмерши в напрузі та нашорошивши вуха, стоять — живі! З прекрасними, як сон, очима. Напружені, мов луки. Струнки, як мрії. І щезають, мов короткочасний настрій. Або як оце зараз сонце у хмарах. І де вони тільки взялися на чистому синьому небі! Клубочаться грізно й нестримно, проковтнули сонце і вже обіцяють грозу — темніють дедалі більше, — десь сердито гуркочуть громом.

О, ці південні широти, ці раптові, непередбачені зміни в природі! Як йому важко живеться без них на да-

леких і тихих рівнинах Півночі, де зима — так зима, а як ніч — то вже ніч, без кінця і початку на довгі місяці.

Його давно вже втомили ті довгі полярні ночі і сірі дні безликого комариного літа. Але там він мало думав про це і ні на що не нарікав. Тільки приїхавши за стільки літ сюди, на південь, сприймає тут все якимось надто яскраво, як у дитинстві.

Хіба ми вміємо так радуватися всяким змінам в природі, як у ту голоштанну неповторну пору, коли під шум дощу, під гуркіт грому бовтались на страх матерям у каламутних потоках, підставляли під прохолодні струмені свої білі й русяві голови, свої худенькі плечі в мокрих сорочечках або й без них і гукали:

— Іди, іди, дощику, зварим тобі борщику...

Баклан усе пригадує надзвичайно чітко. Раптом на стежину падають, збиваючи пил, перші краплини, ніби хтось сипонув камінців під ноги.

Летять з прозорої високості холоднуваті смарагди, б'ють його по руках, і по тім'ї, і по грудях, розбризкуючись ще в не згаслому сонці. Ударившись об кам'янисту стежку, така крапля лишає чималу пляму, що на очах зменшується і висихає, але натомість одразу декілька плям виникає з глухим і веселим стуком, їх усе більше і більше, і Павло мусить ховатись під розложисту шапкасту сосну від справжньої зливи, що порснула з неба, не дочекавшись, доки сховається сонце у хмарах.

Падають і падають дорідні краплі, наче над оцими горами, долинами, над людьми і оселями хтось трусував величезне дерево, і з нього сиплються на землю перезрілі прозорі плоди. І пахнуть вони небесною свіжістю і громом, що вуркотить собі та й вуркотить над горами, приглушений дружним могутнім шумом дощу. Нагрітий камінь парує під ним, і над самісінькою землею висить прозорий серпанок, і хочеться стрибати, кричати, розмахувати руками, щоб увесь світ звернув на тебе увагу і звеселився, як ти.

Баклан стримує себе, щоб не закричати, не застрибати, бо саме хтось біжить під дощем, унизу, по такій самій кам'янистій паралельній стежці. Біжить вона, та дівчина, ім'я якої він не розуміє і яку вже, мабуть, любить, бо чом же так стукає серце і чому радість сповнює його від одного її вигляду. Але куди вона

біжить? Стежка та небезпечна, він не одразу, щоправда, згадує, чому саме.

— Ей! — кричить Павло, і шум зливи глушіть його поклик. — Еге-гей, сюди!

Але дівчина не чує. Розкинувши руки, мов крила, підставивши обличчя під струмені дощу, біжить вона стежкою легко, невагомо, немов величезний строкатий птах з далеких країв, і, мабуть, сосни, олені й тутешні птахи милуються нею і заздять їй. Довгонога, висока, гнучка, летить вона поміж деревами й кущами, крізь дощ і вітер.

«О, там же провалля!» — згадує Баклан.

Він наосліп кидається за дівчиною, перестрибує через каміння і ніяк не може її догнати.

— Ей! — у нестямі кричить Баклан. — Еге-гей! Спитіться.

Йому стає жарко і якось неначе аж млосно. «Отак розігнавшись, вона зразу не зуміє спинитись, і все...» — з жахом думає він. І летить за нею мов навіжений.

Стежка то в'ється поміж кущами і обривається зовсім несподівано, то підіймається вгору, звідки видніються десятиметрова гранітна круча й гостре каміння внизу.

— Та стійте ж! — кричить Баклан, не чуючи ніг під собою.

Якимсь неймовірним зусиллям дівчина різко зупиняється над самим проваллям і затуляє очі обома руками. Стоїть нерухома, залякла, тільки маленька червона сумочка погойдується перед її обличчям на тонесенькім ремінці, перекинутім через засмаглу руку. Він бачить все надзвичайно різко і яскраво, ніби висвітлене й сфокусоване, в цю вирішальну мить.

Наступної долі секунди він налітає на дівчину збоку, шарпає її до себе й кидається з нею геть від провалля. А відбігши, разом з нею шугає під якесь густе дерево і сердито кричить на неї, як кричав колись на малих своїх сестер.

Обоє важко дихають, в обох по обличчях течуть дощові патьоки, а мокре волосся спадає на очі.

Вона повільно опускає руки, дивиться на нього здивованими й чистими очима, в яких світиться відчай.

— Куди це ви бігли, Родомі? — питає Баклан, важко дихаючи.

— Я бігла за вами,— каже вона, і губи в неї тремтять і зламуються.— Я боялась, що не здожену вас,— близько-близько заглядає йому у вічі, і пахуче й гаряче дихання її набивається Бакланові у ніздрі.

Шумить дощ, куряться синім серпанком лісисті гори, вгорі і внизу, і Павло Баклан обережно пригортає податливу дівчину — ніжно, немов уві сні. Вона несподівано охоплює тонкими руками його мокру шию і палахкотючим задиханим ротом впивається в його тверді, наче кам'яні, губи, яких він сам усе життя соромився.

І був той дощовий день, як ніч.

І була тепла-тепла земля під тим єдиним на світі деревом.

6

Дерев'яний будинок — гучний, мов беккерівський роляль. Тут навіть шум дощу якось незрозуміло посилюється, і падіння кожної краплі звучить немов з мегафона.

— Нащо ти привів мене сюди? — тривожно шепоче Родомі.— Наші поцілунки лунають тут гучно, немов у церкві, і сусіди в найдальших кімнатах почують нас.

— Нехай,— махає рукою щасливий Баклан.— Це дрібниці. Яке нам діло до того, що нас хтось почує? Нам треба негайно переодягнутись. Поглянь,— він легко піднімає її і переносить на інше місце.— Ти бачиш? — показує туди, де вони стояли досі.

— Ха-ха, калюжа! — сміється Родомі і знову пригортається до нього, бо по сходах чуються чийсь важкі повільні кроки.

Нарешті стукають двері, гримить у них ключ, і той, що підіймався сходами, йде тепер по стелі, наче по їхніх головах. Зупиняється серед кімнати. Чути, як він, покруктуючи, сідає в крісло, і воно рипить під ним.

— Як можна жити в такому домі? — дивується дівчина.

— О, це чудесний будинок. Вілла!

— Ну, нехай — все одно. Хай навіть у такому домі проходить ця надзвичайна ніч. У тебе були такі ночі?

— У мене? Ні. Це смішно, але ти в мене перша. Отака, незвичайна.— Він знімає з вішалки теплий халат і подає їй.— На, переодягнися, бо простудишся.

— Яка «отака»? — беручи халат і дивлячись йому в очі, питає дівчина.

— Прекрасна, — шепоче Баклан, — і взагалі... Дивно!

— А чий це халат? — питає вона, знявши блузку і зупинившись у нерішучості.

— Не бійся, це наш халат. Його носить моя старша сестра.

— Та, що купувала нічне море і гори, як ти був малий? І потім хіба ти був коли-небудь малим?

— Усі ми колись були малими, — каже Павло і не може одвести від неї очі. — Дай я витру тебе.

Він швидко знаходить у шафі махровий рушник і обережно, як малу дитину, витирає її. В розсіяному світлі дощового смеркання він бачить її всю, до найменшої дрібниці, і йому не віриться, що вся вона — його. Це майже те ж саме, що вся земля, з ріками, океанами, лісами й полями, в один день подарована йому кимсь добрим і великим. Але він не може висловити цього, він тільки обережно й ніжно доторкається до неї рушником і ніяк не може намілуватись нею.

— Чого ти мовчиш? — питає вона, обнімаючи його. — Подай нарешті халат, мені холодно.

— Ні, ні, — бурмоче Баклан, — ні. Я знаю тепер, на що здалися природі такі довгі віки.

— Знаєш, то скажи.

— Щоб створити тебе.

— Не кажи цих банальностей. Я їх наслухалась доволі за своє життя. — Вона звільняється з його обіймів і одягає халат. — Я тебе полюбила за твою суворість, за те, що ти — це ти.

— Коли ж ти встигла мене полюбити?

Вона зітхає, розпускає коси і починає розчісувати їх. За розчиненим вікном шумить дощ. У лісі кричить якийсь неугавний нічний птах. До них у кімнату заглядають гори, темніші за ніч, і Ялта внизу — немов розісланий на нерівному вогнистий килим.

— Коли? — каже вона задумано, стоячи під грубою, мов узимку. — Думаєш, тільки ти мене бачив зі свого вікна? Я теж цілі три тижні дивилась на тебе.

— Ну то й що?

— Ну й нічого. Не треба про це говорити. Тут нічого нового не скажеш. Майже все сказано до нас. Головне — оця ніч, і ми вдвох серед неї, і цей дощ... Цей дощ. — Вона раптом схлипує і, перебігши лунку, мов

барабан, підлогу, припадає до Баклана, ткнувшись йому в мокрий піджак, і плаче, нервово здригаючись.

— Що з тобою? — дивується Павло. — Чого ти, ну що ти...

І в цю мить йому здається дивним увесь сьогоднішній день, і їхня розмова на катері, і те, що трапилося там, під деревом, і цей несподіваний плач уночі без видимої причини, і ця малознайома дівчина в сестринному халаті здається до болю милою і чужою, немов з іншої планети.

Дощ за вікном перестав шуміти, і вже чути за стінами і там, на другому поверсі, чужі кроки й приглушені голоси.

Але чуже життя летить повз них разом з ніччю і якесь воно прозаїчне, якесь суворе і занадто справдішнє в цій нереальній, в цій дивній мовби тільки їхній ночі.

Баклан мовчить. Хай плаче дівчина, нехай поплаче. Може ж, він колись дізнається про причину цих сліз? Може, в цю ніч їй треба поплакати? Хто знає, і він ні про що не питає. Чує, як вона схлипує, болісно й рідко, ця чужа дівчина, мов доручена йому чужа дорогоцінність. Він обнімає її з самозабуттям, із жалем і ніжністю.

«Але з чого б їй плакати? Ну, з чого?» — думає Павло.

А в цей час гаккають двері і по коридору твердо і гостро стукають кроки — врівноважені, впевнені, все ближче до їхніх дверей. «Наче фатум», — думає дівчина і звільняється з Бакланових обіймів.

— Зараз постукають, — шепоче вона.

Але не постукали.

Впевнено й звично вставили ключ, повернули, і на порозі розчинених дверей у темряві бовваніє жінка у світлому платті. Вона тягнеться до вимикача, а Баклан зупиняє її.

— Не треба, Марино, — тихо каже він.

— Ой, — інстинктивно відступає до виходу сестра.

— Не лякайся і йди сюди.

— Але що трапилось? Чого ти сидиш у темряві?

— Я не один, Марино.

— Не один? — дивується сестра. — Тим більше треба увімкнути світло.

— Ну, тоді вмикай і не дивуйся.

Клацає вимикач. Усі троє мружаться і якийсь час ніяково мовчать. Марина з цікавістю розглядає Родомі. Погляд її теплішає, на губах з'являється усмішка, що розливається потім по всьому обличчю.

— О-о,— каже сестра.— Нарешті.

— Знайомтесь,— каже Павло.

На змарнілому сестриному обличчі вираз здивування змінюється виразом захоплення: важкі, як у Павла, брови опустилися, обличчя осяялось привітом і вдовolenням. Марина подає Родомі руку, і якийсь час стоять вони одна перед одною, схрестивши погляди.

— Мене звать Марина.

— А мене Родомі.

— Родомі — це троянда,— каже Марина братові.

«Дивне ім'я»,— думає Баклан і хоче спитати, якою мовою «родомі» означає «троянда». Але не зважується, а потім забуває спитати.

— Ти довго барився, Павле,— каже сестра.— Я вже й не сподівалася побачити тебе з дівчиною. Але барився ти даремно, брате. Я рада,— каже вона якось тихо й сердечно.

— Радіти тут нічому,— каже Родомі.

— Ну, це, як кажуть старі люди, один бог знає.

— І я знаю,— зітхає дівчина.— Я теж знаю, на жаль. І тут нічого не зробиш.

Спантеличена Марина дивиться на них обох запитливо.

— Нічого не розумію,— каже вона з прикрістю і образою.

— Ми й самі не розуміємо, що з нами сталося сьогодні. Це як сон.

— Мов сни дитинства, які вже давно перестали нам снитися? — питає Павло.— Родомі, ти нічого не говорила зараз, і ми забудемо про це. І ти, Марино, забудь. І не сумуй.

— Я нічого не розумію,— повторює тим же тоном сестра.— Щось тут не так. Мабуть, ти в мене нещасливий, брате. Мабуть, так і будеш одинцем. Як старі лосі. Знаєш, такі могутні, відважні і мудрі лосі, що живуть самотньо в найглухіших лісах від весни до весни.

— Ну, який же я лось? Та ще — старий?

— Хіба я знаю? Ну, нехай я самотня. У мене чоловік загинув на війні. А ти? Ми всі мріяли, що в тебе

буде така дружина. Саме така, як Родомі. І якщо ти й тепер не женишся...

— Ну, про це рано ще говорити,— зупиняє її Павло на півслові.

— Рано? Коли б не пізно було, брате. Коли б не пізно...

Вона швиденько приготувала вечерю: бринза, свіжі помідори, якась риба і пляшка вина.

— А ми таки здорово зголодніли,— каже Павло серед ніякової гнітючої мовчанки.

— Та й санаторні обіди вже набридли.— Родомі бере чарку із золотистим вином, пригублює і дивиться на неї проти світла.— Що за чудесне вино! Як воно зветься?

— «Золоте поле»,— каже Марина стримано.

— Це її гордість. Марина виводила новий сорт винограду, і вино з того винограду одержало золоту медаль в Будапешті.

— «Золоте поле» — красива назва. А я все життя мріяла про Золотий берег. Поїхати туди, на край світу, де так багато лагун і могутніх тропічних лісів, повитих ліанами. Де кокосові пальми шумлять на березі океану, і банани, й какао...

— І раби...— підхоплює Баклан.

— І жадюги-колонізатори,— додає Марина.— На Золотий берег поїдемо, коли їх не стане. Отам можна розвести виноград. Я теж мрію поїхати туди і повезти нові сорти. Особливо ті, яким тут, у нас, не вистачає сонця. Бо на Золотому березі тільки кокосові пальми та какао — те, що вигідно колонізаторам. А чорні дітки живуть упроголодь і ніколи не їдять винограду. Я обов'язково повезу їм свої сорти: дітям виноград потрібен, як сонце.

— У вас прекрасна професія — садити виноград і робити з нього таке чудесне вино! Я заздрю вам, Марино. Ви добре вмієте це робити.

— Всі ми щось уміємо робити,— нехотя відказує Марина.

Родомі, перегнувшись через стіл, цілує її.

— За вас Марино,— піднімає вона чарку.— За ваше щастя й удачу.

— Краще он за нього пийте,— киває Марина на брата.— За його щастя, за те, щоб він оженився якнайшвидше.

— Тепер я б хотіла, щоб він увесь вік не женився і все життя пам'ятав мене так, як я його пам'ятатиму. Я рада, Марино, що у вас такий брат. І один бог знає, наскільки ви щасливіші за мене! — Родомі випиває вино, тамуючи хвилювання. Марина дивиться на неї з подивом. Вона тепер ніби зовсім забула про Павла. Вона пильно і захоплено стежить за кожним жестом Родомі, ловить кожне її слово. І Павло якось непомітно випав з розмови, мов дитина з колиски. Здається, Родомі теж захопилась його сестрою, і йому дуже приємно від цього. Відійшов до вікна, закурив.

Доць знову пустився — шумить за вікном рівно й могутньо. І навіть вогні Ялти потьмяніли, неначе на них накинули тканину. Марина стелить постіль, а Родомі прибирає зі столу. «Проза,— думає Павло, стоячи біля вікна і докурюючи сигарету.— Дивно, як може поєднуватися в житті все найромантичніше з найреальнішим. Просто дивно! І в цьому так багато мудрої краси».

— Вам постелити на канапі? — питає сестра Родомі.

— Мені не треба постелі. Аби була в нього,— киває дівчина на Павла.

— Як? — дивується Марина, зупинившись з розгорнутим простирадлом над канапою і поглядаючи то на Родомі, то на брата.

Родомі зітхає.

— Марино,— каже Павло сестрі,— роби, як вона велить.

— Але чому? Нащо вам така поспішність у всьому? Родомі мовчить.

— Не знаю,— каже Павло.— Я нічого не знаю.

— А хто ж знає?

— Вона.

— Родомі, з'ясуйте нарешті, що все це значить? Бачу вас красивими, щасливими і — сумними. Якесь розлука у першій же зустрічі, все якесь надто швидке, несподіване, просто голова йде обертом.

— Якби ви знали, Марино... — тихо і проникливо каже Родомі, дивлячись на неї довгим, переконливим поглядом.

Марина схиляє голову.

— Я розумію,— каже вона.— Я все розумію більше й глибше за вас, Родомі. Бо я любила і втратила чоловіка. Так любила... Не всім це дано. А втратила зви-

чайно, як усі: на війні. Тому я вас розумію. Обох,— додає вона, глянувши на брата.

Баклан обертається, нервово вистукує щось по підвіконню і починає насвистувати під шум дощу за вікном, під мовчанку за спиною.

— Я йду,— каже нарешті Марина.— Я вже йду. І хай буде вам щаслива ніч у моїй хаті. Щаслива і довга, хоча...

— Літні ночі дуже короткі, сестро.

— «Короткі, мов життя»,— казав колись наш батько під час косовиці. Добраніч вам.— Марина цілує дівчину і повз брата йде до дверей, навіть не глянувши на нього.

— А куди це ви, Марино? — турбується Родомі, підбігши слідом за нею до дверей.— Ви через нас покидаєте свою кімнату?

— Ні, ні, я завжди ночую тут, поруч, нагорі. Там зараз мій син. Вже давно, мабуть, спить.

— Чому нагорі, Марино? Ще й сина примушуєте. Навіщо це вам?

— Сусіда хворіє на серце, боїться ночами залишатися один. Каже: вмру — ніхто й не почує. От ми й ходимо до нього.

— А він самотній? Нікого немає з родичів?

— Немає. Він іммігрант, з Аргентини приїхав минулого року. Чого люди в глибокій старості кидають батьківщину?

— Хто знає,— озивається од вікна Павло Баклан.— Охота тобі про це говорити зараз.

— Він дуже старий? — питає Родомі без будь-якого інтересу.

— Він хворий,— каже Марина й виходить.

— То його кроки ми чули, коли прийшли сюди? — питає Родомі.— Такі важкі повільні кроки.

— Так. Але що тобі до цього іммігранта, Родомі? Нащо він тобі? В цю першу нашу ніч не про нього хочеться говорити. І думати хочеться не про нього.

— Вірно, любий. Ми будемо думати і говорити про нас. І про наше кохання.— Вона вимкнула світло, підійшла до Павла, обняла його.— І про ті дні, що залишилось нам провести разом.

— І про Золотий берег, і «Золоте поле».

— І про далекі острови, куди ми колись, може не скоро, поїдемо разом.

— І про океани, де бушують шторми і літають сміливі невтомні альбатроси і де маємо бути ми. Все життя.

— І все життя ти снитимешся мені, мій єдиний, мій не зустрінутий досі.

У шумі дощу її тихий голос звучить дивно, мов заклинання...

Їх розбудили ті ж самі кроки. Важко прогупали сходами, потрясаючи дім, розігнали їх сон, пролунали по під дверима і тепер завмирають десь за порогом.

— Він,— якимось неспокійно і тривожно шепоче Родомі і прислухається, сівши у ліжку.

Павло Баклан посміхається: його блискучі карі очі меншають, лукаво мружачись, скошуються на Родомі.

— Ти моє дивнеє диво,— каже він їй, і в неї навертаються сльози.

— Не говори так зі мною, прошу тебе.

— Чому, Родомі?

— Тому, що ніхто і ніколи в світі сказати так не зуміє, і мені боляче.

— Мені теж. Ти як сон. Як найкращі мої дитячі сні, Родомі, яких я ніколи не забуду. Бо вони найкращі. І ти найкраща, Родомі. Найкраща в світі. Бо красивішої жінки не може створити природа; при всьому багатстві фарб, ліній, вигадок вона виявилася б бідною. Я ніколи не надивлюсь і не наamilуюсь тобою, Родомі. Ніколи!.. Іди сюди.

— Тобі ніколи надивлятися,— не рухаючись, каже дівчина,— як і мені.

— Я не вірю в ці вигадки і не хочу нікого слухати. Ніщо не може нас розлучити...

— Навіть якщо я з іншої країни?

Він пильно і стривожено дивиться на неї якусь мить, заплющує очі й одвертається.

— Навіть це,— каже він тихо і важко.— Але, слава аллахові, ти не іноземка? Родомі, адже ти не іноземка, правда?

Баклан раптово повертає голову, обдає її сухим блиском своїх гострих очей, і верхня губа його здригається.

— Чого ти мовчиш? — питає він тихо і врівноважено.

— Нам пора вставати,— каже Родомі і вистрибує з ліжка.

Довгонога, туга, вся якась округла і ніби крихка, як усе рідкісне, стоїть вона серед кімнати на килимі, мов казка про далекі острови в океані і пальмові гаї на вітрі.

— Мабуть, древні люди, що жили на далеких островах твоїх дитячих снів тисячі років тому, мріяли, щоб на землі колись з'явилася ти, Родомі. Вони тесали з граніту оті кам'яні потвори і мріяли про тебе. Я просто не вірю, що спав і їв з тобою разом, що пестив тебе...

— О, ти, невірний Хомо! Як це може бути?

— Дивуюсь і сам. Але коли зараз дивлюся на тебе, мене огортають сумніви. Просто неймовірно.

— Щоб не було сумнівів, я одягнуся.

— Не треба, Родомі.

— А що ж я буду робити? Стояти і все?

— Все.

— Це тобі скоро набридне.

— Надивитись на тебе — для цього мало всього людського життя.

— Тобі мало було цілої ночі на такі слова. Мені здається, вони світилися у темряві. Але ранком... Ранком, мабуть, говорити і думати треба зовсім про інше, ніж вночі. Слова, кажуть, вранці линяють.

— Линяють? Дурниці. В сонячному сяйві все яскравіше — слова теж.

Легенький стукіт у двері перериває його слова, і Родомі повільно повертає голову.

— Хто це? — питає вона Баклана.

— Витримка в тебе, Родомі, добра, — задумано каже він і, насупившись, гукає: — Хто там?

— Це я, дядьку Павле, — відповідає з-за дверей хлопчачий голос.

— Чого тобі, Мишко?

— Мені — нічого. Я піду в кіно з нашим сусідою, а ви снідайте без мене. У кухні сметана, сир. І каву я вже зварив по-турецькому, як ви любите.

— Спасибі, Мишко. Ти в мене гарний племінник.

— А як будете йти, то ключ покладіть під дверима, добре?

— Добре. Йди, та діда ніде не кидай.

Доки вони говорили, Родомі одягнулась, миттю поправила волосся і вже стояла серед кімнати свіжа, чиста, неторкана, наче й не вона щойно вискочила з ліжка. Немовби інша стояла тепер перед Павлом — відчу-

жилась якось одразу, очі пригасила, і обличчя немов загострилось, відпливло від нього і затверділо. Метнула погляд у вікно і байдужим тоном спитала:

— Так цей чоловік з Аргентини?

— А що?

— Я хочу з ним поговорити.

— Невже? — посміхається Павло. — От не думав. Про що ж ти говоритимеш з ним?

— Ні про що. Взагалі. Я вчила іспанську мову. Хочу перевірити себе.

— Встигнеш...

— Ні, я йду зараз.

— Ти нікуди не підеш, — все так же спокійно каже Баклан, закурюючи.

Родомі йде до дверей, але в одну мить Баклан опиняється там раніше від неї, виймає ключ і ховає в кишеню піжами.

— Що це? Ув'язнення? — питає Родомі, бліднучи.

— Я не хочу, щоб ти з ним розмовляла. Для чого це тобі?

— Це, зрештою, примха. Звичайна жіноча примха!

— Тим більше. Не всі жіночі примхи можна вдовольняти. У всякому разі...

— Але чому ти так настоюєш, щоб я не поговорила з цим старим чоловіком?

Аргентінець, сивий і згорблений, сидить проти вікна на лаві і куняє. На ньому світлий костюм гарного крою, біла-біла сорочка з старомодним галстуком. Оливкове обличчя вражає жовтою блідістю. На цьому обличчі — великий ніс і великі очні яблука. Вони до блиску напинають опущені повіки, і тому здається, що аргентінець витесаний з каменю, мов древні статуї на далеких островах його батьківщини.

— Родомі, — тихо каже Павло Баклан. — Я не можу тобі дозволити цього. Не будемо більше про це говорити.

— Ну, не будемо, то й не будемо. — Вона, здається, зовсім не була ображена і навіть зраділа цій забороні. — Ходімо тоді на кухню, бо я дуже голодна. Мов акула.

— У тебе, Родомі, дивні порівняння. Я можу подумати, що ти теж приїхала з якоїсь далекої тропічної країни.

— Чому? Тільки через те, що я порівняла себе з аку-

люю? Але їх добре знає весь світ. І всі письменники щось писали про них.

— Так уже й всі...

— Хемінгуей писав?

— Писав. Або про бій биків. Або про акул. Або про левів...

— І це погано? — різко обертається до нього Родомі.

— Це прекрасно і незвичайно.

— Прекрасне завжди незвичайне, — примирливо каже вона. — А про акул писав ще й Лев Толстой.

— Хоча ніколи їх не бачив...

— Це не має значення, бачив чи не бачив, якщо написано вірогідно і красиво.

— Е-е, не кажи... Коли б Хемінгуей не плавав в океані, не ловив сам риби в Гольфстрімі, він ніколи б не написав так свого старого, і ту чудесну рибину, і акул. І оте знамените: «Йому вже не снились ні бурі, ні жінки... Йому снилися леви».

— Ні, він написав це тому, що так зумів усе схопити своїм талантом. Інші плавають в океанах і ловлять риби куди більше, ніж Хем, а написати так зумів він один. І все. А тепер ходімо снідати, бо ти ж, мабуть, не хочеш, щоб я вмерла з голоду в цей чудесний ранок.

— Я хочу, щоб ти мільйони років була такою, як сьогодні. І щоб був з тобою я.

— Такий, як оце сьогодні...

Обнявшись, вони входять у чепурненьку світлу кухню з білосніжним столиком під вікном і з букетом квітів у низенькій вазочці. Але не встигли й каву налити, як двері з грюкотом розчиняються. Вбігає хлопець років дванадцяти з наляканими очима.

— Щось трапилось, Мишко? — питає його Баклан.

— Він помирає... — видихнув хлопець. — Там, біля кінотеатру.

Родомі повільно підводиться з свого місця. Повільніше, ніж годиться в таку хвилину. І зачіпає блюдце, на якому стояла її чашка з кавою. Велика чорна пляма швидко розливається по скатертині, і дівчина дивиться тільки на неї.

— Спокійно, Родомі, — каже Баклан, пильно дивлячись на її зблідле обличчя. Він швидко одягає піджак і питає племінника: — І ти його покинув у таку хвилину? Як ти міг?

— Дитина злякалася, — захищає Мишка Родомі. — Це було, мабуть, так несподівано...

— Як це було, Мишко? Розкажи. Тільки не тут — по дорозі.

Вони виходять і швидко йдуть по гарячій землі, під прекрасними шатрами сосен, у повітрі, вкрай насиченому солодкими сонячними запахами хвої, і квітів, і теплого каміння. Серед такої краси — назустріч чужій смерті.

— Ми доходили до кінотеатру, коли він схопився за серце і почав сідати...

— Просто на стежці?

— Так, на стежці. Закрив очі, присів і повалився на бік.

— Він щось казав?

— Ні. Тільки дивився на мене жалісно.

Коли вони добігають до кінотеатру, застають там натсви і машину швидкої допомоги.

Родомі підходить до старого, а Баклан зупиняється у натовпі за кілька кроків. Він чує приглушене бурмотіння старого: «Пальма, — белькоче аргентінець по своєму, пильно дивлячись на Родомі. — Прийдуть інші. Вони обов'язково прийдуть, молоді...» Він схиляє голову на груди і затихає. Носилки з померлим ставлять у машину. Молодий худорлявий лікар з ручкою і блоком стоїть перед натовпом.

— Так ніхто й не знає адреси старого? — питає він уже, мабуть, не вперше.

— Ми знаємо, — каже Баклан, і йому хочеться сказати: «Аргентина». Ото здивувалися б усі! А лікар, мабуть, розсердився б. — Завезіть його в будинок лісівництва. А що, докторе, він помер?

— Так, — швидко відповів доктор. — Він ваш родич, батько?

— Ні, — спокійно відповідає Баклан, тримаючи Родомі за руку. — Він наш сусіда.

Осторонь натовпу стоїть під сосною Мишко і плаче — зіщулений, худий хлопчик. Сирота, що всіх жаліє і мало ще розуміє в житті.

— Гайда, Мишко, — каже йому Баклан, обіймаючи за кістляві гострі плечі. — Мужчини не плачуть ніколи. Запам'ятай це.

Родомі тільки пильно дивиться на Мишка, а потім стає перед ним на коліна і витирає сльози.

— Це — депресія після пережитого напруження, — каже вона заспокійливо.

— Ти говориш, мов лікар. Може, ти і є лікар? — питає її Баклан. — Я навіть професії твоєї досі не знаю.

— Тепер це не має значення. Ніякого значення, Павле.

— Чому? Через цю смерть?

— Уяви собі, що через неї.

— Через смерть зовсім чужого чоловіка? Яке це має відношення до нас?

Родомі довго і пильно дивиться на нього, підводиться з колін легко і граційно.

— Не треба цієї розмови. Краще проведи мене. Пора.

— Ми можемо піти цією дорогою, вниз. Але ти забула...

— Сумку? Не турбуйся.

— Може, послати за нею Мишка? Вона ж тобі, мабуть, потрібна?

— Зовсім не потрібна. Ходімо. — Родомі йде вперед, так само обіймаючи Мишка, і Бакланові нічого не лишається, як йти за нею.

Вони виходять до білої огорожі, за якою важко зелене темний сад. Видно густі зарості туї, групи і цілі алеї кипарисів, вільно розкинуті горіхи й магнолії з прекрасними білими букетами цвіту в широкому блискучому листі, якісь світло-голубі гімалайські кедри і пірамідальні акації, обплетені в'юнкими трояндами, і поміж усім цим — квіти. Клумби, немов кошики, не вміщають усього барвистого багатства, і квіти вивергаються з них, наче киплять і от-от виллються і затоплять ці білі виметені алеї, і нікуди буде ступити ногою.

— Це ботанічний сад? — питає Родомі. — Він закритий для всіх? І входити нікому не можна?

— Так, це дослідний парк — дендрарій. Але ми зможемо зайти, раз тобі хочеться.

— А нас пустять? — з сумнівом і ваганням питає Родомі.

— Спробуємо. — Баклан підходить до сторожихи — чепурної бабусі у білій хустці — і про щось довгенько розмовляє з нею. Бабуся махає рукою: ідіть, мовляв.

У саду тихо. Задушливо пахне магнолія. Дзижчать якісь комахи, тріщать цикади, і, коли заходиш у бічну, затемнену алею, здається, лишаєшся один в усім світі

і можеш не ховати ні думок своїх, ні почуттів, ні намірів.

— Та глядіть же, не чіпайте нічого,— гукає їм сторожика.— За хлопцем дивіться пильно, щоб, бува, не зірвав чого-небудь. Тут усе на обліку, все під наглядом. А погуляти — чого ж? Гуляйте на здоров'я.

— Я рада! — вигукує Родомі.— Я така рада! — Вона розкидає руки і починає танцювати по алеї.

— Чому рада? — дивується Баклан.

— Тому, що він помер. Цей аргентінець.

— Ти мене дивуєш, Родомі.

— Ну й що? Я завжди радію, коли вмирають старі люди. Світ наче веселішим, чистішим стає. Легше дихається і вільніше живеться без старих, хворих, сердитих людей.

— Але це — жорстоко. Це просто безсердечно.

— А мені наплювати! Як думаю, так і кажу. Що хочу, те й роблю. Від цієї правильності, про яку ти мрієш, від обов'язків, від понять про пристойність, порядність мене просто нудить. І я не хочу нічого знати. Я хочу жити, я хочу на ті далекі острови з пальмовими гаями, куди мене не пускають і які мені тільки іноді сняться.— Вона розпалилася. Руки її різкі, наче справді дала собі волю після довгих-предовгих утисків.

— Ти кожної хвилини інакша,— дивується Баклан.— Я абсолютно не знаю, чого ти захочеш і що ти зробиш через хвилину.

— Може, тому ти й любиш мене? Чи ти вже не любиш, га? Тоді мені буде сумно.

— І все? І більше нічого? — Баклан хапає її за руку і повертає до себе.— Відповідай же, Родомі!

— І ти ще питаєш? — Її очі, звернені до нього, наливаються сльозами.

Вона вириває руку і йде по траві до пальми.

— Зупинись, Родомі,— каже їй Баклан.— Нас зараз же виставлять звідси.

— Ну, то й що? Хай виставляють,— каже вона, обернувшись, і лукаво всміхається йому.

— Ти не підійдеш до пальми.

Тепер вона зупиняється одразу. Повільно повертається назад і йде слідом за ним, покірною й принишкливою. Якийсь час усі мовчать і йдуть повільно алеєю крізь тоненьку ажурну сітку світла і тіней.

— Але,— каже вона якось болісно і зупиняється.—

Але я не хочу так ходити за тобою. Я не хочу коритися тобі. Не хочу. Не можу, не буду! — Родомі тупає ногою і одвертається.

— Ну, ну,— вертається до неї Баклан.— Ти стомила, Родомі. Перестань, заспокойся.

— Не хочу, не хочу! Я не звикла до цього.

— Всі ми колись звикаєм до того, щоб коритися іншому.

— Це не для мене!

— Брехня, Родомі.— Баклан бере її за руку і пригортає до себе.

— А в чому ж правда? Скажи мені в чому?

— В тому, щоб любити. Коли любиш, то й коритися солодко, і служити славно, і вмерти не жаль. Як мені оце зараз за тебе.— Павло оглянувся: Мишко був далеко. Він підкрадався, підвівши руку, до метелика.

— Чого ж ти мені нічого не дозволяєш? Чому ти мене тримаєш у лабетах?

— Тому, Родомі, що в мене є Батьківщина, за яку я воював, сорок разів міг умерти і zostався живим. Я її люблю над усе. Вона — мій суддя, моє життя, моє сонце.

— Правду про вас кажуть, що ви не вмієте ні жити, ні любити.

— Це теж брехня. Хіба ти не бачиш і не знаєш, як я люблю тебе?

— Коли люблять, прощають.

— Е-е, Родомі. Не все.

— Все! Все, чуєш?

— Ні, моя люба. Ні! Ти помиляєшся.

— Помиляюсь? Помиляюсь... — вона оглядається. Вона гарячково шукає чогось своїми темними, сердитими очима і раптом починає рвати квіти. Спочатку з клумби, потім починає ламати віти квітучого чагарника, біжить до магнолії.

— Родомі! — грізно гукає Павло, і Мишко, забувши про метелика, здивовано озирвається.

— Я не хочу тебе слухати, не хочу тобі коритися! Мені наплювати на твої високі слова, на твої ідеали й на тебе!

Баклан рвонув її до себе і, як колись неслухняним малим своїм сестрам, не тямлячи себе, дає їй ляпаса. Прекрасна в розвихренім волоссі голова здригається і никне, закрита квітами. Не розтуляючи рук, Родомі

кидається і біжить алеєю геть. У всій її постаті, у схиленій голові і піднятих плечах — мука.

«Вона плаче»,— думає Баклан і кричить їй.— Квіти! Захочай квіти!..

— При чім тут квіти, дядечку? — питає його вражений Мишко.— Ти ж її вдарив! Ти вдарив її, дядьку Павле! Як ти міг!

— Га? — Баклан дивиться вслід худенькому племінникові своєму, що, наїжений, мов забіяка-горобець, теж швидко йде геть від нього по алеї, навздогін Родомі...

7

У цю ранню пору порожньо на набережній, порожньо в морі і в просторому темному вестибюлі «Ореанди». Широкими сходами, накритими м'яким килимом, Баклан піднімається на третій поверх, одразу ж, як казав йому Мишко, відшукує праворуч двері з цифрою «57» і прямує до них. Йому не доводиться стукати: двері повільно й безгучно, якимось ніби урочисто відчиняються назустріч, впускають його і зараз же зачиняються.

Чується розпачливе «ах!» — і за дверима, в напівтемряві, він помічає Родомі. У білій, довгій до землі нічній сорочці стоїть вона, в подиві тримаючись за обличчя обома руками, і широко розкритими, нажаханими очима дивиться на нього.

— Хіба ви не бачите, що двері відчиняли не вам? — питає вона здерев'янілими губами.

— Бачу, Родомі.

— Ну, і що ж?

— Не поспішай...

— У мене не так багато часу. І якщо тебе тут застануть, я загинула.

— Але той, кого ти ждеш, вимагатиме доказів, що все ти зробила як слід. Я приніс тобі ці докази.— Баклан простягнув їй червону сумочку.— Тут все, що потрібне тобі й йому...

— А тобі хіба воно не потрібне? Я залишила все це для тебе, хоч мала віддати тому старому аргентінцеві. Хіба це не має значення?

— Тепер уже ні. Раз воно побувало у моїх руках. І ти можеш спокійно повертатися, наче нічого й не тра-

пилось. Прощай, Родомі.— Баклан відчиняє двері і ранише, ніж вона встигає щось сказати чи зробити, виходить.

Знову хтось піднімається сходами, засапавшись. Баклан ступає у тінь і ховається за драпіровку. Йому видно, як «Хелло, бос» з дрябленим лицем і незмінною сигарою підходить до тих самих дверей, оглядається і тихенько стукає. Майже нечутно. Він мусить стукати ще раз, бо двері не відчиняються. А коли їх і відмикають, то залишають тільки щілину, і «Хелло, бос» з капелюхом в одній та товстою палицею в другій руці мусить відпихати двері плечем. Він відпихає їх з натугою і могутнім шепотом докоряє:

— Я вас просив як зробити?

Відповіді Баклан не чує, бо двері зачиняються і все стихає. Він, не примічений ніким, виходить з «Ореанди» і мокрим асфальтом набережної прямує понад морем. Воно бузкове від вранішньої зорі і, здається, ще спить. Порожнє, спокійне море, без паруса, без бурі, без корабля.

«Як моя душа»,— думає Баклан, відчуваючи дивну порожнечу. І на що б він не дивився: на небо, засноване легенькою павутиною хмар, на темне й печальне, мов древні боги, каміння, на далекі гори і близькі оселі — скрізь бачить очі, прекрасні нажахані очі Родомі. Її біле обличчя. Її ніжну довгу шию. Її теплу постать у білому — ніжну, гнучку: постать жінки, яку він пізнав і любив. І якої до смерті не зможе забути.

8

Прийшовши додому, він лягає в ліжку, бо треба ж людині поспати? Але сон не йде. Сон витає над ним, сон кутає його тільки легкою дрімотою, в яку вільно входять дзвінкі голоси дітей, звуки машин попід вікнами і низькі сердиті гудки якогось пароплава.

Він кудись попливе, цей пароплав. Навіть у дрімоті Павло знає, що цей пароплав неодмінно білий і що пливати йому далеко. Може, навіть до тих островів з пальмовими гаями чи кам'яними бабами на узбережжі. До тих островів, на які він, Баклан, ніколи не зійде. До тих островів, на яких відтепер житиме ця дивна, ця прекрасна і чужа, як море, дівчина.

Ну й нехай. Хіба мало доводиться людині втрачати? Особливо задля перемоги. Його друзі платили за неї життям. На війні і не на війні. Цій примхливій невидимці — перемозі. А він їй заплатить любов'ю. Дивною, спішною, скорою, але від того не менш болісною і сильною любов'ю, від якої не так легко сховатись...

Хтось стукає в двері. Нехай стукає. Не буду озиватись, не буду виходити з цієї дрімоти, бо там, у реальному світі, ще важче, ще яскравіше згадується Родомі, ті дивні дні і та неповторна ніч, з дощем, з квітами і смертю. І з усім, що було і чого начебто й не було. Як уві сні. Але стукають дужче, і йому доводиться гукати, щоб заходили.

— Пробачте,— кажуть йому, і він, розплющивши очі, бачить на порозі немолодого чоловіка в швейцарській ліврєї.

«Ореанда» — написано на кашкеті, наче в моряка з героїчного славного крейсера.

— Я приніс вам квіти.— Швейцар подає йому той букет, з дендрарію, і голова в Павла йде обертом.

«Мабуть, від магнолії,— думає він.— Напевне від магнолії. А може, від безсоння».

— Щоб ви знали, що ці квіти рвали для вас,— каже швейцар.— Це дуже важливо.

— І це все?

— Ні.— Старий виймає з кишені годинник.— Через двадцять дві хвилини відчалює «Гермес». Вас ждуть на пірсі до останньої миті.

— Ждуть, кажете? — Баклан виплигує з ліжка, сажовить старого за стіл і ставить перед ним вино, персики, цукерки.— Пригощайтесь, а я побіжу!

За кілька хвилин він вибігає з дому. Назустріч йому б'є у вічі блакиттю море. Його обвівають теплінь і пахощі, і сонце сліпить очі, і кам'яниста земля під ногами запилена, мила, гаряча. А біля пірса, здалеку видно, стоїть довгий і білий, холодний і чужий, як усі боги на землі і на небі, «Гермес». До нього далеко. Дуже далеко! І Баклан може не встигнути.

Коли вискакуєш отак, в останню хвилину, на пірс, вражає порожнеча на його сірій асфальтовій площині з густозалюдненими палубами корабля. Портові боцмани стоять біля кнехтів, готові кожної миті скинути з них швартови, або «віддати кінці». А біля трапа він

пізнає її. Тонесенька, висока, мила. Біля неї він бачить також Мишка.

— Боже! — видихає вона і кидається йому назустріч. — У нас зовсім немає часу: «Гермес» зараз відходить.

— Зостанься, Родомі...

— Це неможливо. У мене батьки... Що буде з ними?

— Я тебе затримаю.

— Це неможливо, любий. Я записана в судовому журналі, і потім... У мене дипломатичний імунітет. Та й он, бачиш!

— Ага, — Павло бачить опецькуватого «Хелло, боса», особистого і неособистого свого ворога, і одразу ж забуває про нього.

— На пірсі! — гукають у мегафон з капітанського містка.

— Єсть на пірсі, — невід кричать хрипкими головами сивоусі боцмани.

— Заждіть, — благає їх Родомі.

— Але швидше, швидше! — гукають боцмани. — Ви не встигнете попрощатись.

Капітан дивиться на них згори. І на них дивляться люди, і дивиться сонце.

— Котрою рукою ти вдарив мене? — питає Родомі.

— Ну, котрою можна вдарити жінку? Лівою.

Вона схиляється і цілує ліву руку Павлові. Підводить на нього очі, повні сліз.

— Я цілую її за те, що вона покарала мене: адже я могла зробити зло на твоїй землі. А я ж... люблю тебе. І твою землю. І твоїх людей.

— На пірсі! Віддати кінці! — звучить команда.

Легко летять у море товсті гужові канати, важко шубовськають негнучкі сталеві троси.

— Прибрати сходні! — реве мегафон, і слідом за ним реве низький, бридкий гудок.

— Родомі, — каже Баклан, — Родомі...

Він обнімає й цілує її, а вона спиною посувається до трапа, і очі її повні любові і муки.

— Ми зустрінемося з тобою на далеких островах, — каже вона, обертається нарешті і біжить по ребристому трапові, вистукуючи прощальні мелодії без слів і мотивів.

І боцмани, сивоусі й суворі, ждуть. Вона біжить довго і важко.

А на палубі, схилившись на поручні, курить гаванську сигару товстий, бритоголовий чоловік з товстою палицею в руках.

— Ви вирішили грати роль до кінця? — питає він Родомі англійською мовою.

— Так, — видавлює вона з себе. — Я гратиму її до кінця свого життя.

— О' кей! Я ж казав, із вас будуть люди.

Сльози течуть по сухих щоках Родомі, але він того не бачить, зайнятий своєю сигарою.

Ті слези видно Бакланові, старим портовим боцманам, порожнім чавунним кнехтам і смужці синьої-синьої, байдужої до всього води між кораблем і пірсом. Вона ширшає і ширшає, та смужка. Вона роз'єднує їх навіки.

— На островах, Павле! — ридуючи, гукає Родомі. — На тих далеких островах я ждатиму тебе.

Баклан мовчки і повільно киває головою.

— Я ждатиму тебе цілу вічність, аби ти тільки приїхав.

— Ви впадете, хай вам чорт! — бормоче крізь зуби «Хелло, бос». — Облиште дурниці і дайте спокійно вибратися звідси.

— Це буде скоро, Павле! — звисившись через поручні, гукає Родомі. — Кордони не можуть роз'єднувати людей вічно, і ти приїдеш...

— Не турбуйся, — відповідає Баклан. — Все гаразд.

Дивні й ніжні слова тісняться у нього в грудях і в голові, а «Гермес» уже далеко, і синя смуга води поширилася незмірно.

Павло стоїть, мовчить, і на схиленій голові його, проти сонця, видно паморозь сивини.

ТУРГЕНЄВ

Він входив у наше дитинство, в життя наше як сонце правди і краси, що завжди струмувало і вічно струмуватиме з прекрасної російської літератури ХІХ століття, котре давно вже охрещене в усьому світі «золотим веком».

Тургенєв — яке прекрасне, миле ім'я. В самому цьому імені так багато музики, поезії і краси. Бувають же отакі точні прізвища! «Рудин», «Дым» і «Новь», «Накануне», «Дворянское гнездо», «Ася», «Отцы и дети» — всі ці твори, всі їхні герої, небо й поля і ліси Росії, здається, вмістилися в ньому, а може, вийшли, народилися з цього мелодійного імені — Тургенєв, що з дитинства стоїть в наших душах, як свято, серед інших найдорожчих і наймиліших імен, без яких важко уявити наше життя: Ленін, Лермонтов, Некрасов, Пушкін, Достоевський, Толстой. Кого тільки подарувала Росія світові і кожному з нас! Як про це радісно і гордо думати сьогодні! Так само гордо і радісно думатиметься й через сотні літ. І в цій когорті немеркнучою зорею яскраво світитиметься на весь світ горде і ніжне ім'я Тургенєв.

Він прийшов до нас з перших уроків, коли ми плакали над долею Муму і німого Герасима, він ішов, поряд з Шевченком, Франком, Коцюбинським, через все наше життя, показуючи: ось ваша земля, роздів'ється, яка вона прекрасна, запам'ятайте це і носіть із собою весь вік.

Ось ваші луки, гаї і поля. Ось небо й дерева, звірі й птахи — чи ви знаєте, чи помічаєте ви, які вони гарні? Помітьте!

А ось ви самі. Ось мужики. Бачите? Які вони добрі й розумні! Які справжні люди! І то нічого, що вони мужики. І що вони — бідні, теж нічого. Не гірше, а краще за «просвещенных тиранов» розуміють красу

природи, люблять землю свою, і почуття їхні сильніші і глибші, бо самі вони — природа.

Так промовляв нам Тургенєв із своїх безсмертних «Записок охотника», в яких полювання й немає, а є вся тогочасна Росія з її варварським кріпосницьким устроєм, бідністю й забитістю мужиків; ніколи оскарженню не підлягали в ній найбурливіші, найбезсердечніші вчинки поміщиків. Але в тих «Записках» була природа Росії, прекрасна і могутня, був світлий розум Хоря, добре і чуйне серце Калінича, була віра в народ свій, в його могутні сили, і ця віра ніколи не покидала Тургенєва впродовж усього життя, як і клятва боротися до скону з кріпосницьким правом.

Ця віра так і виплескується з його пейзажів, де так багато сонця, де «каждый звук как бы стоит в застывшем воздухе, стоит и не проходит...»

Змінилося все: звільнені Жовтнем люди і села Росії, і ліси, і поля, але ще тоді, в глуху пору кріпосництва, письменник, з гнівом малюючи картини поміщицького свавілля, страдницьке життя забитих і покривджених мужиків, передчував, що Росія буде такою, якою вона є сьогодні, бо чом би в його образах і пейзажах було так багато краси і надії, чому б ото було в них стільки експресії?

«Вы раздвинете мокрый куст — вас так и обдаст накопившимся теплым запахом ночи; вдали стеной стоит дубовый лес и блестит и алеет на солнце». Або: «Над вами, кругом вас — всюду туман... Но вот ветер слегка шевельнется — клочок бледно-голубого неба смутно выступит сквозь редеющий, словно задымившийся пар, золотисто-желтый луч ворвется вдруг, заструится длинным потоком, ударит по полям, упрется в рощу, — и вот опять все заволоклось. Долго продолжается эта борьба; но как несказанно великолепен и ясен становится день, когда свет наконец восторжествует и последние волны согретого тумана то скатываются и расстилаются скатертями, то извиваются и исчезают в глубокой, нежно сияющей вышине...»

В цих рядках, в усіх його творах постає перед нами прозора, точна, сувора його проза, сповнена чарівної поезії, простоти. В ній — само життя, подане майже з натури, але в ній, говорячи його ж словами, «воображение реет и носится, как птица, и все так ясно движется и стоит перед глазами...»

Тургенєв, як уже відзначалось не раз і не двічі, мав величезний вплив на європейську і, ширше, на світову літературу. Про його впливи на українську літературу говорилося ще більше. Впливи ці були благодатні, могутні і прекрасні і позначилися вони на поетичній прозі Михайла Коцюбинського, на повістях Нечуя-Левицького, на Тесленковій та Васильченковій прозі. Годі говорити про те, хто з наших минулих і сучасних українських письменників не зазнав цих благодетельних впливів, хто не вчився в Тургенєва, хто разом з Жорж Санд не сказав би йому тих палких слів: «Вчителю! Ми всі повинні пройти через вашу школу!»

Ставши законодавцем літературного життя світу, обертаючись у найвищих салонах Парижа, Тургенєв з гордістю заявляв: «Нас хоч в семи водах мий — нашої, російської суті з нас не вивести. Тут, на чужій землі, мені все російське ще ближче стало і дорожче».

В цьому одна з найбільших істин його творчості.

«До речі — заговорив я про весну: навесні легко розлучатися, весною і щасливих манить вдалину...» — закінчує він свою першу книжку, ніби передчуваючи, що його генію судилася далечінь безмежна. Далечінь, яку звать безсмертям.

Береги вкриті травами. Зеленіють тьмяно, коли сховається за хмари сонце. Зеленіють ясно, як вигляне і всміхнеться знову. І, йдучи по тих травах, розумієш, чому їх називають шовковими.

«Ми підем, де трави похилі...» — написав наш поет, а тут, над Россю, гей, над тою Россю, вони зовсім не похилі: стоять собі з того літа, невмирущі й свіжі, хилитися їм не думають. Що їм сніги та віхоли-заметілі! Стоять, і сміються, і обіцяють тепле літо, хоча скандинавські зимні вітри, прилетівши хтозна-відки, тепер рвучко і не дуже обережно чешуть їх на лобатих берегових узгір'ях, морщать, мов постолі, поверхню річки.

І думається чи уявляється, що м'яка, як ці трави, Нечуєва проза ясніє нам ось уже сто років. І не марніє, не жухне, не блякне під вітрами часу. Не вигоряє під сонцем історії. І як Рось в її зеленавих берегах знаходитимемо на тому самому місці, де він її залишив, так і книги його стоятимуть на полицях літератури нашої там, де поставили їх його великі сучасники Франко і Коцюбинський і де завжди їй постійно тримають їх нащадки Нимидори й Миколи Джері.

Гей, над Россю, та над тою Россю, яку він все життя любив і оспівував, сумував за нею та оплакував її, стоїть тепер, на колишньому хатищі Левицьких, де була зовсім вже струхлявіла споруда, бо правила й за церкву при фашистах, і за клуб по війні, стоїть там тепер із великою любов'ю скопійована з неї сучасна цегляна будівля на високому цементованому помості. Коли глянеш на неї навіть здалеку, бачиш, що поставлена вона на вічність. І хоча вікна, двері, дах, карнизи — все відтворено точно, як було у Левицьких, враження новизни й вічності виникає з першої ж хвилини.

Такою ми її побачили, цю хату, приїхавши з Іваном Ле на відзначення в Стеблеві 50-річчя з дня смерті Іва-

на Семеновича Нечуя-Левицького. А ще ми пройшлися вулицею над самою Россю. Людей була така сила, що величезний Будинок культури порівняно з натовпом здався не більшим від шпаківні.

Радувало й бентежило те, що ці люди з'їхалися в Стеблів не на ярмарок, щоб купувати шлеї та хомути, прядиво та колісне шмаровидло, як було за Нечуя-Левицького, а зішлися і з'їхалися вони до хати письменника, щоб віддати йому шану за його невсипущу й правдиву роботу, щоб виказати йому любов свою і вдячність за талановите, чесне серце, що билосся разом з Кайдашами, нещасними заробітчанами, горьованими селянами з Понадросся. Все це були правнуки його героїв, що зібралися на справжнє свято. Коли зал Будинку культури був загачений до краю, натовп на вулиці не зменшився анітрохи.

Це викликало гордість за нашу літературу, за представника її, що віддано служив своєму народові.

І була хвилююча правда в мові Миколи Негоди, який доповідь свою почав словами: «Пам'ятного весняного дня на антресолях Академії мистецтв у Петербурзі впав геній України. А в ті ж весняні дні в Києві 23-літній Нечуй-Левицький написав перший свій твір». Естафету поета-бунтаря підхопило багато рук, ми знаємо це. Але серед тих рук була лагідна й добра рука Нечуя, що мала стати та й стала гнівною і караючою для всього експлуататорського світу.

Про це з хвилюванням говорили робітники тієї суконної фабрики, на якій працював Микола Джеря з товаришами, молода колгоспниця Марія Кайдаш, онука письменника Віра Левицька та інші промовці, що славили свого земляка й дякували йому за те, що подав голос за «безправних і німих рабів», за «зганьбленого смерда» на берегах розкішної й голубливої Росі.

Над Россю, гей, та над тією Россю, що оновилася сама, життя чудове й багате, і возрадувався б Іван Семенович і вперше б, може, відчув себе по-справжньому щасливим, забачивши внуків і правнуків Нимидори вільними і щасливими. Над Россю, гей, над милою Россю...

Так, хотілося б знайти його слід на дорозі, прикрити долонями, забрати в серце і в пам'яті носити все життя. Але нам не дано побачити реальних його слідів ні в поросі південноукраїнських сільських шляхів, ні на вулиці Кандибиного, ні на розлемішеному Єлисаветградському тракті, залишок якого відчужено і круто проліг бруківкою в балку та там і зачак. Не дано, бо надто пізно ми народились і оте загадкове, тривожне 15 липня 1891 року так далеко від нас, що нічим не можна виміряти чи обчислити ту відстань, як не можна повернути час. Та, мабуть, і не треба. І все ж...

Шукаймо його слідів, шукаймо! А де ті сліди? Все ж змінилось: і країна, і покоління, і планета, і напрям доріг.

— Отут проходив тракт з Єлисаветграда на Миколаїв,— показали мені і повели косогором вздовж села, по балці, що повилась, попетляла поміж хлібами та лісосмугами і втонула в них.

«Ни приметы, ни следа...» — згадався рядочок Твардовського.

— А отам стояла корчма,— показують на якісь купи, порослі травами. Вони бугряться на високому пагорбі і натякають на те, що й справді тут були колись будівлі.

— Немає корчми. І заїжджого двору немає. А Кандибине через балку біліє під сонцем у зелених шатах — село, про яке довелося чути змалку і в яке не довелось заглянути досі.

Біле-біле село з яскравими черепичними й шиферними дахами і темна-темна напіврозвалена будівля колишньої місцевої «електростанції» тридцятих років: там, певне, стояв колись електрогенератор і однотактний мотор «Прогрес» — добували електрику для села з 21 до 24 години.

Поряд з сучасним — залишки минулого. Пах-пах-пах — пахкав колись «Прогрес», одпахкав своє і відійшов у небуття, бо високовольтні державні лінії принесли з Каховки в Кандибине осяйну, потужну, постійну електрику на віки, і ця будівля, «Прогрес» і його чакання теж стали історією в динамічному і такому мінливому нашому часі.

А як же давно було оте 15 липня 1891 року! Як змінилися люди, й села, і все довкола!

Тільки джерело, з якого пив у той день 23-літній високий чубатий юнак, так само б'є із землі, так само переливається сріблом його прохолодна й прозора вода. Зачерпнувши долонями, припадаєш до неї спочатку із спрагою, а потім з побожністю: з цього самого джерела пив Горький! З цього самісінького!

І хоч вода вже не та, і хоч, як казали древні, увійти в ту ж саму річку двічі не можна, бо текуча вода завжди оновлюється, все ж таки щось озивається в серці бентежне і ніжне, щось прокидається в ньому, і довго не залишають тебе урочистість і причетність до чогось вічного, безсмертного, милого і дорогого: з цього джерела напився молодий Альоша Пешков, який мав незабаром стати безсмертним Горьким. З цього самого джерела, з якого можемо пити безборонно всі ми, всі суцї на землі, всі, хто живе тут або тільки проїздить через Кандибине.

Це було якесь диво. Якесь дивне відкриття, хоч ніякого відкриття наче й не було: здавна відомо, що генії їдять такий самий хліб, п'ють таку саму воду, як усі люди, живуть серед людей, як усі люди, і, може, й великими стають саме через єдність з усім людством. А все ж таки пити з того джерела, з якого вісімдесят років тому напився Горький, бентежно і радісно.

Ви не пробували?

Спробуйте!

Найкраща вода, кажуть люди, та, що не має ні смаку, ні запаху, тобто ніяких домішок. Вода з кандибинського джерела здалася мені солодкою. А була вона такою, може, через спеку? Холодна, аж зуби ломить, і така прозора, що подивившись в її текучі надра, і здається, світ стає прозорішим. Шкода, що не довелося все життя пити з цього джерела.

Напившись, стоїш і думаєш про те, яка це вічна і прекрасна категорія — джерело для спраглих. Скільки

добра в цьому, й мудрості, і доцільності, що завжди була й буде визначальним критерієм всього суцього. І все ж думається біля того джерела й про інше. Думається про те, що стомлений подорожній вгамує спрагу й піде собі далі, і забуде джерело, з якого пив, і згадає його тільки тоді, коли знову відчує спрагу. А може, й не згадає, якщо трапляться йому інше джерело чи криниця. Тут все залежить від вдачі людської і від обставин.

Але є джерела й криниці вічні, не скороминучі, непереїдені і незабутні — духовні, що лишають їх нам люди такі, як Горький. Це джерела не тільки для спраглих, вони існують не для того лише, щоб при потребі скористатися ними й забути їх після вживання. Не прагматичні, не меркантильні, не споживацькі, ні! Вічно прекрасні, вони й людей звеличують, і освітлюють їхні душі, і будять бажання стати кращими сьогодні, ніж були вчора. Красу людську, фізичну вроду і духовне багатство — ось що несуть людству такі криниці і джерела, і п'ють і питимуть з них вічно і постійно цілі покоління, багато поколінь! Пиймо ж і ми з горьківської криниці, вона ж бо невичерпна, вона прекрасна, як життя, осяяне добрістю, мудрістю і красою.

Набираєш повен рот тієї холодної прозорої води, відчуваєш її здорову й чисту прохолоду усім обличчям (вдихнув би її разом з повітрям у легені, наситився б нею назавжди, хоч нічим назавжди насититись не можна), а в уяві постає такий самий жаркий далекий полудень 15 липня 1891 року, долітають з того немислимого далека лемент і крики, і пил над вулицею стає перед очима, і юрба, юрба, і гавкіт собак, і ти вже намагався уявити ще й це джерело, і юнака з мокрим обличчям, що повільно розгинається, щойно напившись з нього. Може, найперше — юнака, бо юрбу ми вже всі бачили й знаємо: вона навіки вкарбувалася в нашій пам'яті від першого ж прочитання «Виводу»; цього воістину безсмертного оповідання, що здається тепер висіченим із мармуру самим Мікеланджело Буонарроті.

Оберімо ж таку місцину, з якої добре уявлялася б і юрба, що чинить над молодою жінкою найдикіший, найжорстокіший глум, і так само добре уявлявся б молодий, високий і чубатий юнак, що відміряв цибатими

своїми ногами три тисячі верст від Нижнього Новгороду до села Кандибиного, йшов «по Русі», щоб на все життя взяти землю свою, народ свій, всю його велич і всю ницість пригнобленого царатом велетня і все назавжди взяти в серце.

Якщо оберемо таку точку огляду для своєї духовної пам'яті, то побачимо його високе чоло, очі, осяяні добротою й вірою в людей, побачимо гримасу болю і почуємо отой лемент, що бив по його чутливому серцю. І разом з ним кинемося на хижу юрбу на захист маленької плондрованої ні за що жінки.

Кинемося, хоч відстань у вісімдесят років видаватиметься нездоланною. Ось вже 75 років з дня публікації «Виводу» люди різних поколінь кидаються разом з молодим Горьким рятувати від тортур по-звірячому побиту жінку, бо така сила справжньої літератури, така сила горьківського гуманізму: і в любові, і в ненависті він був великим.

Коли він кинувся захищати жінку від озвірілої, здичавілої юрби, він вже був Горьким. Тільки про те ніхто ще не знав. Вже в його серці, в широчині духовного світу його жили оці два крила горьківського гуманізму — любов і ненависть. Любов до всього людського, прекрасного, доброго й чистого. І ненависть до міщанської тупості, невігластва, темряви. З доріг життя він виніс глибоку пошану до своєї прекрасної і доброї бабусі і до матері своєї, зворушливо-ніжної і беззахисної жінки, до материнства взагалі, яке, як і людське кохання, було для нього святим. І побачивши, як за три тисячі кілометрів від Нижнього Новгорода, де богував над всією їхньою родиною самодур Каширин — дід його і найперший ворог, побачивши, що й у Кандибиному так само знущуються над людською гідністю, як там, вдома, він один кинувся на здичавілу юрбу — і в цьому теж був увесь Горький, що не визнавав компромісів, що тільки так, а не інакше, міг вчинити, бо був не проповідником, а борцем гуманізму. Все життя! І це великий урок нам всім — не миритися з мерзотою ні у великому, ні в малому, кидатися на бій з нею, де б це не було, за яких би обставин не чинилося.

Про це він не написав. Про це він змовчав. Не хотів, мабуть, приплітати себе до цієї історії. Може, це було продиктовано поетикою Горького. А може, тим, що передане безсторонньо варварство завжди вражає

більше, ніж всі емоції навколо нього. Ми не знаємо, чого він написав тільки «Вивід», а про те, як він кинувся захищати жінку від юрби і як озвіріла юрба забила його майже до смерті, він не написав.

Але ми знаємо, що він захистив не тільки Горпину Гайченко, а й увесь її рід, бо й ім'я її, і честь її, і все життя роду Гайченків стали відомі й близькі мільйонам людей завдяки отому малесенькому оповіданню, яке Горький написав аж через чотири роки по тому випадку — в 1895 році. Бо не міг не написати.

Знаємо ми й те, що забитого майже до смерті кандибинські озвірілі мужики кинули в придорожню канаву. Очевидці розповідали, що били його, поваленого, чобітьми, били й шипом, або, як кажуть тепер, совковою лопатою, що знайшлася на тому ж таки возі Гайченка. На щастя, він вижив і став незабаром Горьким, прославив народ свій, прославив і Кандибине, показавши всю дикість виводу, всю мерзенність наруги над жінкою, але разом з тим не запам'ятавши зла на тих, хто так знущався над маленькою жіночкою Горпиною Гайченко і так по-звірячому побив його, бо зрозумів з юності велику істину: не люди винні в своїй здичавілості — царат винен, спосіб життя, на який наражають людей поміщики й капіталісти. В цьому велич і великодушність Горького. Саме розуміння соціальних засад і суспільних законів підняло його з перших кроків над середовищем молодих письменників того часу, зробило всю його творчість масштабнішою за все, що писалося в ту пору.

Хто ж його врятував? З одних джерел дізнаємось, що підібрав його, непритомного, мандрівний лірник. У Кандибиному ж нам розповідали, що підібрали його цигани, довели до Миколаєва й здали в лікарню. Ця версія дуже вірогідна, бо не «Вивід», не «Челкаш», не «На солі» були першими написаними й опублікованими оповіданнями, а «Макар Чудра», того ж 1891 року надрукований у тифліській газеті, та «Старуха Ізергіль» — все про циган, про циган. Про красу людської доброти, про палаюче серце Данко, про вольную волю і про чисте кохання. Це були й лишилися в усій його творчості неперевершені зразки поезії, романтизму; нестримне буйство барв, пристрастей і емоцій ніколи потім не повторювалось, бо це була залюбленість молодості, а молодість, як відомо, не вічна...

Цигани. Потім босяки: «Челкаш», «Коновалов», «Двадцять шість і одна». До селян в ті часи душа його не сягала. Досить було й Кандибиного. Про Челкаша він написав тому, що в миколаївській лікарні поряд з ним лежав одеський босяк і розповів йому історію злодія і контрабандиста, може, свою власну історію. І «Челкаша» Горький написав раніше, ніж «Вивід», — 1893 року.

А потім, виписавшись з лікарні та не маючи ні копійки в кишені, виснажений і ослаблений, іде він «на солі» — в Тузлі, на озеро під Рибаківкою. Хто ще не читав цього оповідання, прочитайте обов'язково. У світовій літературі рідко знайдеш таке правдиве, таке жорстоке і разом з тим таке по-людському добре оповідання. Горький мучиться, Горький страждає через те, що над ним там знущаються такі ж бідняки, як він, що вони глузують з нього замість того, щоб допомогти підвестися з ядуchoї ропи і витягнути тачку; що вони його, виснаженого, позбавляють обіду; що вони, нарешті, розщеплюють держак на його тачці, і він обдирає долоні до крові. Він не витримує цих знущань і кидає цій озвірілій юрбі найприкріші докори, і юрба раптом подається назад, присоромлена його словами, а він падає на купу солі і ридає у неї на очах від безсилля, від страждань, від образ і несправедливості. Але й цих людей він не проклинає. Він їх прощає, бо не вони винні в тому, що стали такими. Жорстоке й несправедливе життя зробило їх такими.

Вже в ранніх своїх творах він був справжнім гуманістом, людиною великої душі і великого таланту і розуму. Тому його й Ленін любив. Тому їх так часто бачили вдвох. Тому й картав Ленін Горького за найменші зриви, бо безмежно вірив у нього. Тому й любив його з сучасних йому письменників чи не найбільше. В усякому разі, після Толстого...

І сліди його ми знаходимо повсюди. Булиця Горького в Москві — головна і найкраща вулиця столиці. Пам'ятники Горькому в Москві та в інших великих містах. Але то для світу і всесвіту. А в Кандибиному бачимо його погруддя біля контори радгоспу. І радгосп носить його ім'я. І школа. А біля школи — розкішний парк. У наших засушливих степах — це дивина. В парку пам'ятник Горькому, величний і гордий.

А школа спорожніла на літо, вгомонилася, і в тихих

її коридорах і класах пахне чомусь дитинством і рідною школою, і цьому немає ні кінця, ні початку. Милі наші сільські школи! Вклоняємось вам звідусюди, бо всіх ви нас вивели в люди, всім нам відкрили Пушкіна й Шевченка, Горького й Коцюбинського, всіх нас вчили тут знань і розуму. Не можна без трепету увійти в покинуту на літо сільську школу...

А в школі, на другому поверсі, музей-кімната Горького. З фотографіями, з альбомами, з підшивками, з усім тим, що коли-небудь і де-небудь зв'язувало Кандибине з великим пролетарським письменником. Всі журнали, газети, всі листи його й фото, де він знятий з кандибинцями. А хранителька та організаторка цієї кімнати-музею вже на пенсії. Ждемо побачити якусь похилену бабусю, а приходить ставна, білява жінка, якій важко дати навіть п'ятдесят.

— Таїсія Федорівна Козаченко, — рекомендується вона, подаючи руку човником, і розповідає нам так доладно, так спокійно і тихо, що слухав би й слухав про Горького, і про Кандибине, і про життя як життя.

— А парк хто насадив? — питаємо Таїсію Федорівну.

— Та школа, — каже вона. — Мій чоловік був ботаником, знав, які дерева і як садити.

— Викохали парк нівроку, — кажемо їй.

— Поливаємо, — каже Таїсія Федорівна, а я тим часом думаю про її чоловіка: раз «був», значить, уже нема.

Вона далі розповідає, як кандибинці школу побудували на гроші, подаровані Горьким, як їздили ховати його, як плакало за ним все село. І видно було, що музей — то частка її життя.

А на прощання вона зітхнула — все-таки жінка.

— Помер мій чоловік, — сказала вона. — Такий був чоловік, що ви не можете уявити собі.

Сказала так тихо, а наче викрикнула. Те, що давно наболіло і давно вже в душі поміщається, завжди вражає, коли доходить до людей, як ото вражає, дивує і підносить нас творчий геній Горького.

Мій товариш поглянув на неї співчутливо і вийшов.

— Можу уявити собі, Таїсо Федорівно, — сказав я, — і завдяки тому пришкільному парку і саду на садибі, що він ростив, і завдяки тим почуттям, що в ваше серце він заронив, і завдяки вашому зберіганню в цьо-

му музеї пам'яті про Горького, який вміщав у собі і вмістив у своїх творах і радощі, і печалі людські, труди і подвиги, і горе теж. Все можу уявити собі...

Я попрощався і вийшов. Ідучи, думав собі: шукаймо його слідів — у книжках його і в своїх душах шукаймо! Пиймо з його криниць, пиймо! Та й будемо духовно багатші від того. Бо все, що він створив за своє подвижницьке життя, робилося, щоб ми були кращі сьогодні, ніж учора.

Хто з нас, людей, що народилися після Великого Жовтня — і старших, і молодших, — не носить в серці з дитинства образ світлочубого бідняцького хлопчика Пилипка разом з образами, створеними Пушкіним і Шевченком?

«У нього очі наче волошки в житі.

А над ними з-під драного картузика волосся — білявими житніми колосками.

Це — Пилипко.

А ще — сорочечка, штанці на ньому із семірки, полатані-полатані. Бо бідняки».

Хто з нас не знає цього чудового викінченого портрета? Співчуття, і любов, і якісь тихі жалі чуються в цьому оповіданні. Як у сивих і прекрасних піснях нашого народу. І як неможливо пояснити, чому хвилює музика й пісня, так само інколи важко визначити, чим же хвилює проза Головка. Бо зміст слів у нього не вичерпує змісту фрази — з неї линуть струми приглушених, але сильних емоцій, невловимий легіт ніжності й смутку, бурхає пристрасть приверженості: вже хоч би й з цих кількох речень ми знаємо, кому віддав письменник своє перо, свої симпатії, свій хист, через бідняцьку дитину — біднякам.

В ранкову провесінь нашого радянського життя на нас глянули сині очі Головкової прози «наче волошки в житі» і не зводять сумовитого прекрасного погляду і понині.

«Волосся — житні колоски біляві, і по ньому стікала кров на обличчя біле, на сорочечку полатану-полатану», — кінчається оповідання, і Пилипко, цей селянський хлопчик, вцілений у голову ворожою кулею, сприймається як краплинка крові нашого народу, як його згусточок, як його сльоза...

Оповідання було надруковане 1923 року, коли ми,

десятикласники сорок першого, тільки ще народилися. Головкові, коли він написав його, було двадцять п'ять. Серед штучних красивостей і пейзажів тодішньої літератури, серед захоплень всілякими «ізмами» та новациями зачервонили добірні зерна Головкової прози: оповідання «Червона хустина», «Товариші», «Дівчинка з шляху», «Удовині діти», повісті «Можу!», «Зелені серцем», «Пасинки степу». Ці твори й понині лишаються окрасою української радянської прози — дивуєшся й зараз ідейній та художницькій зрілості молодого Головка: адже в цих ранніх своїх повістях та оповіданнях він вже був справжнім майстром і це один із знаменних уроків для молодих наших письменників.

А сталося це тому, що Андрій Васильович Головка замолоду пройшов разом із своєю країною добру життєву школу, був безпосереднім учасником тих історичних подій, якими жили вся наша країна, весь трудовий люд.

Вже не раз відзначалося, що юна українська радянська проза народжувалася в період буйного розквіту поезії. Такий був час: буремний, трепетний, революційний, а поезія завжди чутливіша до злетів і падінь, вразливіша і оперативніша за прозу. Тичина, Сосюра, Рильський, Блакитний вже тоді повним голосом заявили про себе і стали володарями дум серед широких робітничих та селянських мас. Могутні відстані революційної поезії лягли на обличчя та одяг тодішньої прози, найяскравіше відбилися у творах Головка. Він, безсумнівно, був і залишається гідним продовжувачем традицій наших класиків Михайла Коцюбинського та Василя Стефаника. «Там, де поставив крапку Коцюбинський, звідти починається Головка», — писав Олесь Гончар.

Але «нова доба нового прагла слова», і Головка йде далі шляхами шукань і, перейнявши у своїх учителів головні риси поетики і стилю — лаконізм і місткість фрази, — доводить свою прозу за ідейно-художнім змістом до тієї грані, з якої починається соціалістичний реалізм, а за манерою викладу аж до тієї уривчастої скупості, котру тепер модно називати «телеграфним» стилем. Проте телеграф, як відомо, холодний і байдушкий: «Мати померла приїжджай батько» — відстукає він вам за милу душу без зупинки і без жодної інтонації, мов крізь зуби, а в Головка у кожному слові —

вогонь і біль, радість або ж печаль. Головкова проза клекоче, хоча й уміє він той клекіт стримати і приглушити, та не вміє і не хоче бути безстороннім. І коли хтось великий і добрий сказав, що писати треба лише тоді, коли відчуваєш себе холодним, як лід, то він або помилився, або сказав це не для нашої доби: в битві ідей і класових пристрастей безсторонніх людей не буває.

Про художнє слово Головка з усім правом можна сказати, що воно завжди жевріло (і жевріє понині) любов'ю і ніжністю до своїх героїв, гріло своїм теплом бідняцьких дітей і сиріт, палахкотіло вогнем ненависті до ворогів революції та трудящого люду. Перо його закарбувало зоряні ночі й весняні лани України, воно перенесло на книжкові сторінки пахощі й барви левад, зелених і зрілих хлібів, тихих річок і гаїв, але, що найважливіше і найскладніше, воно змалювало цілу галерею пробуджених і окрилених революцією людей нової соціалістичної України. І доки житиме наша радянська література, доти житимуть в ній Головкові герої — такими живими, такими реальними постають вони через думи й турботи свої, у вчинках своїх і розмовах.

Є така сумна українська пісня про вмерлу матір і про художників, що:

Змалювали очі, змалювали брови,
Та не змалювали тихої розмови...

Головка ж у своїх творах змалював і тиху мамину розмову, і шепіт закоханих, і бідацькі журливі бесіди про землю та хліб, і пристрасні команди кінної атаки, і словесний двобій Давида Мотузки з Матюхою та його куркульською зграєю. І скрізь відстань від автора до героя дорівнює нулю. Коли йдеться про таке проникнення у внутрішній світ героя, про таку міру правдивості в роботі актора, то називають це перевтіленням. Головка не перевтілювався — він був і Пилипком, і Оксанкою з «Червоної хустини», був і Марійкою в «Дівчинці з шляху», Яшком та Мироном з оповідання «Товарищі», разом з ними зносив голод, бідував, і мерз, і тікав разом з ними, нажаханий до потрясіння смертю Яшкової матері вночі на тій страшній дорозі «на врожаї». Був він і дорослішим Яшком, і Галею з повісті «Зелені серцем», бо не дарма ж Яшко говорив,

мовби за автора: «І куди не гляну, де тяжка праця, де злидні, де бідування,— всюди я, я, я...»

І Галя: «Мряка й холодище такий! А на розі під голими вербами дівчатко сиділо, горнулося в ганчір'я. Обіч — вівці в клубочок збилися... Глянула на себе, на дівчинку ту, під вербами,— не розберу: де ж я? Ну, оце ж я іду стежкою на лекції. Під пахвою «Психологія», «Алгебра». Для більшої певності вщипнула себе — болить. Значить, так, це я! А глянула знов під верби — віття голе — гу-гу! — мряка. А дівчинка в ганчір'я загортається й труситься, труситься ж, мабуть... Глянула я — і знов заболіло-заболіло... Чому? Чи й то — я?»

І вже зовсім Головковим голосом говорив Прокіп Яшкові: «О, братухо, було й зо мною таке попервах... Вдень і нічого: бігаєш, про папку думаєш... А от підійде ніч, ляжеш, бувало, а у вікно розчинене — шуми весняні, оркестр десь... Огні... Устромиш голову під подушку й замреш. А десь тихо-тихо туман колихнеться. І роси заблищать. І жита зітхнуть і зашумлять тихо-тихо... Потім сонце... І дзвенять коси... І долина безкрайня сивіє...»

Це — Головка, який приніс у літературу свою поезію, свою правду, свою вірність героям. За все життя він не зрадив нічому — ні поетиці своїй, яку тільки дедалі довершував, ні більшовицькій правді, яку носив з собою, мов свято, і ніколи нікому не намагався догодити, не лицемірив, ні перед ким не запобігав. Про нього можна сказати відомими словами: «Він має совість таку ж абсолютно незмінну, як метр-еталон в Парижі». Андрій Васильович Головка все життя вірний героям своїх перших оповідань: знедолені бідняцькі діти, розгублені на дорогах голоду і розрухи, стають студентами в «Зелених серцем» і, наймитуючи в «Пасинках степу», пристрасно вірять у недалеке щасливе майбутнє, активно борються за нього. В «Бур'яні» вони вже разом з Давидом Мотузкою дають бій переродженню Матюсі, куркульні та Сахновському. Це була жорстока, смертельна боротьба, і Головкові герої виграють її, бо ж революція — для них, а не для матюх, огирів та гнид і Радянська влада — для них.

З самої гущі життя приходять в літературу і демобілізований червоноармієць Давид Мотузка, і Тихон Кожушний, і батраки Ілько та Зінька, котрі виконують

куркульський бур'ян в своїй рідній Обухівці. Оpubлікований 1927 року, роман Андрія Головка «Бур'ян» був першим епічним полотном української літератури про пореволюційне село і природу класової боротьби в ньому. «Бур'ян» навіяний «димівським» та іншими процесами, що хвилювали в двадцятих роках всю країну. На Миколаївщині, в селі Димівка, куркулі вбили сількора Малиновського. Це був час найжорстокішої класової боротьби, і роман Головка став незвичайно актуальним твором.

Роман Головка виріс на ґрунті ліричної прози малих форм і відповідав естетичним та ідейним вимогам того часу, що ставили перед усією радянською літературою необхідність переходу від роздрібненого, імпульсивного і часом суб'єктивного відтворення дійсності до широкоузагальнюючих творів. Образ Давида Мотузки — це, по суті, перший яскраво і всебічно розкритий образ позитивного героя. Змальований ще в двадцятих роках на зорі нашої епохи, він був і лишається одним з кращих і найдовершеніших образів молодого комуніста в усій радянській літературі, що на той час мала вже такі видатні твори, як «Разгром» Фадєєва, «Чапаєв» Фурманова, «Цемент» Гладкова. Та й на Україні вже гриміли «Голубі ешелони» Петра Панча, вже з'явилися «Брати» й «Вуркагани» Микитенка, пригодницькі романи Смолича, невдовзі мав побачити світ «Роман Міжгір'я» Івана Ле. І все ж «Бур'ян» був і лишається найвизначнішим явищем того часу.

Прекрасно сказав про автора «Бур'яну» Л. М. Новиченко: «Він умів говорити всю, часом дуже жорстоку, правду про тодішнє село і разом з тим був справжнім поетом у зображенні тих кращих рис трудового селянина, які робили і роблять його вірним союзником робітничого класу. З цього погляду творчість А. Головка є дуже істотним вкладом у всю «сільську» тему нашої літератури, тему, в якій радянські письменники здійснили величезну новаторську акцію світового значення, показавши шляхи соціалістичного перевиховання мільйонів учорашніх дрібних власників».

Ми вже відзначали, що й понині дивує нас і захоплює художницька та громадянська зрілість молодого письменника — адже Головка й справді був тоді молодим: коли вийшла з друку така сила по-справжньому талановитих оповідань і повістей, коли з'явився зна-

менитий «Бур'ян», авторові не було ще й тридцяти. Дивуєшся також інтенсивності, з якою працював тоді А. Головка: вже в 1927—1928 рр., одразу після появи «Бур'яну», в харківських журналах друкуються уривки з роману «Мати», а 1932 року роман було завершено і опубліковано.

Кажуть, не вберігся від тодішніх впливів біологізму наш послідовний і глибокий художник. Справедливо був розкритикований перший варіант роману, і авторові довелося ще два роки працювати над ним, щоб дати остаточну редакцію «Матері», а проте, твердять деякі ровесники Головки, роман чимало і втратив від тієї переробки. Наше покоління цього не знає і не пам'ятає. Пам'ятається тільки, як глибоко хвилювала, просто потрясала нас в школі доля Катрі, матері-селянки, і сільського коваля Юхима Гармаша, доля їхніх синів Остапа і Артема, доля вітробалчан, і це лишилося з нами на все життя, як роман «Мати» залишився кращим надбанням української радянської літератури, одним з найвищих її досягнень. Це було перше в радянській літературі розгорнуте полотно про революцію 1905—1907 рр. на Україні.

А між тим Головка й тут був першовідкривачем: романом «Мати», по суті, починається в українській радянській літературі монументальна історична проза, що плідно зросла потім у могутній ряд, в якому бачимо тепер і романи Івана Ле, і Смолича, і Скляренка, і Стельмаха, і Загребельного. В цьому ряду стоять також «Таврія» і «Перекоп» Олесья Гончара.

Роман «Мати» був задуманий як пролог до великого полотна про встановлення Радянської влади на Україні: відштовхуючись від подій 1905—1907 років, автор «Матері» переносить нас у романі «Артем Гармаш» в Жовтневу революцію, першим з українських письменників звернувшись до цієї теми.

Завидна доля — бути майже в усьому першим не заради першості, а за покликанням, за характером свого обдаровання, що постійно веде письменника непротореними і вкрай необхідними шляхами.

Ці шляхи вивели Андрія Васильовича в передвоєнні роки в царство кіно, яке письменники наші нарекли коханкою — таке воно невдячне, таке примхливе, таке непостійне і може навіть легковажне по відношенню до автора. Захоплення було довге і сильне: кіноповість

«Скиба Іван» (1934), кіносценарій «Митько Лелюк» (1937) та «Літа молодії» (1940) — це не аби що. Хто в кіно працював, той знає, що таке написати аж три сценарії. Та й кому ж було працювати в кіно з наших письменників, як не Головки, вся проза якого, позбавлена описовості, наскрізь кінематографічна! Ми в цьому переконались, екранізуючи на кіностудії ім. Довженка «Пилипка» і «Бур'ян».

Пригадується, цвів Довженків сад, і день був сонячний, ласкавий і тихий, і Андрій Васильович приїхав до нас у легкій голубій сорочці, і очі в нього були добрі і сині-сині, як у Пилипка, і міцний був потиск руки, міцні плечі були, і широкі, гарно так випнуті груди, і, милуючись ним, ми любили його в той день, як любили все життя, — радісно, весело, дзвінко. І раділи, що він ще такий молодий, що так ясно світиться його розум.

А поїхав він, і стало якось сумно, наче спорожніла студія, і спорожнів сад, і ми довго не могли зрозуміти, звідки цей смуток — отак, мабуть, завжди буває, коли розлучаєшся з близькими й любими. А що ж говорити тепер вже про довічну нашу розлуку? Не стало Майстра — лишилися тільки наша любов до нього, заповіти його та книжки, наші спогади...

Час невпинний і неблаганний. Миготять, пролітаючи, дати і ювілеї, а люди відходять і приходять у найглухіших селах так само, як у столицях, як на вершинах науки й культури, на висотах державних діянь, і ті, що приходять, мають ще утвердитись і проявити себе, а ті, що відійшли, у смертну хвилину і надто ж по смерті постають перед нами у всій своїй неповторній значущості: ми вочевидь переконуємось, що скільки б не прийшло нових людей і хто б не прийшов, замінити їх неможливо. Бо кожна особистість — то цілий світ образів, вибагливість мислення, таланту й талану.

Таким неповторним видається сьогодні творчий і життєвий шлях незабутнього Андрія Васильовича Головка — одного з найсамобутніших художників слова в усій світовій літературі. Ще ніби вчора ми відзначали його сімдесятиріччя й слухали його схвильоване слово, а потім, якось несподівано й швидко, замовили мені для «Літературної України» статтю до його сімдесятип'ятиліття... Вранці ж подзвонили й сказали, що

статті не треба — у номері йде... некролог. Тієї ночі Андрія Васильовича не стало.

На похороні ми несли на оксамитових подушечках його орден Леніна, ордени Червоного Прапора, якими були відзначені його літературні заслуги, й раділи, що «Артем Гармаш» удостоєний Шевченківської премії, бо зріс же разом з «Матір'ю» у революційну епопею, став помітним явищем світової соціалістичної літератури. Але думалося й про те, що четверта частина лишалася на письменницькому столі недовершеною. Мовчазний Андрій Васильович ні з ким не ділився прикрощами й труднощами своєї роботи, як і життя-буття.

Важко розлучатися з балакучими. Але там хоч знаєш: небіжчик висловив усе, що думав, зізнався, що йому боліло.

З мовчазними ж розставатися в сто крат важче: вони все забирають з собою, і ми так і не знаємо, що мучило й радувало їх у житті, розчаровувало чи захоплювало. І, коли дивимося услід на тій дорозі, з якої нема вороття, пригадується фраза з сумного негритянського спіричуела: «І не сказав ні єдиного слова...» Наче про нашого мовчазного Андрія Васильовича. Нікому не заподіявши зла й не сказавши недоброго слова, тихо відійшов від нас...

Хмарно тоді було, тоскно. Сіялася мжичка над Байковим кладовищем в день похорону, і пригадувався Тургенєв: «Кстати, заговорил я о весне. Весной легко расставаться...» А була ж тоді пізня осінь, як зараз, була, власне, зима напочатку, і з Андрієм Васильовичем розставатися було дуже тяжко.

Кажуть, коли писав чи коли не писалося, все ходив по кабінету, і кроки його чулися щонаочі майже до ранку. Ми не всі чули їх, не всі дослухалися...

Хай же звучать вони в нашій уяві щоденно, як зразок настійливої вимогливості до себе й до своєї роботи. Хай звучать завжди й повсюди Головкові кроки в нашій літературі, бо він з своїми книгами, відзначеними високими урядовими нагородами й всенародною любов'ю, назавжди лишається для нас взірцем народного письменника — патріота й інтернаціоналіста. І хоч взірців не завжди вдається досягнути, прагнути цього треба завжди: коли є орієнтири, успішніше додаються складнощі й труднощі, коли світять маяки, кораблям легше віднайти дорогу в омріяну гавань.

Негаснучим закличним маяком, омріяною гаванню наших душ і пошуків завжди буде художня досконалість і життєва справжність всього написаного і залишеного нам у спадок незабутнім вчителем і наставником — Андрієм Васильовичем Головком, чесні й правдиві книги якого давно стали й назавжди залишаться окрасою землі, так по-партійному пристрасно, по-художницьки щедро і яскраво, по-синівськи любовно оспіваної ним.

Все, що відбувається вперше, запам'ятовується найяскравіше,— така вже людська природа. А то ж була перша повість і перше редагування — не заочне, а пліч-о-пліч з письменником знайомим, якщо не знаменитим, з письменником, що полюбився давно і надовго.

— Вашу повість читає зараз Іван Юхимович,— сказав мені редактор журналу,— ідіть до нього, знайомтесь, працюйте і не баріться: рукопис іде в номер. І прислухайтесь до кожного слова Івана Юхимовича, бо небагатьом випадає щастя мати такого редактора з перших кроків. Це зараз чи не найбільший стиліст у нашій прозі.

А був тоді вечір, тихий і синявий. У редактора вже не було нікого, тільки в найдальшій великій кімнаті, яскраво освітленій двома кришталевими люстрами, сидів, схилившись над машинописом, дебелий чоловік з крутими плечима, з острішкуватими, мовби вилинялими на сонці бровами. Підвів злегка сивіючу високочолу голову, всміхнувся:

— А-а, це ви,— мовби пізнав мене після якогось давнього знайомства,— сідайте та читайте ось, що я тут понаставляв вам.

На великий мій подив, правки не було. Отієї беззастережно категоричної правки чорнилом з редакторського невблаганного пера, котре одне в світі знає, що і як треба писати. А були тільки легенькі помітки просити олівцем на полях і такі ж самі легенькі доторки олівця над окремими словами, але й тих доторків вистачило, щоб побачити машинописний текст власної повісті мовби вперше, глянути на неї немов збоку, сторонніми очима. Глянути і здивуватися, які неоковирні слова стоять отам, під отими легесенькими поміточками, наче це й не я їх писав, а хтось інший. І стало не те що ніяково — стало так прикро й соромно, аж

захотілося втекти, щоб не дивитися в очі цьому немолодому вже, такому поважному й досвідченому письменникові, що мусить отак уважно й ретельно вчитувати й правити недосконалі мої писання.

— Не ніяковійте,— лагідно обізвався до мене Іван Юхимович, зрозумівши чи відчувши мій стан.— Подумайте добре над кожним зауваженням, зважте гарненько та й посперечайтесь зі мною, бо література — це така штука, що нікому легко не дається: ні старим, ні молодим. Отже, в чомусь і я можу припуститися помилки: може, мені воно так здається, а вам зовсім інакше. Доведіть свою точку зору, не знічуйтеся — перед літературою, чуєте, всі рівні. Ото беріть свою ручку і правте тільки те, з чим погоджуєтесь. А що викликає сумнів, а тим більше, в чому ви й зараз переконані, що правильно написали,— того не чіпайте. Про те поговоримо завтра. Згода? А я вже піду.

Він працював тоді над знаменитими «Солом'янськими оповіданнями», тільки я тоді того не знав і ніхто не знав, бо Іван Юхимович, в усьому скромний, про роботу свою говорити не любив ні на якій стадії, а тим більше, коли вона ще тільки пишеться, та робота, і тільки колись, може, стане, а може, ще й не стане отими знаменитими «Солом'янськими оповіданнями». З-поміж багатьох його уроків це був один з найперших і найголовніших — урок скромності в усьому, особливо ж в оцінці своєї роботи і своєї особистості («персони»,— як він любив кавати, вкладаючи в це слово добру частку іронії).

І зараз, через двадцять років, із вдячністю згадую ту першу нашу роботу, бо то був, мабуть, найкращий урок стилістики за всі мої літературні студії.

— Оце у вас гарно написано,— казав потім про якусь фразу Іван Юхимович.— Все начебто й правильно, за всіма нормами української літературної мови, але ж красиво, розумієте? Аж надто красиві фрази як для звичайного селянина. А мені здається, що ваш герой отак, як у вас тут написано, мабуть, не сказав би. Подумайте. Правда, він висловився б якось простіше? Отож намагайтеся писати не якомога красивіше, а якомога простіше, точніше, саме так, щоб у це вірилось без жодних натяжок. Це в літературі найголовніше.

Я щось казав про те, що он у того і в того письменника написано, мовляв, ще краще, а Іван Юхимович

наче й погоджувався і все ж доводив, не повчаючи, а мовби міркуючи вголос, що написано в тих письменників гарно, але ж вчитися треба не лише в них.

— Я б вам радив учитися найперше в людей простих, як вони поводяться, як розмовляють у житті, а не в книжках, бо життя — то найбільший учитель для письменника. Саме життя народу. Вдивляйтесь у нього, вслухайтесь у мову народу — тільки там ви знайдете те, що допоможе виробити свій стиль.

Ми тоді щодня зустрічалися десь по обіді. Я приносив те, що перечитував після зауважень і поміток Івана Юхимовича, і ми переглядали та обговорювали кожну правку, іноді сперечалися, а більше й частіше зважували, чому саме треба писати так, як радив мені мій досвідчений літредактор і славний письменник, котрий, здається, найбільше хотів, щоб я не тільки переконався в доцільності його правок, але й усвідомив їх і запам'ятав, щоб не відкривати потім америк та не винаходити заново велосипедів.

— Слухайте, — спитав мене раптом під час такої розмови Іван Юхимович, — от ми звіримо цю правку, і я засяду читати далі, щоб підготувати для вас наступну «порцію» рукопису, а що ви збираєтесь робити?

— Та не знаю. Може, в більярд пограю...

— В більярд — це добре, — роздумливо сказав Іван Юхимович, — але ж для письменника він нічогосінько не дає. Воно, звичайно, скрізь для нашого брата є пожива і скрізь можна вловити слухну репліку чи тільки влучне слівце. Але ви, здається, селюк, тепер працюєте на заводі. Придивляйтесь там і прислухаетесь до всього — це велике діло. А я хочу вас запитати: чи бували ви на міській ковзанці?

— Не бував.

— Я так і знав. Ну, а кататися на ковзанах умієте?

— Та колись умів. Ще як у школу ходив, то катався на ставку з товаришами. Але ж стільки років уже проминуло та й поранений був тяжко в ногу...

— То нічого, що поранення і що багато років сплило. Те, чого навчений змалку, не забувається, а для пораненої ноги навіть корисно отакими вправами розробляти її. От я й раджу: підіть на ковзанку. Одне, що матимете задоволення, а друге — побачите, яка в нас молодь красива, там найвидніше, як наші люди зараз живуть гарно після війни й повоєнних нестатків. Така

юнь безтурботна, така одухотворена! А головне — нові враження, вони завжди збагачують людину. Після них плідніше працюється й охочіше та радісніше живеться.

І я пішов. І справді побачив там багато такого гарного та захоплюючого, що не втримався і навіть новелу таку написав, що зветься «Джамайка» — про ковзанку і про нашу молодь, про радість бути молодим, а головне, й сам наче аж помолодшав; переконався, що справді не забувається те, чого навчився в дитинстві, і що тяжке поранення теж минається і після нього можна знову стати повноцінною людиною. І це теж був урок Івана Юхимовича. Повість була надрукована у «Вітчизні», і, здається, Іван Юхимович був задоволений нашою роботою. А через п'ять років ми знову зустрілися з ним, коли готувався до друку роман «Корабелі». Це вже була робота серйозніша, Іван Юхимович був суворішим до автора, вимогливіше ставився до кожної фрази, не скупився й на докір, і на круте слово, не раз підкреслюючи, що в початківцях засиджуватись не варто, а скінчивши редагування, сказав, що роман написано не на повну силу, що в ньому не розкрито по-справжньому не лише романтику професії й роботи корабелів, а навіть край той південний виїшов якимось збідненням — ні моря там не відчувається, ні простору.

— Ви навіть чайок не описали, а як же цікаво можна розповісти про їхнє життя: де вони гніздують, чим вони живляться, як красиво літають над містом і над лиманом! Знаєте, як би вони освітили своїми білими крилами й своєю присутністю весь край...

Це були гіркі слова, але я й тоді знав, що це слова правдиві, хоча й суворі. Ці слова я згадував і пам'ятав навіть тоді, коли вряди-годи роман похвалювали в пресі й на читацьких конференціях. Пам'ятаю та згадую їх і досі із вдячністю, бо це теж був важливий урок Івана Юхимовича. Урок вимогливої відвертості та щирості. Урок, що й понині дається нелегко і завжди свідчить про зрілість літератури і письменника.

— Та ви не побивайтеся і не збирайтеся сидіти й плакати на ріках вавилонських, — сказав мені на прощання Іван Юхимович. — Краще беріться за новий роман. Та беріться неквапом, та знайте, що справжні романи не щороку пишуться і не завжди та й не всім

вдаються. Але шукайте себе. Працюйте до сьомого поту — тільки так можна щось зробити в літературі.

Його Рубін із Солом'янки, як і всі герої «Солом'янських оповідань», прочитаних значно пізніше, були мені останнім предметним уроком, як треба писати прозу, любити людей і працю їхню, бо там і справді літають та й літають нелукаві чайки життя, дум і прагнень душевних і працьовитих людей нашого славного міста, нашої рідної землі. І літатимуть вони над нашою літературою довго-довго! Бо Іван Юхимович довго й багато випускав їх з рукавів щедрого свого таланту.

На його слідах — сади. Всюди — сади... Працював у 20-х роках на Одеській фабриці ВУФКУ — там посадив сад. В тридцятих — працював на Київській кіностудії — знову сад. А будучи на «Мосфільме», посадив ще один — на Ленінських горах.

Думаєш: що воно за людина? Якби був тільки садівником та й усе, вклонилися б йому в пояс, дивувалися б: ая-яй-яй! Одна людина за життя аж три сади насадила!

А Довженко ж писав геніальні сценарії і ставив за ними геніальні фільми, і все життя був невдоволений ними і шкодував, що мало зробив. А хіба ж мало? Загальновідомо, що його фільм «Земля» було визнано одним з дванадцяти кращих кінотворів усіх часів і народів. Всесвітні кінофестивалі здавна відкриваються портретами найгеніальніших кінорежисерів, серед них неодмінно й постійно — портрет Олександра Довженка, дерзновенного, мовби опроміненого сонцем людської краси, добра і високої мислі.

Так, він був невтомним трударем. «...Що є на світі радіснішого й приємнішого, ніж добра робота? Що може бути миліше, як по довгому дні косовиці повертати на заході сонця з веселого луку додому? Тіло в тебе так приємно мліє, тиша в душі, і тобі ще неповних дев'ятнадцять років, і ти відчуваєш, що й «вона» з грабельками десь поруч з тобою, а під босими ногами і в тебе, і в неї тепла земля, укачана колесами, втоптана копитами, вкрита м'яким, як пух, теплим пилом чи ніжною грязюкою, що так приємно лоскоче між пальцями».

Це із сценарію «Земля».

А ось із «Повісті полум'яних літ»: «Я так люблю сіяти! Люблю орати, косити, молотити. Але понад усе люблю сіяти, садовити, плекати, щоб росло...»

Ось звідки з'явилися сади на його слідах, посаджені в час пекельної режисерської роботи,— з любові. Все, що він робив, було позначено нею. І його велетенським обдаруванням. І бурхливою енергією. І вірою в свій народ, у свою країну, в комуністичну добу, якій належав він увесь, до останньої краплини крові. Цій добі, нашій радянській сучасності, були присвячені всі його твори, як і його роздуми й сподівання.

Першим, що визначає митця,— писав М. Т. Рильський,— є його ставлення до дійсності, до того, що звуть широким словом — правда. І тут маємо ряд дуже показових поетичних висловлювань Довженка, підтверджених його творчою практикою. Скажемо прямо: Довженко був свідомим і послідовним ворогом дріб'язкової правдоподібності, він завжди дбав про високу правдивість: «...Приберіть геть усі п'ятаки мідних правд. Залишіть тільки чисте золото правди».

Він був незрівнянний майстер слова, а не тільки екрана.

«Над кіньми вився дим, як над огнями...— читаємо в оповіданні «Тризна».— Лунали прокльони, хрип, і жаль, і рев аеропланів, і височенний тонкий зойк пораненої кінської душі».

А вся «Зачарована Десна» то прекрасна перлина української нашої прози.

Мало є на світі митців, зокрема кіномитців, творчість яких була так природно, так нерозривно зв'язана з творчістю народною, як це ми бачимо в Довженка. Але він був не тільки глибоконаціональним художником, але й палким патріотом. Довженкову душу животворила ідея «сім'ї великої, сім'ї вольної, нової», ідея дружби народів, ідея інтернаціоналізму.

Довженко ніжно любив свою хату, свою матір, свою зачаровану Десну. Але з якою гостротою бачив він на землі нових людей, нові міста, нові пейзажі.

«Я не славословлю тебе, моя хатино стара,— писав він у нарисі «Хата».— Не хвастаюсь твоєю драною правобережною і лівобережною стріхою...

Хай не дорікають мені вороги холоднодухі і лживі, що я превозношу, чи прославляю тебе, чи ставлю над всіма оселями світу. Я прощаюся з тобою. Я кажу тобі — згинь з моєї землі. Обернись в хороми, покрийся залізом, красуйся великими вікнами, вирости, піднесись над травами, над житами і над садами... Хай се

вже будеш не ти. Хай прийдуть до тебе добробут і гідність і сядуть на покуті. Щоб зникли сум і скорботи з твоїх темних кутків, і пічурок, і холодних твоїх сіней. Я не захоплююсь тобою, не підношу тебе до неба перед світом.

Ні, я кажу тобі, сивий: ой хатонько, моя голубонько, спасибі тобі — прощай».

А в «Зачарованій Десні» він писав:

«Я не приверженець ні старого села, ні старих людей, ні старовини в цілому. Я син свого часу і весь належу сучасникам своїм. Коли ж я обертаюсь до криниці, з якої пив колись воду, і до моєї білої хатини і посилаю їм у далеке минуле своє благословення, я роблю ту лише «помилку», яку роблять і робитимуть, скільки й світ стоятиме, душі народні живі всіх епох і народів, згадуючи про незабутні чари дитинства...

Сучасне завжди на дорозі з минулого в майбутнє. Чому ж я мушу зневажати все минуле? Невже для того, щоб навчити онуків ненавидіти колись дороге і святе моє сучасне, що стане теж для них колись минулим у велику добу комунізму!»

Тут увесь Довженко, і навряд чи хто спроможеться краще сказати про кредо митця, про альфу і омегу його творчості, думання його і наміри, ніж він сам. Тому-то й надаємо йому самому так часто щедре слово в цій начерку про нього: умів він певно і високо сказати про свою добу і свій народ, уміє й про себе сказати, як не можуть сказати інші.

Перелічимо, щоб нагадати, фільми й сценарії його: «Ягідка кохання», «Сумка дипкур'єра», «Звенигора», «Земля», «Арсенал», «Щорс», «Мічурін», «Поєма про море», «Зачарована Десна» та багато інших...

А тоді ж пригадаємо знову три його сади, що він насадив на кіностудіях в Одесі, Києві та Москві. Про сад кінематографа, де й понині цвітуть і шумлять його дерева — його учні і послідовники, ми говорити не будемо. Низько схилимо голову перед його пам'яттю, високо піднесемо її, вшанувавши його, і гордо підемо тим шляхом, яким ішли герої його і він сам — шляхом чесного служіння радянському народові, партії Леніна, комунізму. Бо таким був наш Довженко, так він сам чинив і нам так заповідав чинити своїми фільмами, сценаріями, оповіданнями, своїми садами і своїм прекрасним життям.

Забудувавши нашу планету містами, людство не тільки створило зручне й затишне житло для себе — в них воно втілило дух свого неповторного генія, сповненого прагнення будувати, винаходити, оспівувати вічну красу людини й світу. І тому кожне місто — музей людського витвору, уособлення творчих шукань і дерзновенних звершень.

Оскільки геніальність неповторна, то кожне місто має самотутнє обличчя, про яке слава розноситься по всіх континентах переказами, пресою, творами літератури. Так, при згадці Мадрида зразу уявляється один з найкрасивіших і найбагатших у світі музей Прадо. Коли мовиться про Париж, згадуєм Монмартр, Єлісейські Поля і неодмінно — Лувр. Та ще — Ейфелеву башту, кладовище Пер-Лашез. А Рим — це собор святого Петра і Колізей. Афіни — безсмертний Акрополь. Відень — Карлскірхен.

І в кожному з них — пам'ятники, пам'ятники, пам'ятники. Завойовникам чужих земель, королям, президентам, папам римським.

У нашій країні все по-іншому. Москва — це, насамперед, Кремль і Красна площа. Москва — серце першої у світі соціалістичної держави, де працював великий Ленін, де відбуваються з'їзди Ленінської партії. Пам'ятники в нас — тільки народним вождям і революційним полководцям. І народним поетам. Народним героям. Та й не тільки в Москві. По всій країні. Обеліски на братських могилах. Могила Невідомого солдата — в Москві, Києві, містах-героях. Саме це і є виявом народності держави, народності мистецтва. Бо Москва — це і Третьяковка з її неоціненними скарбами й творами передвижників, котрі весь біль і страждання народу вилили так щедро і яскраво на свої полотна, відтворили красу народу, волелюбний дух його і його

ненависть до гнобителів, розкрили чарівність рідної природи.

Москва — це пам'ятники Карлу Марксу й Пушкіну, Гоголю і Маяковському, Дзержинському і Чайковському, Островському й Шевченкові.

Ленінград — це Анічків міст, Ермітаж, Російський музей і палаци Растреллі, шпиль Адміралтейства й Ісаакіївський собор, Зимовий палац і Смольний, з яких почалась Жовтнева революція, і крейсер «Аврора», який її возвістив.

Київ — пам'ятник Леніну на чудовому бульварі Шевченка і Щорсу, Героям революції і Кобзареві перед університетом, задумливому й сумному, з похиленою головою і обвислими вусами — генію, що вийшов з простолюдинів, великоосвіченому художникові й народному поетові, найвеличнішому з народних поетів. Це також пам'ятники Богданові Хмельницькому і Володимирові, древня Софія й Андріївський собор — вірець пізнього барокко. Не оминеш тут древньої й відомої на весь світ Києво-Печерської лаври й Володимирського собору, збудованого найкращими будівничими Росії, розписаного Врубелем, Васнецовим та іншими видатними художниками.

Принагідно відзначимо, що обличчя міста, його узагальнений, сказати б, типово-характерний портрет, створюють архітектори, будівельники, скульптори, муляри. І часто їм удається взаємно злитися в своїх устремліннях, смаках і талантах. Хоч багатьом з них судилася задалегідь анонімність за незрозумілим, але дуже давнім звичаєм не згадувати майстрів — нехай лишаються безіменними і мовби розчиняються в красі міст, віддавши їм і хист свій, і свою неповторну особистість.

Спинімося на одному лише пам'ятнику — на пам'ятнику Щорсу в Києві. Стоїть він на бульварі Шевченка. На чудесному тополиному бульварі, що зеленіє до пізньої осені, коли вже всі ліси, гаї і парки облетять, і на тлі його свіжої і цнотливої зелені малюється яскравістю червоного граніту чудесний п'єдестал, на якому виникає перед нами величний образ молодого, романтично-піднесеного полководця громадянської війни Миколи Олександровича Щорса.

Миколу Щорса бачать всі, хто приїздить до Києва залізницею: як тільки вийдеш із київського вокзалу,

так і помітиш цей монумент на зеленому фоні тополь і на білому тлі будинків.

Бачать Щорса і ті, хто прилітає в аеропорт Жуляни: варто виїхати на площу Перемоги, і ось він уже зводиться в дивовижному пориві, весь легкий і разом з тим величний, бо в отому русі піднесеної вгору руки, у всьому стрункому силуеті вершника, що звівся на стременах, є і внутрішня динамічність, і благородний спокій, що підкреслюється спокійною позою коня.

Щорса зображено не в момент атаки, хоч як ефектно б це вилилося в зовнішній експресії, а в такий, здавалося б, прозаїчний момент, коли він після бою в'їжджає у визволений Київ. Підвівшись на стременах, полководець вітає жителів міста. У спокійній постаті вершника передано відчуття торжествуючого спокою після перемоги над ворогом. Особливо вражає вираз обличчя — тонкого, благородного, прекрасного обличчя воїна і мислителя.

Стільки розуму на високому чолі, стільки рішучості і теплоти в погляді, що навіть люди, які не знають і ніколи не чули про Щорса (а їх до нас приїздить з усіх кінців світу скільки завгодно), здатні полюбити цього юного, поривного і водночас мудрого полководця.

На пам'ятниках не пишуть імен їхніх авторів. На пам'ятниках тільки імена тих, на честь кого вони споруджені і кого увічнюють. Тому автори пам'ятників — завжди аноніми для звичайного глядача. Іноземний турист одразу ж зиркне до каталога і дізнається, хто створив це диво, а звичайний собі селянин стане перед пам'ятником, поставить біля ніг валізу і довго дивитиметься на гарного молодого полководця, на бронзового коня під ним, на відполірований п'єдестал з червоного граніту. А потім зітхне і в захопленні похитає головою: от краса, мовляв! І прочитає: «М. О. Щорс». Візьме свою валізу та й піде. Якщо б йому забрела в голову думка дізнатися, хто ж спорудив цей пам'ятник, то він все одно б не довідався. А в селі вже йому дізнатися про це буде ще важче.

Так і вік людський проходить для скульптора в трудах та в турботах, а роботи його тільки в каталогах значаться з іменем автора, і ті, про кого він думає ночами, працюючи, так і не визнають про нього нічого, тільки милуватимуться його роботою, мовби створило її саме місто, а не якась конкретна людина.

Автор пам'ятника М. О. Щорсу скульптор Михайло Григорович Лисенко народився 28 жовтня 1906 року в селі Шпилівці на Харківщині в бідняцькій родині. Дізнаємося з монографій і каталогів про те, що змалечку майбутній скульптор тяжко захворів, звихнувши хребет, і мати його, Ганна Кіндратівна, людина освічена, обдарована добрим голосом і прекрасним співом, виносила його на своїх натруджених руках до дванадцяти років, хоч їй і доводилося працювати день і ніч, щоб вивести дітей у люди. Це вона навчила сина читати й малювати, прищепила йому любов до мистецтва. Вона й оспівала його трагічне дитинство, обдарувала його піснями свого народу, заронила в його чутливу душу відчуття краси, доброти людської і ніжності. Та так багато, що всього цього арсеналу вистачило митцеві на все його нелегке життя.

Позбувшись змоги рухатися і розділити з своїми ровесниками всі дитячі втіхи, пустощі і розваги, хлопчик захоплювався малюванням, різьбленням по дереву і особливо ліпленням з червоно-бурої шпилівської глини. Над цими заняттями він просиджував цілі години, забувши і про хворобу і про все на світі. Ганні Кіндратівні треба було тільки винести його з хати, посадити під крислатою грушею, з якої він упав маленьким, зламавши собі хребта, наносити йому вдосталь глини, і вже могла йти на роботу. І вона йшла, а може — бігла, як біжать усі наші матері на роботу. А прибігши з роботи, заставляла сина все під тією ж грушею з безліччю зліплених статуеток.

Тоді мати брала сина на руки і все, що їй доводилося робити по господарству, робила з ним. І роблячи співала, лишивши синові навіки в серці ті милі чудесні співи. Несподівано мати захворіла на віспу і вмерла. На Михайла впало велике нещастя. Він змушений був залишити школу. Але люди його не покинули в нещасті. Сільські вчителі, що турбувалися його долею, влаштували хлопця в Сумський дитячий будинок, де він і продовжував навчання.

Незабаром Лисенко став звертати на себе увагу малюванням і ліпленням, і його переводять до міського будинку підлітків у Харків, де він вступає до профшколи, щоб здобути спеціальну мистецьку освіту.

Після двох років навчання у цій школі Михайло подає заяву до Харківського художнього інституту.

Незважаючи на величезний конкурс і на те, що фахову підготовку він мав далеко слабішу, ніж інші студійці, Лисенко був зарахований на скульптурний факультет.

Викладачі інституту прищеплюють Лисенкові велику любов до творчості Мікеланджело — цього найгеніальнішого скульптора світу. Саме в цього незрівнянного флорентійця Михайло Григорович вчився глибинному розкриттю великої краси, внутрішньої сили і могутності людини, передавати експресію, рух людського тіла. Під враженням Мікеланджело виникає у молодого скульптора надзвичайний інтерес до архітектурно-скульптурних композицій, що стали основною рисою його творчості в наступні роки.

Велику роль у формуванні смаків і майстерності майбутнього скульптора відіграло те, що І. В. Севера вимагав тонко і точно моделювати форму, загострював увагу на виборі матеріалу, який найповніше відповідав би характеру і трактуванню скульптурних форм. «Мати справу з глиною — це ще не значить бути скульптором, — говорив В. І. Севера, — твір народжується в глині, вмирає в гіпсі і знову відроджується у всьому своєму блиску в матеріалі — граніті, мармурі, бронзі».

Під впливом Севери, обравши собі за взірець творіння великого Мікеланджело, Лисенко остаточно визначає коло своїх інтересів. У мистецтві його насамперед приваблює сила людських почуттів, породжених героїчною боротьбою, драматичними переживаннями, вияв людського духу в зламні моменти історії. В цьому й лежить масштабність і глибока людяність художницького кредо скульптора.

В 20—30-х роках образотворче мистецтво і особливо скульптура зазнавали сильних впливів формалізму — конструктивізму, кубізму тощо. Комуністична партія на тому етапі, так само як і тепер, допомогла передовій частині художників об'єднатися для спільної боротьби проти проявів і впливів буржуазного мистецтва та з буржуазно-націоналістичними тенденціями.

Тому-то віднайдення простої, дохідливої реалістичної в своїй основі форми перших творів М. Г. Лисенка можна вважати значним досягненням молодого скульптора, а його роботи 30-х років — дійовим вкладом в боротьбу з формалізмом на тому етапі.

Велике хвилювання і напруження, з яким М. Г. Лисенко працював над своїми творами, не могли не позначитися на його слабкому здоров'ї, і він тяжко захворів. Близько двох років молодий скульптор пролежав у лікарні. Хірург, який кохався у живопису і скульптурі і якого до глибини серця схвилювала робота Михайла Лисенка, зібрав усіх лікарів клініки і повів на виставку, щоб показати їм горельєф молодого скульптора.

— Ось якого художника нам треба врятувати, — сказав він враженим колегам. — Ми повинні зробити все, щоб поставити його на ноги, щоб вивільнити його золоті руки, бо досі він ходить на милицях.

І лікарі зробили все, що тільки можна було зробити: через два роки, після складної, але вдалої операції, Лисенко виписався з лікарні і одразу ж взявся до створення монументального образу революціонера-комуніста, задум якого виник у нього в лікарні за ці довгі і тяжкі два роки хвороби.

«В'язень», або «В катівнях фашизму» — ця робота була експонована на VI Всеукраїнській виставці. Жюрі виставки присудило їй премію.

Починаючи з 1934 року М. Г. Лисенко повністю віддається монументальній скульптурі, а революційна романтика стає характерною рисою його творчості.

Творчі успіхи молодого скульптора відкривають перед ним можливості брати участь у конкурсах монументів всесоюзного значення, змагаючись з такими видатними майстрами скульптури, як Манізер, Мухіна, Гайков, Корольов.

Лисенко з Муравіним створюють проект пам'ятника Гоголю для Москви, удостоєний п'ятої Всесоюзної премії, Максимові Горькому для Москви, Ленінграда, Горького; Григорію Котовському для Кишинєва, Михайлові Фрунзе для Москви, Миколі Щорсу — для Чернігова і Куйбишева, героям Перекопу, а також дві монументальні пілонні групи «Героїка громадянської війни» та «Героїка соціалістичного будівництва» для радянського павільйону на Всесвітній виставці в Нью-Йорку 1939 року.

Характерно, що проект пам'ятника М. О. Щорсу для міста Куйбишева було відібрано на Всесоюзному конкурсі, в якому брали участь Манізер, Колінов та інші визначні російські скульптори, а проект пілонних груп

для центрального входу Всесвітньої виставки в Нью-Йорку було визнано найкращим у конкурсі, в якому виставляли свої проекти такі талановиті майстри скульптури, як Мухіна, Шварц, Чайков та інші.

Композиційні групи скульптури Лисенко і Муравін мали виготовити в дуже короткий термін. Митці справилися з своїм завданням з честю. Групи «Героїка громадянської війни» та «Героїка соціалістичного будівництва» були встановлені при вході так, що органічно входили в архітектурно-скульптурний ансамбль як єдине ціле. У цьому ще раз виявилось характерне для Лисенка відчуття співвідношення скульптурних і архітектурних елементів, виховане на класичних взірцях вітчизняної скульптури і особливо мистецтва епохи Відродження.

Скульптури привертали до себе увагу численних відвідувачів виставки.

Але більшість чудесних творінь скульптора, відібрані і відзначені на конкурсах як проекти, не були здійснені в зв'язку з війною.

Під час війни і евакуації важко було працювати скульпторам, але Лисенко створює разом з Муравіним прекрасні групові композиції «Товариші», «Партизани», «Двадцять вісім», які експонуються на виставках в Алма-Аті та Москві. А далі «Новий порядок», «Похорон партизана», «Подвиг патріотів одного села».

В 1945 році Михайло Григорович працює над відтворенням образу Т. Г. Шевченка не для приміщення, а в грандіозних масштабах — для широких просторів над Дніпром. Експонований на VIII республіканській та Всесоюзній художній виставках у 1945—1946 роках бюст Шевченка мистецька громадськість оцінила як видатний твір.

«Українська скульптура, — писав про цю роботу народний художник Російської Федерації С. Герасимов, — завдяки одному цілком винятковому творові посідає центральне місце в роботах майстрів образотворчих мистецтв України, показаних на Всесоюзній виставці. Це — бюст Т. Г. Шевченка роботи Лисенка. Бюст — велике досягнення талановитого скульптора. Він займає на виставці видатне місце за своєю монументальністю. Дуже велика схожість... Дуже велика пластичність. Можливо, це найвизначніший твір з усіх виставлених тут українських робіт».

У 1946—1947 роках Лисенко розробляє також ескізи внутрішнього оформлення будинку Президії Верховної Ради УРСР та групових композицій «Пагорба слави» у Львові.

На ІХ республіканській виставці у 1947 році він експонує скульптуру «Вірність». В цей же час створює ескіз «Сім'я», скульптурну композицію «Партизанський рейд», багатофігурну композицію «Чапаєв», проект пам'ятника Олеко Дундичу (1949 рік). У складі творчої групи бере участь у конкурсі на проект пам'ятника-обеліска, присвяченого 300-річчю возз'єднання України з Росією, багато працює над творами, присвяченими О. С. Пушкіну: «Пушкін і няня», «Пушкін і Міцкевич», «Пушкін у Царському Селі». Остання робота, елегантна за настроєм, майстерно виконана в чудовому каррарському мармурі, стала цінним надбанням української мініатюрної скульптури.

Значною роботою треба вважати нездійснений проєкт пам'ятника Пушкіну для Києва, в якому автор зобразив великого російського поета в момент високого творчого напруження: він слухає кобзаря, в образі якого втілюється весь український народ.

Ось творчий шлях Михайла Григоровича Лисенка, пройдений скульптором перед тим, як втілити образ М. О. Щорса в пам'ятнику на бульварі Шевченка. Великий шлях великих зусиль талановитого майстра, скупі переказаний нам його учнем Андрієм Німенком.

Ось що криється за одним-єдиним пам'ятником, якщо до нього придивитися уважніше і ознайомитися хоча б побіжно з творчістю його автора, а не просто — гляннути й піти.

Однак все виявляється набагато цікавішим, хвилюючішим, якщо познайомитися з скульптором особисто, подивитися на нього в майстерні, послухати його розповіді про себе та про свої твори.

Отож одвідаймо Михайла Григоровича в його майстерні в Редутному провулку, будинок 6.

Переступивши хвіртку у наскрізній огорожі, потрапляємо в сад. На досить крутому схилі розкинувся він молодими, добре сформованими яблунями, грушами, черешнями. На верхньому зрізі схилу сад зупиняється перед гарним будинком з широкими вікнами і скляною верандою. Ліворуч від будинку біліє відтворений в мармурі велетенський бюст Тараса Шевченка, саме

той, який на Всесоюзній виставці 1946 року дістав високу оцінку як видатний твір. Праворуч втілено в темному матеріалі погруддя Івана Франка, а за ним звисла тоненькі гіллячки плакуча верба. Все так гармонійно поєднується з садом і будинком, що відчуття високого мистецтва охоплює вас з перших же хвилин.

На широких східцях, що ведуть від будинку, нас зустрічає господар.

— Добрий день, Михайле Григоровичу, — гукає здалеку мій приятель, улюблений учень скульптора.

— Добрий день, — озивається він тихо і привітно посміхається.

Він зовсім невеличкий на зріст, цей поет романтично-піднесеної героїчної скульптури.

Сходинки слизькі, і йти йому дуже важко і небезпечно. Але він іде нам назустріч і подає руку — міцну, рухливу, нервову руку скульптора з довгими, чутливими пальцями.

— Як ся маєте? — питає мій товариш.

— Як? Та, мабуть, добре, бо просто й не знаю, що вам сказати: за роботою ніколи думати про себе. Тому й не відчуваю, чи кепсько мені, чи добре. Головне, робота йде.

— Це прекрасно, Михайле Григоровичу!

— Авжеж, прекрасно! Я оце вичитав недавно просто свої власні думки в якійсь книжці чи газеті: «За ділом і похворіти ніколи, — каже там один уже немолодий чоловік. — Доки працюю, ніяка недуга не звалить мене. Хто завжди з граблями, з сокирою чи з косою, того зненацька не застукаєш».

— А ви з чим? Покажіть же хоч інструмент свій скульпторський, — прошу я.

— Ось мій інструмент, — виставив він наперед руки і пальцями випростаними поворушив. — Найліпший інструмент скульптора — пальці. Щоб ви знали раз і назавжди. Найтонший і найчутливіший. Але ходітьте до хати та там і поговоримо. Та не розглядайте зараз оце все, — звертається він до мене, — тут у цю пору розглядати нічого: ні листя на деревах, ні квітів, ні трави. І скульптури здаються осиротілими. Все в снігу та в завії. Влітку приїдете, отоді роздивитесь. Гайда, я вам і роботи свої якісь нові покажу. Та й пораду вашу послушаю. — Це вже до мого приятеля.

Але показувати свої роботи Михайло Григорович не

поспішає. Розпитує, як доїхали, чи швидко розшукали його будинок, як удома і як на роботі. І хоч ми зовсім не знайомі люди, після цих лагідних, обережних і проникливих запитань, в тоні яких вчувається не ота службова ввічливість, з якою звичайно ставляться такі запитання, а справжня людська турбота і уважність, до якої мимоволі озивається серце, хочеться розказати цій милій людині все своє життя і всі свої турботи викласти.

І ми викладаємо.

І самі незчулись, як навпередбій, один поперед другого починаємо оповідати про свої прикромі і захоплення, про нові фільми і нові твори літератури, аж доки мій товариш — своя людина в Лисенковому домі — не зупиняє мене.

— Підожди, — каже він, — ти чого сюди приїхав? Розповідати Михайлу Григоровичу про своє життя-буття і свої симпатії в літературі і кінематографії? Чи, може, послухати Михайла Григоровича та подивитись його роботи?

Господар сміється. Він сміється щиро, гарно, щедро, як усі добрі з природи люди. І ми сміємося теж. І чомусь не хочеться одразу отак приступати до розглядин, якось ніяково питати цю людину про її роботу, така вона проста, така добра і привітна. А все дивився б та дивився на його трохи гордовито підняте вгору, відкрите обличчя, на ці рухливі прекрасні руки, все ловив би й ловив оті теплі погляди з живих, трохи лукавих очей, та й слухав би слухав ласкавий, по-батьківськи теплий голос. Але час і розпитувати.

— Про що ж я вам розкажу? — щиро дивується Михайло Григорович. — Хіба що про глину?

— А хоча б і про глину, — кажемо.

— Вам це буде нецікаво. Ви ж не скульптори. Про глину я можу сказати тільки одне — сердита вона, ця скульпторська глина, — він похмурніє, стає зосереджений. — Просто жорстокою іноді буває. І твердою, мов граніт. Не піддається, й край. Як тільки відчує, що холодним до неї прийшов, так і край. Мнеш її, мнеш, а виліпити нічого не вдається. «Глиночко моя, рідна моя, — благаю її прокляту, — глиночко!» Мовчить. Іноді вилаєш її, а іноді — заплачеш...

— Заплачеш? Ви це серйозно?

— Ще й як заплачеш! Припадеш до неї головою,

обіллешся сльозами, а вона мовчить, холодна і байдужа, як доля. О, скільки я поплакав біля неї.— Михайло Григорович зітхнув, і ми всі довго мовчимо.

А навколо товпляться прекрасні й суворі обличчя, втілені у мarmorі, тільки виліплені з глини. Могутні обличчя мислителів і поетів, героїв і простих робітників. Від них віє вічністю і відторгненням од людської метушні, характерним для високого мистецтва.

Ось на якійсь дерев'яній підставці стоїть семеро дідів — мужніх, широкоплечих, високих і трагічних у своїх неповторних позах відчаю, передсмертної рішучості, в безвиході приреченості. Пози в них різні. І характери різні. Один спокійний і врівноважений. Мудрість вчувається в його рівній постаті. У відставленій носі — рішучість і розуміння невідворотності того, що станеться. Він уже розпрощався з життям, він знає, що смерть до нього прийшла, але він не боїться її, бо перед її лицем, передумавши в ці кілька хвилин все своє життя, він знає, що прожив чесно і зробив за свій довгий вік все, що мав зробити, і так, як належить робити трудовій людині. Він — непереможний. Таких не можна перемогти.

Другий втрачає свідомість: руки і голова опущені, але товариші підтримують його, і тому слабкість сприймається як наслідок катувань. Похилені плечі виглядають могутньо. І могутні руки кажуть нам про те, що цей чоловік прожив на землі чесно і багато тими руками виробив хліба для інших.

Третій в тузі закинув голову назад. Він кричить або стогне, він ще не примирився з думкою про смерть. Груди його розвернуті, могутня шия роздута жадобою життя, а ноги вже підламуються під ним — довгі могутні ноги, що стільки попоходили за плугом по рідній землі.

Четвертий дивиться спідлоба, підтримуючи товаришів, що стоять обіруч від нього, і у всій його позі — ненависть.

П'ятий — спокійний. Він своє одробив, про все вже подумав і все звідав. Він готовий до всього. Такі і в смерті мовчать. А шостий і сьомий обнялися і плачуть. Може за синами, які десь б'ються з фашистами, а може, за тим, що чогось не добудували чи не доробили на своєму віку.

Усі вони старі, мудрі, прекрасні люди, і ніяк не

можеш збагнути: за що ж їх убивають? І ненавидиш війну і фашистів лютою ненавистю, так, що десь у серці все перевертається. Стоїш перед цією групою довгодовго. Вражений, мовчиш, як у найбільшому горі, і любиш цих людей, немов власних батьків.

— Мені розповіли про цей випадок на початку війни, — тихо каже Михайло Григорович. — У якомусь селі фашисти схопили старих жителів і вимагали від них видачі активістів і партизанів. Діди відмовились. Їх катували, але вони були несхитні. Тоді старих вивели на площу і пустили на них, зв'язаних, танки. Я й намагався відтворити цю смертну хвилину, потрапляючи по своїй суті.

Великою пластичністю і красою вражає скульптурна група «Похорон партизана». Нескорені, повні благородної мужності і ненависті народні месники — грізна пересторога ворогам колишнім і майбутнім.

Повна інтимної лірики «Сім'я». На руках у матері немовля. Батько, стоячи на колінах, обнімає їх обох одразу, і в тому жесті — ніжність і пристрасть, і готовність захистити їх від усього лихого, і відданість дитині, і те нове, не сподіване для нього велике почуття до жінки-дружини, якого він ще не знав.

Близька до неї за настроєм, але ще сильніша за емоційним своїм строем скульптура «Вірність». Солдат повернувся з війни тяжко поранений, на милицях. За ним вчуваються громи битв, атак і походів, і врятовані люди, і села, й міста, які він боронив і відвойовував, не шкодуючи себе, не думаючи про себе. А зараз він повернувся додому якийсь зворушливий у своєму каліцтві, якийсь покірний у ніжності до дружини, і вона з самозабуттям обіймає його, припавши до нього з давно стримуваною пристрасною любов'ю, і тут ми відчуваємо, як тяжко жилося цим людям в розлуці і які вони щасливі у цій зустрічі.

Продовження цієї теми знайшло свій вияв і в ескізі двофігурної композиції до могили невідомих солдатів у Львові: солдат у розкриленій плац-палатці обіймає струнку жінку в легенькому одязі. Він обнімає її так палко, з такою любов'ю, що одірвав від землі. Він увесь у тих обіймах, і жінка теж обняла його і сховала обличчя на його грудях, овіяних вітрами походів і битв.

— Я весь час думав, що рухало нашими воїнами в цій війні? Чому ми перемогли? Що було найвищим

і найсильнішим з усіх почуттів на війні? — розповідає Михайло Григорович. — Мені дуже хотілося в одній із трьох групових композицій на «Пагорбі слави» у Львові відповісти на це запитання. І оцією скульптурою я відповів: любов! Ніщо так не возвеличує людину, ніщо не дає їй стільки сили й мужності, як любов. У цій скульптурі я й хотів виразити і любов до матері, жінки чи коханої, і любов до рідної землі, до нашої Батьківщини. Але... Цю скульптурну групу відхилили десь вже при останньому розгляді і затвердженні як надто інтимну. А жаль. Це найлюбиміша моя скульптура.

Скульптура справді зворушлива по своїй ніжній красі, життєво-правдивому пластичному поєднанню солдатської плащ-палатки з легким одягом жіночої постаті. Емоційно вона просто вражає, і, можливо, це була б єдина в усьому світі така скульптура на могилі загиблих воїнів.

Єдина, неповторна за оригінальністю форми і змісту скульптура.

— А тепер покажіть нам свої останні роботи, — попросив Михайла Григоровича мій приятель.

Михайло Григорович прочинив двері майстерні.

— Мама! — гукнув він у коридор.

За хвилину до майстерні зайшла білява, якась світла і дуже красива жінка з гордою поставою. З її очей струмувала тиха й ласкава задумливість.

— Моя дружина, — сказав нам Михайло Григорович.

— Вацлава Мар'янівна, — відрекомендувалась вона, подавши руку, і одразу ж повернулась до чоловіка.

— Хочеш показати Шевченка? — спитала вона його.

— Так-так, покажи.

За якимись скульптурами і лаштунками під стіною стояла загорнута у вологу тканину скульптура Тараса.

Михайло Григорович сам, мабуть, не міг підняти її, а нам не довіряв. Це було видно з того, з яким напруженням слідкував він за кожним рухом дружини і з якою обережністю і ніжністю брала вона з підлоги і ставила на стіл свіжу роботу чоловіка. Розкутала її, і ми побачили Кобзаря. Він стояв у кожусі й смушевій шапці, простий, задуманий, весь у цій скульптурі — мовби в народній пісні. Такий, яким уявляє його народ і яким, можливо, він і був насправді, — красивий, добрий, простий і спокійний. Тільки рука на лацкані

кожуха виражає неспокій. Та ще, може, погляд, стурбований і допитливий.

А Вацлава Мар'янівна на другому столі вже приготувала для нас щось нове.

— Спасибі,— сказав Михайло Григорович дружині, і я одразу зрозумів, яким другом була йому оця прекрасна жінка, що народила йому дітей і розділила в його нелегкому житті все, що випало на їхню долю. Може, подумалось мені, любов до неї теж була великою рушійною силою його таланту.

Ми побачили Шевченка в зовсім іншій трактовці. Він напівлежав на якійсь скелі. Права рука його була відставлена вбік, лівою він підпер голову у великій задумі. Від ескізу віяло силою шевченківського генія, сповненого розтривоженої мислі, бунтарського духу і поетичної наснаги. За спиною в поета билися якісь символічні крила, мовби думи його, і печалі, й бажання добра своєму народові. Цей скульптурний витвір вражав символічністю, поетичністю образу і великою духовною силою.

На господаря цієї майстерні і творця такого Шевченка не можна було дивитися без хвилювання. Він присідав, дивився на поета знизу, примружував очі, відходив набік і дивився збоку. Він втратив нас з поля зору і увесь перетворився: став суворим, неуважним до нас, тільки й чути було «Гм, гм... Так, так...» — трохи розчаровано, а більше заклопотано. А потім випростався, підвів за звичкою обличчя вгору.

— Так, так,— посміхнувся він, мовби повертаючись до нас здалеку,— що ви скажете?

Те, що ми сказали, було, мабуть, не важливим, бо тепер ми мали б тільки слухати та слухати його, вражені майстерністю і творчим подвигом цієї людини. Але він говорити не хотів, а може, й не міг.

А я дивився на нього і згадував, як один великий письменник нашого часу писав про свого героя, що йому снилися леви.

Я не спитав Михайла Григоровича, які він бачить сни, але що навіть у сні він не може думати про дріб'язкове, неважливе і другорядне,— це я знаю точно. Бо все своє нелегке життя він прожив героїчно і, перемагаючи недугу, завжди творив прекрасних і мужніх людей, наших людей — величних і гордих, як леви.

А потім його не стало, я не згледівся й коли. Якось

непомітно й тихо відходять від нас люди: чим старшими стаємо, тим більше втрачаємо близьких друзів і просто людей, дорогих нашому серцю. Такий, мабуть, закон життя — суворий і невідворотний. Тільки почувши страшну звістку, згадав, як давно його не бачив, і пожалкував за тими днями й годинами, які можна було провести з такою неповторною, прекрасною людиною, та повернути вже нічого не повернеш...

За останні роки, вже втрачаючи працездатність, Михайло Григорович все більше й наполегливіше залучає до своїх робіт і проєктів найулюбленіших учнів: Віктора Сухенка, Олександра Витрика та сина свого Богдана. Вони вже втілювали проєкт його й здійснювали задум пам'ятника жертвам Бабиного яру.

А нещодавно поїхав я в складі української делегації на Всесоюзні дні літератури на Миколаївщині, й тут мені показали заново збудований по проєкту Михайла Григоровича пам'ятник 61-му Комунару, здійснений його учнями, а також пам'ятник героїчним учасникам форсування Південного Бугу в районі Нової Одеси, поставлений на невеличкому острівці. Тут талановито використана водна гладінь, широчінь, а величавість ріки мовби підкреслює романтичну піднесеність пам'ятника — в усьому вгадується стиль скульптора Лисенка, набутий в постійних студіях у безсмертного Мікеланджело, досягнення якого так яскраво й переконливо відповідають грандіозному подвигу нашого народу в його славетній боротьбі за свободу й незалежність своєї Соціалістичної Вітчизни, в його перемозі над фашизмом, над тиранією й мракобіссям, уготованими найперше нашому народові і всім народам світу.

Зустрічаючись з роботами скульптора вже по його смерті, подивуєшся силі духу цієї людини, що працювала невтомно до самої смерті, по-справжньому відчувачою відповідальність перед народом за свій талант. Вдячні учні поставили тепер йому самому пам'ятник на могилі, на Байковому кладовищі. Вдячні односельці створили в селі Шпилівці ва Сумщині меморіальний музей скульптора Лисенка, та найбільшим пам'ятником йому буде його робота, втілена в багатьох монументах і меморіалах по всій Україні. Своєю роботою він і утвердиться в народній пам'яті на віки — людина, велична духом і художнім обдарованням, якій увісні ввижались, мабуть, леви.

Ось він виходить назустріч — стрункий, не по літах легкий і моложавий. Мова й хода повільні, мовби роздумливі. Все в ньому — сама зосередженість: зважується кожне влучне слово, кожен скупий жест. Людина гарно вихована й від природи делікатна, він більше слухає, ніж говорить, ніколи не переб'є співрозмовника.

Дивиться прямо й відкрито — очі в очі. І помічаєш зблизька, що вони в нього темно-карі, з горіховим блиском, коли усміхається. І зовсім темні, коли замислюється чи невдоволений.

Зручна м'яка куртка коричневої замші — для роботи. Міцний потиск руки, відверто дружній, хоча й сухувато-короткий: діло, перш за все — діло! Ось що написано на його обличчі, коли вмієш дивитися й бачити на людському обличчі те, що лишається у глибинах душі не висловлене. Що б не робив, де б не був, другим планом плинуть думки про роботу — відчувається безпомилково й постійно, коли мовчить, коли слухає вас.

Навіть коли сам говорить, вгадується відлуння чогось іншого, далекого, що постійно хвилює його, займає клопотами духовні його сфери. Це й є думки про роботу, якою він зайнятий впродовж усього життя без відпусток, без свят, без вихідних — про роботу, ясна річ, літературну, заради якої живе. Про неї він говорити не любить, доки вона не закінчена, і мало хто з друзів, з найближчих людей чув хоч що-небудь про те, над чим зараз Гончар працює.

Схильний до жарту, настроєний і навіть спраглий на дотепи, рідко буває веселий. Зате як сміється, то на повну силу. Сміх дзвінкий, розкотистий — так здатні сміятись тільки здорові, щедрі душею люди, що нікому ніколи не заподіяли зла.

Коли ж усміхнеться, що теж рідко буває, то аж світлішає довкола, і в усіх з'являються посмішки мимоволі.

Не терпить невизначеності суджень. Любить ясність і лаконічність вислову.

Ще більше за розхристаність суджень і висловів ненавидить метушню. Це йому належать слова: «Думаймо про велике», мовлені з трибуни П'ятого з'їзду письменників України. Ніби трохи велеречиві на слух, вони дивовижно пасують йому і в його вустах сприймаються як слова найзвичайнісінькі, майже буденні. Стосовно ж письменницької роботи — вкрай необхідні.

Поряд з ним і сам підтягуєшся, немов у шерензі чи в строю перед боєм: по-справжньому відчуваєш величезну відповідальність за кожен свій крок, за кожне мовлене й писане слово. І з якоюсь особливою повагсю думаєш в його присутності про людей, заради яких живемо й пишемо, — про наших сучасників, що знесли все на цій землі і все на ній створили.

Це, мабуть, від того, що з життям у Олеса Гончара стосунки суворі й чесні: він змалку, лишившись без батьків, жив і живе тим самим повнокровним життям, яким жили й живуть його ровесники, ділив і ділить з ними всі радощі й прикрощі — все те, що доля та обставини приносили кожному в дні боротьби й перемог нашого народу. Здається, кожен свій крок, кожен свій вчинок він підпорядковує головному намірові: щоб народові була користь від того.

У перші дні війни в складі студентського добровільного батальйону пішов на фронт. Брав участь у боях під час гіркого відступу в сорок першому й під час нашого наступу. Був двічі поранений. Нагороджений орденом Слави III ступеня, орденом Червоної Зірки, трьома медалями «За відвагу». Після війни, демобілізувавшись, закінчив 1946 року Дніпропетровський державний університет. Одночасно написав новели «Модри Камень», «Весна за Моравою», «Завжди солдати».

Саме тоді, в сорок шостому восени, я вперше й почув про нього...

Тоді ще не було радіоточок. В той перший повосенний рік щасливіці мали довоєнні «Рекорди», а нових репродукторів наша промисловість ще не виробляла. А я, як на гріх, у сусідів своїх в Миколаєві по Мархлевського, 10 почув літературну передачу. Розповідалося

про якогось сержанта-мінометника, котрий, демобілізувавшись, написав повість (тоді так і казали: повість) «Альпи». Ну, раз сержант, та ще й мінометник — це просто мій друг, побратим, яких я доволі стрічав на війні і любив, мабуть, найбільше, бо кого ж можна любити дужче від фронтових друзів, з якими ділив усе.

У того сержанта була на диво проста біографія: народився в селі Суха на Полтавщині, вчився у семирічці. Працював у колгоспі, потім в районній газеті. Пізніше вступив до технікуму журналістики імені Островського. Закінчивши його, став кореспондентом обласної комсомольської газети «Ленінська зміна» в Харкові. Не вдовольнився. Пішов на філологічний факультет Харківського університету. На третьому курсі застала війна. Воював солдатом, війну закінчив сержантом. Оце й усе. І багато, і мало.

Багато для того, щоб скласти уявлення про типового нашого сучасника з непереможним потягом до знань, з одвічним бажанням і готовністю бути завжди у труднощах, у випробуваннях — в усьому бути разом з народом і на війну піти добровольцем.

Мало для того, щоб зрозуміти, як же можна було пройти через огні і води, через відступи, наступи й атаки, через смерть і кров, через руїни і згарища рідної землі і зберегти все найсвітліше в людській обдарованій душі. Ще й стати письменником, таким ніжним, яскравим і самобутнім. Письменником, у кожному слові якого — любов до людей, до природи, до світу, в якому живемо й страждаємо.

А те, що написано в «Альпах» і як написано, — то сама любов. Найсвітліше, найпрекрасніше з усіх людських почуттів. І починалася та любов з епіграфа: «О Руская земле! Уже за шеломянем еси!» І продовжилась у прекрасних малюнках природи, рідної й чужої, в характерах і долях наших людей на війні. Одразу полюбився незрадливою любов'ю сержант Козаков, трохи гордий (а може, й не трохи) і гоноровитий. Чудесний Козаков, якому хочеться потиснути руку й спитати: з якого полку? Бо і в нашому були отакі Козакови. І були Хаєцькі, були Блаженки, були Воронцови й Самієви, були молодесенькі, затягнуті в ремені, чистенькі лейтенантики з тилкових училищ, точнісінько такі, як Черниш. І хотілося, щоб передача ніколи не кінчалася. Але вона скінчилася, як кінчаються всі

літературні передачі, через півгодини, а наступної треба було чекати цілу добу.

Мої сусіди — це були й мої господарі. Вони пустили мене на квартиру в якусь комірчину, зглянувшись на бідацьке моє фронтове обмундирування й поранення. Вони були молоді, як і я, і дуже любили одне одного, а що вся їхня любов минула в розлуці (він воював, вона була в окупації), то вчувалася в тій любові дивна спраглисть, яку не можна було сховати за тонкими стінами блаженного житла. То на сторожі своєї світлої любові вони поставили музику з приймача — справжнісінького «Телефункена», привезеного з Німеччини. День і ніч звучав він, мовби грав про прекрасне кохання, випробуване відстанями, часом, стражданнями й горем. З таким коханням гріх би було критися від людей.

А ще в них був старенький «Рекорд». Такий знаєте чорний, фібровий і круглий, схожий на велику тарілку. Диск був пом'ятий і де-не-де подертий, але «Рекорд» працював, і це теж була неабияка радість. Тільки от біда: ніякої проводки в комірчину не було. І тоді ми з моїм господарем, проявивши солдатську винахідливість, зняли з огорожі звичайнісінький дріт, протягли його через вулицю від стовпа, запустили в квартиру і до негнучких його кінців приєднали тонесенькі проводочки репродуктора. Він заговорив! Трохи хрипко, трохи гугняво, але заговорив. Я був радий, не знав, як віддячити моєму господареві — морякові, пораненому в обличчя під Севастополем. Він був мовчазний і суворий.

— Потім викличемо монтерів з радіовузла. А поки що зможеш і так слухати свої літературні передачі.

То було моє перше надбання по війні — чужий старий репродуктор, приєднаний до товстелезного, незаконно протягнутого від стовпа дроту. І згадка про «Рекорд» гріла мене всю другу зміну на заводі. А повернувшись вранці, я одразу ж вмикав репродуктор. Ждати доводилось довго. Крізь промови, крізь якісь розповіді, якими так насичені наші радіопередачі, крізь музику, близьку й далеку, вливався в мою комірчину весь світ. А з того світу я чекав Козакова і Черниша.

Вони десь барилися, а замість них влітав у тісну квартиру замріяний і ніжний Брянський. Цей найчистіший, найулюбленіший з усіх героїв повоєнної літератури. Цей однолюб, з народною легендою про

лебедину вірність на устах, сповнений бажанням щастя, й добра, і науки. І до всіх тих страждань, які довелося зазнати, втрачаючи й хоронячи друзів на війні, додалося ще одне страждання — за Брянським.

На війні я не плакав за своїми загиблими товаришами. Бо коли над тобою летять снаряди — не наплачешся. А тут була рання осінь, були золотом повиті дерева, і червонясте листя на землі, і синє спокійне небо, і тихе непорушне передмістя. І була смерть. Така реальна, як і атака перед нею. Як війна. Як оті дороги, і поля, і траншеї — як увесь світ, з якого ми тоді повернулись. Світ подвигів і смерті, світ розлук і любові, світ найчеснішої і найчистішої дружби. Він, мабуть, вперше поставав з повісті сержанта-мінOMETНИКА у всій своїй неповторній трагічній красі і дивував нас самих, його творців і учасників. Бо завжди на війні люди знають її тільки уривками, бачать тільки один якийсь бік, одну якусь рису помічають чи запам'ятовують, а охопити війну повністю не встигають. Та й не завжди спроможні. Бо з траншеї та окопів бачиш найчастіше тільки ворога.

А тут був мудрий і добрий Воронцов — замполіт чи комісар самієвського полку. Був Хома Хаєцький — втілення подільського селянства, від говірки до засмаленої потилиці, від звички гучно й широко розмовляти до отой тихої усмішки під вусами. Хома Хаєцький, який тепер у нашій уяві й досі блукає десь Альпами, ходить з столиці в столицю, сідає в фотелі сенатів і гріється побіля багать лісорубів. Цей одвічний солдат правди і справедливості, лукавий і говіркий, дотепний і дошкульний. Його слова й репліки ще й досі не сходять з вуст, і кожен з нас носить його в душі разом із спогадами про війну, про отой незабутній День Перемоги, що був і застається в житті найбільшим святом.

А потім були «Голубий Дунай» і «Злата Прага» — книги, що невтомно дивували, чарували нас. З тими книжками автор прийшов у кожную хату, став своїм серед людей, став ріднею кожному.

Не можна уявити собі жодної квартири у місті, жодної хати в селі, де б не сплеснули в долоні при з'яві Олесея Гончара та ніяково не зраділи б йому, не посадовили в сучасний фотель чи на старій стемнілій лаві на покуті — на найпочеснішому місці.

Щасливий письменник, якого народ зустрічає, як

сина, не в старості, а ще молодого, сповненого сили й снаги, красивого й чубатого, як усі ідеальні сини в народних піснях та думках.

Така доля випала тому безвісному сержантові-мінометнику, що серед небагатьох своїх солдатських скарбів приніс у речовому мішку «Альпи» з війни. Гори важко й немислимо носити людині за плечима, але іноді це буває, тепер ми знаємо. І він приніс їх додому, на Україну, й поставив у нашій літературі — ці сині задумливі гори, які треба було взяти його героям-визволителям, щоб у цих горах не було горя, а були братерство, і радісний труд, і мир, і щастя.

Тому і в тих далеких горах його стрічають як сина. Треба тільки прочитати «Модри Камень», «Весну за Моравою» або «Гори співають», щоб зрозуміти, чому він там свій. А яка це краса! І яка закоханість в ті чужі, що стали давно вже рідними, гори і ріки. І в їхніх людей. І в те високе небо над горами, що гуде, немов велетенський голубий дзвін.

Усе це — наша юність, і Гончареві новели й романи були її дзеркалом. Тут і війна, і рідний народ на війні, інші народи, які ми визволяли пам'ятного 1945 року. А життя йшло, і люди жили й мінялися, і серця просили миру, і мирного хліба, і мирних книжок.

І тоді з-під Гончарєвого пера з'явився лукавий і добрий «Микита Братусь». Спокійно й усміхнено походить він у затінку посадженого власними руками саду — десь і досі клопочеться там з твердою вірою в те, що молодим його садам плодоносити вже при комунізмі.

Таврія...

Щось горде й романтичне є в цьому слові. Не менш звучне й гордовите, ніж Альпи.

Таврія — це щось омріяне й далеке. Майже недосяжне. Навіть у наших степових селах на Правобережжі вимовляють це слово задумливо й тихо. Коли на горизонті у сонячний день з'являються понад землею чорні хмари з білим підбоєм, з круглими й сніжно-сліпучими головами, коли навіть при сонячному блиску спекотливого літнього полудня видно, як на темному тлі захмареного обрію викрешуються сліпучі й злі блискавки, діди поважніють і мружаться. Вони чомусь зітхають, може, щось згадуючи, і задумливо кажуть, не знати кому:

— Десь у Таврії...

І тоді хочеться мовчати і уявляти той край. Дороги — старі чумацькі шляхи. І козацькі могили. І сріблясту тирсу. І баских коней, красивих, мов сон... Хто що міг, те, очевидно, й вигадував у тих своїх уявленнях.

І от про цю Таврію першим у нашій літературі написав Олесь Гончар. Усім своїм талантом, художньою натурою, баченням світу він, здається, вийшов саме з тих широких просторів, де багато сонця, і несходимих доріг, і ще більше мудрого спокою. Де люди неговіркі і безпосередні, мов діти. Де земля багата й щедра, а клімат м'який, хоча й схильний до могутніх вибухів: якщо вже вітер, то такий, щоб і морю — непереливки, і кораблям — горе, і хатам — не з медом. А як сонце, то таке, щоб і небу, і травам, і водам, і самій землі — жарко! А якщо вже простір, то ні оком не охопити, ні машиною об'їхати, ні в уяві чи думкою не охопити.

Ми входимо в Таврію разом з Даньком і Вутанькою Яреськами, бачимо їхніми очима невольницький ринок у Каховці, виметені вітром шляхи, і Асканію-Нову — царство Фальцфейнів, і чабанські ватаги, й народну біду. Там ми зустрічаємо колишнього революційного матроса Броннікова, красиву й розпусну Софію Фальцфейн з її найздами на чабанську кулешу в глухому степу з «шампанями». І сам степ. Ще ніким так яскраво й барвисто не зображений. Все ж головне тут — люди. Спечений сонцем, згризений негодою й злиднями ватаг Мануйло, негнучкий і твердий, немов кремінь. Красива, як богиня, білотіла і хтива Ганна Лавренко. І самовідданий вчений Мурашко, що взявся самотужки засадити шелюгами аleshківські піски. І безліч інших. Усі такі живі й самобутні, хоч скульптури з них вирізьблуй. І над усім витає дух краси й романтики — той чистий струмінь Гончарового ліризму, що є найпершою окрасою сучасної української прози.

А далі «Перекоп» — ті ж самі місця, ті ж люди, тільки в новій якості. Це вже не наймити, а господарі землі, господарі країни і нового життя, творці нового суспільства на землі. Крім Оленчука — постаті нової і несподіваної в нашій прозі, крім партизанського командира Килигея і стратега громадянської війни Фрун-

зе, вражають у цьому романі Махно й Врангель — негативні образи в життєстверджуючому, доброму й світлому доробку Олесь Гончара. Виписані вони глибоко, у всіх трьох вимірах досліджено їхній внутрішній заплутаний світ, і це дає підстави замислитись над тим, яке багатогранне, незвичайне за палітрою обдаровання має романтик і лірик Гончар.

Відвідуючи різні країни, перебуваючи в складі делегації Української РСР на сесії Організації Об'єднаних Націй, Олесь Гончар вбирає в себе тривоги народів світу за прийдешнє, за долю нашої планети, що перебуває на грані ядерної війни й космічної катастрофи, яка неодмінно вибухне з вибухами перших термоядерних пристроїв, коли їх буде приведено в дію недолюдками. Він ще раз звертається до теми війни. Але не для того, щоб оспівати її, як це було в «Прапороносцях», а для того, щоб заперечити. Щоб люди пильніше й настійливіше оберігали мир, цінували його й боролися за нього.

«Людина і зброя» — цей ємкий заголовок несе в собі великий філософський заряд. Людина і зброя виступають в романі як дві категорії, що породжують і взаємно виключають одна одну: людина створила зброю, щоб убивати людину. Чи це найкраще з того, що може й повинне створити людство? Ні! — каже письменник своїм романом. Люди народжуються, щоб жити, щоб любити, щоб пізнати науку і світ, зробити своє життя на землі кращим і щасливішим. Герої-студбатовці вирішують одвічну тезу «Любов і Смерть», бо вони завжди були поряд, ці протилежні явища, у всіх людей, у всі віки, під час усіх воєн.

«Людина і зброя» спонукає замислитись кожного над тим, що треба зробити, щоб не повторились страхиття й страждання вже пережитої війни, а прийдешня ж буде ще страшніша й всепоглинаюча. Кожен з нас, живучи на землі, має не лише жити й робити своє діло, а мусить боротися за те, щоб не падали в запашні жита серед літа юні студенти-студбатовці з яблуками в пазухах.

Усі тривоги землі й сучасності не давали письменникові спати спокійно. В «Тронці» вже й зовсім немає війни, але жевріє далеко-далеко в степу червоне відро, зроблене з торпеди й примоцьоване до чабанської криничної споруди, і стоїть у тихій степовій затоці веле-тенський застарілий крейсер, на який щодня з підне-

бесся падають бомби із захмарних понадзвукових бомбовозів, стугонить у тихім степу, де пасуться отари, невтомний полігон, і сама наша планета в прицілах стратегічних бомбардувальників теж може стати полігоном для ядерних бомбометань.

У «Циклоні» ж тривоги Олесь Гончара за долю планети ще відчутніші: не про стихійне лихо тут ідеться, хоч само по собі воно й жахливе. Скільки ж мук і страждань можуть принести людству циклони термоядерної війни!

Ця тривога, мов коронарні розряди на дротах висковольтних ліній електропередач, струмує з кожної сторінки «Циклону», і здається, рядки роману дзвенять і світяться навіть вночі.

В робочому кабінеті Гончара, де найчастіше можна його застати, стоїть прекрасний кольоровий фотопортрет парусника «Товарищ» з лаконічним і вичерпним написом: «Улюбленому письменникові». Це подарунок курсантів Херсонського вищого морехідного училища під час зустрічі. Щось у цьому романтичному кораблі є співзвучне талантові й доробку Олесь Гончара.

І коли згадаєш новий роман Гончара «Берег любові», перед очима теж постає парусник, і постає старий моряк, майстер вітрильної справи Андрон Ягнич з його сердечним товаришем Савою Чередниченком. Все життя описаних Гончарем людей віддане партії, своєму народові.

Його проза належить до тієї унікальної літератури, яку не тільки читають усі, а й перечитують і, перечитуючи, щоразу одержують естетичну насолоду, збагачуються духовно, відкривають у ній нові грані немеркнучої краси й довершеності, ніби та проза має здатність набувати з часом нової якості й нового змісту.

Про книги Гончара написано, мабуть, більше, за обсягом, ніж усі його твори взяті разом. І я довго вагався, перш ніж писати про нього, бо знаю, що досі ніхто не написав так, як він того заслуговує. Про письменника треба писати так само талановито, як пише він сам. І, мабуть, не так, як написано тут.

Але коли настає пора і хочеться сказати — кажеш, як умієш.

Змалку Загребельний ріс без матері, отож, покинувши село ще 1941 року й не повернувшись туди, він мав би й забути його і його людей. Але коли довелося якось поїхати в Солошине до його батька — вже в нове Солошине, перенесене на вище місце, бо старе було затоплене Кременчуцьким морем, — мене здивувало, як Загребельний знає кожного свого односельця: знає й пам'ятає з діда-прадіда, з усіма подробицями вдачі, характеру, аж до вуличного прізвиська та обставин, за яких те прізвисько виникло.

А був тоді День Перемоги — 9 травня, і все Солошине прийшло на перенесене кладовище, щоб спом'янути загиблих на війні і просто померлих, і всі його впізнавали, тепло вітали, і всіх він пам'ятав, всіх називав на ім'я та по батькові, ні разу не помилившись, на що звернув увагу навіть його вісімдесятирічний батько, що й досі комірникував у колгоспі.

— І як ото ти пам'ятаєш всіх ще й по батькові, — здвигував плечима Архип Панасович. — Я й то позабував. А деяких і зовсім не називав по батькові ніколи.

— Я з них, батьку, навіть героїв своїх пишу.

— З них? Хіба тобі цікавіші люди не траплялися? Ну що ти візьмеш з Живодьора?

— А хоч би й те, що він Живодьор. Що його так у селі прозвали. Такі живодьори скрізь трапляються. Тільки я ж їх не знаю, одразу не розкушу. А наш у мене перед очима на повний зріст.

Він не раз говорив, що за прототипів йому слугують односельці, хоч герої його книг діють у галузях життя, дуже далеких від села. Мабуть, вони всі у нас в пам'яті на початку літературної дороги, люди, серед яких ми росли, яких вперше пізнали у широкому світі, і враження від них лишаються на все життя — найяскравіші й неповторні. А вже як зайшла мова про початок,

повернемось в ті неблизькі роки, коли ми починали. Хоч, здається, це було ніби вчора.

У листопаді 1950 року у Херсоні й Каховці ходив серед учасників наради молодих письменників України мовчазний і навіть у натовпі якийсь самотній, трохи похмурий молодий чоловік. Молодий він був тільки за віком — 26 років. Але характерна для всіх високих людей сутулуватість, заглиблений і надто пильний погляд, якась утома чи сумовитість в очах робили його набагато старшим. Як часто буває з розумними людьми, він видавався скептиком: якась сардонічна посмішка не сходила з його обличчя, коли він слухав наші виступи перед робітниками, студентами чи будівниками Каховської ГЕС, що з'їжджались тоді з усіх кінців республіки і цілої країни.

Мені сказали, що то Павло Загребельний, студент з Дніпропетровська — майбутній критик. На нараді він не сказав ні слова, приїхав і поїхав мовчки, і я забув його одразу, як забуваємо сотні й тисячі тих, кого бачимо тільки на численних нарадах.

Проте за кілька місяців з цим ім'ям довелося зустрітися знову: в журналі «Огонек» було надруковано оповідання «Тихий угол» П. Загребельного та Ю. Пономаренка. А потім пішли інші оповідання каховського циклу, прихильно зустрінуті пресою і читачами. Оповідання були свіжі, оригінальні, незвично на той час близькі до життя.

А потім, через кілька років, зустрів я його в Києві, у «Вітчизні», де він тоді щойно почав працювати. Окулярів він тоді ще не носив, і можна було помітити, які в нього добрі очі.

— Невже ви і є Загребельний? — спитав я його. — В Каховці ж, здається, був зовсім інший Загребельний.

— Тоді все було трохи інакше, — сказав він, а я подумав, що таким просвітленим внутрішньо зробила його успішна літературна робота: успіхи завжди прикрашають людину, а тим більше літературні, що формуються й визрівають в духовних сферах людини, ними живляться, та й сама духовність людини удосконалюється і шліфується разом з тією роботою, одночасно з успіхами, що окрилюють та надають певності в своїх силах, у своїй потребності суспільству чи хоча б читацькій його частині. А вже відблиски цієї духовності

лягають і на обличчя людини, і на її манери, відбиваються у неї в очах.

Таким зміненням після каховської наради побачив я Павла Загребельного, всі ці метаморфози віднісши на рахунок благородної літературної роботи, і не помилився, певен і тепер.

Коли ж я потім ближче визнавав Загребельного, мені імпонувало те, що був він нестримний у виразах, коли йшлося про невиношений скороспілий твір, він просто кипів, і дивно було, скільки сарказму може вміститися в цій людині, якщо вже вона щось заперечує. Таким він був до чужих і до власних невдалих творів. За двадцять років нашого знайомства не помічав поблажливості Загребельного ні в роботі, ні в дружбі, ні в ставленні до своїх службових, громадських чи родинних обов'язків. Якщо наважитесь дати йому щойно написаний твір, то будьте певні, Загребельний скаже вам у вічі всю правду про недоліки до кінця — і тут ні дружба, ні ваше становище не стануть на заваді. Правило в літературі елементарне, але ж хочеться на ньому наголосити, бо не всі елементарні правила діють у нашому письменницькому середовищі беззастережно, без ускладнень і зіпсованих стосунків. Павло Загребельний перед літературою чесний і відданий їй до кінця, тому він і до інших такий же принциповий і вимогливий, як до себе.

Ось його зауваження до новел, схвалених редколегією до друку в «Вітчизні», де він завідував відділом прози: «Без дороги» дамо в № 7 або 8. А ти там подумай — може, поліпшиш першу половину її. Поменше описовості, хай літературні шестерні... ніколи не знають холостих обертів. Гризи матеріал кожним зубцем! Треба писати щільно, спресовано. Оповідання сильніше там, де йдеться про щось взагалі, де ти кабінетним способом комбінуєш речі вже відомі, ситуації вже описані, а от коли починаєш писати про живе життя, в тебе виходить так, наче це писав отой бугай, що налякав Санька хвостом. Ясна річ, недолік цей — наш спільний, але в тебе він особливо помітний.

Валяй, Сашко, на натуру! Пиши про завод, про колгосп, про працю і кинь оті схлипування на широком і безкінечнім шляху. Хай хлипають наші вороги, а ми будемо дивитись на сонце і сміятись» (9 квітня 1955 р.).

«Ти написав останні два оповідання, як сторонній спостерігач, якому наплювати і на село, і на тридцятитисячників, який завтра ж кине все це і побіжить писати про збірний залізобетон, про кукурудзу за Полярним колом, про китобійну флотилію і т. д. Це люди, які живуть без принципів і які займаються літературою без того «дрожання внутрешностей», про яке писав С. Щедрін. Сторонися їх, бійся їх, Сашо!» (грудень 1955 р.).

«Поменше проявляй хоробрості заднім числом, як ти це зробив у «Гудках». Написав би ти це оповідання років з п'ять тому — честь тобі й хвала. А тепер кожен дурень втне про захист прав наших громадян, коли про це заявлено з трибуни ХХ з'їзду. Читаю отакі твори й думаю: кому потрібна така література? Такі твори схожі на півня, що заспав, розплющив очі, а воно вже сонце сходить. Тоді він починає співати й ляпати крильми, щоб сповістити хазяям про ранок, а ті вже самі давно про це знають» (9 березня 1956 р.).

Здається мені й зараз, що саме такими мають бути працівники редакцій, особливо в літературних журналах: не лише холодні оцінювачі, що само по собі й не погано, але ж і літературні вихователі, порадики, що застерезуть від помилок і наставлять на путь істинний молодого, та й не тільки молодого письменника.

Дружити із Загребельним нелегко через його прямоту й категоричність, через його непримиренність до життя на півсили, до розхристаності й лінькуватості, через те, що в своїх запереченнях він не вибирає виразів і завжди називає речі своїми іменами, ще й з епітетами загостреними і вбивчими. Але ж він і першим помітив твій успіх, щедро порадіє разом з тобою. А головне — з ним завжди неспокійно, тривожно й цікаво, від нього постійно йдуть струмені творчого думання, пошуків, він завжди готовий дерзати і в цьому лишається одним з перших серед усього нашого покоління і постійно невтомним.

Скаржачись на хворобу в одному з листів, Загребельний закінчує його так: «Погано, що не пишу. Гіршого бути нічого не може».

А ось уже й про свою роботу, відверто й полемічно: «...в мені сидить якийсь чорт, який увесь час штовхає мене під руку й шепоче: «Пиши смішше». У всьому я бачу не тільки серйозне, сумне, печальне і т. д., а й,

як його протилежність, — смішне, безглузде, дурне. Тому в моїй «Розлуці» є фарс і всяка інша чортівня. Якби ти уважно читав усе те, що я написав до цього часу, ти помітив би, що у всіх абсолютно моїх речах — в більшій або меншій мірі — присутній отой фарс, простіше кажучи, — зубоскальство. Ти чомусь думаєш, що оповідання повинно бути написане обов'язково в одній тональності, з густим собачим завиванням, з сльозами, з кладовищенським смутком і з такою розпукою, що хоч... Скидай штани й тікай у безвість. Такі оповідання в тебе... виходять, але це не значить, що всі повинні писати тільки так, а не інакше. Цим я не хочу сказати, що «Розлука» моя або щось там інше — геніальні штуки, але які вони не є — вони якраз такі, як я їх задумав. Чотири роки я вже пишу оповідання і чотири роки потихеньку воюю за цей свій трохи ненормальний стиль. Погано це чи добре — не знаю. Зате по-моєму. А тут ще в голові нова повість про довгі сні. Писати її не хочеться, бо бачу, як важко... друкувати подібні речі (адже в нас немає цієї традиції, в минулому ніхто з українських письменників, крім Смолича, не писав цих «несерйозних повістей»).

І далі гірке зізнання: «Продукція за перших три місяці цього року ганебна. Два оповідання, одноактівка і три листи до Сизоненка» (1956).

Я навів тут ці уривки з листів тому, що вони дають можливість хоча б трохи заглянути у внутрішній світ П. Загребельного — людини й письменника.

«Новели морського узбережжя» писалися влітку 1956 року в Скадовську, на березі теплого моря, точніше, Джарилгацької затоки, яку Загребельний бачив уперше. Він ходив на ринок за продуктами вдосвіта, готував сніданки, обіди й вечері, лаштував тент, натягуючи на палі простирадло. А впоравшись, сідав у холодку під кущем туї, розкривав блокнот, казав мені: «Ось послухай-но», і читав шматок новели. Спочатку про міліціонера Кияницю, потім про білих коней, яких ми разом побачили якось на світанні далеко в морі, мов привид або вранішній сон.

Це були або шматки, або й цілком готові новели. Я бачив Загребельного в щасливу пору молодості, натхнення. Розкриленість душі, радісний подив перед тим, що йому, авторові, самому відкрилось несподівано й неспогодано, — ось що таке «Новели

морського узбережжя». Вони, здається, й справді обвіяні ласкавими вітрами й подихами нашого теплого й прекрасного Чорного моря, освітлені великою любов'ю до роботящих людей і до благословенної, рідної землі. Ця книжка, яку хочеться перечитувати, не втрачає свіжості і понині. Все здається, що читаєш її уперше. Бо хіба ж може потьмяніти хоч би й отакий фінал «Білих коней», про які вже згадувалось: «В морі, в тому самому місці, де зароджувалося сонце і де вода урочисто сяяла й виблискувала золотом, наче повітря в старовинному храмі, стояло двоє білих коней. Вони стояли по той бік безмежних розливів моря, мов сон, мов марення, мов мрія...

То не було марення, то не був сон. Маленький водозіз приморського колгоспу забрався далеко в море, щоб замочити колеса, і тепер поволі їхав до берега. Він сидів верхи на бочці, позираючи на сині води, як морський цар, і Сашко раптом упізнав у цьому хлопчикові себе самого, з босими ногами, з облупленим носом, у старенькій, вибіленій вітрами й сонцем сорочині.

Дитинство, його далеке, чесне й чисте, як сльоза, дитинство вибрідало з теплого моря, їхало до нього на баских конях, білих-білих, як лебеді, як тополиний пух, як перші сніги довгої холодної зими.

О, якби кожен у хвилину душевної скрути зміг спіткати на розпутті життя білих коней свого дитинства!»

Треба відзначити й таку непересічену рису Загребельного, як уміння радіти успіхові товариша, кожному новому імені в літературі, кожній появі молодого таланту. Він невтомно підтримував і допомагав молодим прозаїкам (та й не лише молодим) як завідуючий відділом прози в журналі «Вітчизна». Та найактивніше відкривав нові таланти на сторінках «Літературної України», коли редагував її. Усім нам пам'ятні перші широкі публікації в газеті Миколи Вінграновського, Івана Драча, Віталія Коротича, Володимира Дрозда, Євгена Гуцала, Бориса Олійника — усі вони так чи інакше утвердилися б у літературі, бо це люди самобутні й талановиті. Однак процес формування кожного з них, а особливо визнання, виявилися б набагато складнішими і довшими, якби не оті вмилі, дбайливі і щедрі репрезентації «Літературної України». Адже доробок цих поетів і прозаїків, поданий розпорошено,

по одному — по два вірші чи невеличкій новелі, загубився б у бурхливій течії літературного процесу і не привернув би уваги читачів і критики. Подані ж циклами й розгорнутими добірками, талановиті твори одразу ж визначили, хто є хто, поставили молодих поетів і прозаїків у центр уваги літературної і читацької громадськості.

Любов і чуйність П. Загребельного до талановитої літературної молоді — дійова: одних він щедро друкував на свій розсуд і відповідальність, інших підтримував рецензіями, передмовами, напутнім словом. Про неперейденість цієї уваги до молодих свідчить вже й зовсім недавній факт підтримки П. Загребельним молодого прозаїка Івана Григурка — журналіста з Херсона. Прочитавши перші новели й повісті І. Григурка ще в рукописах, П. Загребельний допоміг йому надрукуватися, немало попрацювавши з молодим письменником над вдосконаленням його прозових спроб. Потім він написав передне слово до тих перших публікацій. А далі й рецензію опублікував у «Літературній Україні» на роман молодого письменника «Канал». Рецензія мала символічну назву: «Григурко відчиняє двері». Невдовзі двері нашої літератури широко відчинилися перед Григурком.

А як Загребельний уміє радіти успіхові кожного письменника, як уміє помітити новий спалах творчої снаги у старого майстра, чи визнаного провідним, чи й залишеного критикою та літературною громадськістю в сутінках середняцтва та неуважності з боку видавців та оцінювачів. Він першим високо оцінив і надрукував у «Вітчизні» «Солом'янські оповідання» Івана Сенченка, першим відгукнувся на початок трилогії Дмитра Бедзика. П. Загребельний прагне читати якомога більше, по змозі — все! Через те й помічає першим кожен творчий здобуток старшого, середнього чи й наймолодшого письменника.

Всім, мабуть, відома активна підтримка П. Загребельним першого прозового твору поета Тереня Масенка вже на схилі його життя. Загребельний не лише прорецензував і схвально або й захоплено оцінив роботу поета в новому жанрі. Він запропонував авторові цієї книги назву «Роман пам'яті», написав передмову до неї, підносив останню — цю мудру, цю ніжну і прекрасну книгу нашого покійного товариша, сповнену

людяності, синівської любові до своєї радянської землі, до свого народу, до рідної природи і до людей, серед яких письменник ріс і прожив своє життя. У передмові П. Загребельний написав:

«Роман пам'яті» — історія захоплень зачарованої душі поета. Цій зачарованості життям, людьми, любов'ю, степом, травами, зорями, добрими тваринами, деревами і вічністю слугує в книжці Тереня Масенка все, нею тут усе пронизано, все дихає, живе й оновлюється щоразу, мов вимитий теплими й чистими дощами світ. І дощові ночі в підкиївській Віті-Поштовій, і білий кінь з степового дитинства, і харківські сусіди по мешканню на Каплунівській, з-поміж яких найперший Тичина, і незабутня дівчина Наталя з-над грузинського теплового моря, і гілка барбарису з синьою Білорусі — не можна без хвилювання читати ці світлі, прекрасні історії, виписані якимсь несподіваним і несподіваним стилем, мовби виспівані, бо тут авторові часто бракує вислову звичайного, і він тоді доладно переходить на поезію, розмаїтить роман власними віршами, добираючи часто щонайліпше з написаного за багато літ праці тяжкої й упертої, і тоді навіть не до кінця довершений розділ про братів Майбород і про їхню Пелехівщину зненацька забарвлюється в тони спокійної мудрості, бо ж:

І в садочку мудреці сідали
Під високим небом степовим,
Кожне слово шовком обгортали
В самосаду синюватий дим.

Авторські поезії, вплетені в розповідь, слугують для підвищення емоційності, для творення особливої тональності, а ще, здається мені, подеколи й подекуди оті поезії звучать докором і нагадуванням усім тим, хто не помічав, не помітив їх вчасно, не цінував, збайдужіло поминув у своїх дрібних клопотах, а вони живуть, вони йдуть між люди, як оті прекрасні вірші про білоруську дівчину:

Вацлаво моя, Вацлаво,
Білоруско моя ясна!

Талановите треба помічати завжди і скрізь, підтримувати його, підносити, бо ним живе народ, і чим біль-

ше в тій чи іншій державі цінують таланти, тим сильніша й славетніша вона з-поміж інших...

Гадається мені так: роман Масенка — це мовби світлий гімн людській талановитості, закоханість в людську незвичайність, неповторність, святість... Як прозаїк, я відкрив, що можна писати про людські взаємини так просто, що простота тут нагадує звичність і простоту нашого дихання! І разом з тим з отих безпретензійних, спокійних, розважливих описів витворюється алхімія високих почуттів, прекрасної схвилюваності...

Скажу насамкінець, що захоплений цією книжкою незабутнього нашого товарища, шаную груд його великий, зичу його книжці, його романові захоплення, великого успіху в читачів, хай і вони захоплюються, а хто не вміє того робити, то хай учиться, адже для того й пишуться книжки, щоб виховувати високі почуття в людях, бо ж без людських почуттів, як казав великий Ленін, не може бути шукання істини.

Ось як може сказати письменник про письменника — в цьому теж талант, талант доброзичливого, тонкого сприйняття прекрасного. І тут хотілося б сказати кілька слів про «Розгін» самого Загребельного.

Враження від роману не назвеш ні рівним, ні простим, бо це враження від збуреності людської мислі, дослідженої майже від зародження до її апофеозу, від незвичайності людської вдачі й людської долі. Це враження скоріше можна назвати складним і приголомшливим, неокресленим і драматичним, сповненим несподіванок, крутих поворотів, гострих колізій, злетів і падінь, радощів і трагедій, як у справжньому житті справжніх людей, а не поміркованих обивателів, що над усе ставлять спокій і благополуччя, зовнішню добropристойність і лінощі розуму.

Одержимість — це слово й поняття можна було б винести в заголовок нового роману П. Загребельного, бо головний герой твору академік Карналь сповідував одержимість упродовж усього життя: був солдатом — його сміливості й відчайдушності в боротьбі з ворогом не було меж, потрапив у полон — не було меж його відданості Професорові й Капітанові Гайлі, став студентом — учився день і ніч до самозабуття. Так само до самозабуття полюбив Айгюль. Так само одержимо працював, ставши вченим і очоливши науково-вироб-

ниче об'єднання по конструюванню й виготовленню електроннообчислювальних машин. Так жив. Так працював. Тут — зараз. І далі — завжди.

Вічно й постійно, доки живеш, жити й працювати треба на повну силу, на всі ті фізичні, духовні й інтелектуальні ресурси, які закладено в тобі природою і про які не завжди й сам знаєш. Бо що таке вічність і що таке мить нашого життя? Мить летить, пролітає — вічність залишається, хоч вона складається з отих летючих миттєвостей, і що вони внесуть в її лоно, такою буде й вічність, ймення якій — майбуття. Чим же я наповню, чим збагачу кожному мить свого життя на землі, котре й само по собі, з огляду його тривалості, є лише мить перед вічністю?

Мені ж у цьому романі найдорожча третя частина — про село, про дитинство Карналя, про світ, у якому він ріс, як росли ми всі. Загребельний уперше торкнувся цієї священної теми, ніби остерігався торкнутись її передчасно.

Смерть батька мовби проявляє й опромінює всі неповторності світу дитинства, що постає перед нами у такій чарівній красі, яка не тільки радує, а й викликає сльози захоплення, жалю за тим, що ніколи вже не вернеться, як батьки наші не повернуться з небуття, як не повернуться ніколи до нас ні дитинство, ні юність, ні перше кохання.

...Нива вже зорана, і плуг лежить біля воза, і коні пасуться на моріжку. Борона прислонена до скирти, зубцями вниз, щоб лоша не напоролось. Якись отакі асоціації виникають щоразу, коли думаєш про таких трударів нашої літератури, як Головка, Гончар, Стельмах, серед яких надійно утвердився й Павло Загребельний. Вони незмінно приходять, ці асоціації, як тільки уявиш письменницький труд по завершенню нової книги.

Отож: ниву вже зорано і засіває її наше покоління, в перших рядах якого Павло Загребельний — один із нас. Сонце його саме в zenіті, і дні для прийдешнього будуть ясні та довгі.

З ВІДРАМИ ВПОВНІ

Тоді ще далеко було до ювілеїв. Ще далі було до старості, яка й зараз обходить його стороною і обходитиме довго, бо такі люди не старіють, маючи великий життєвий гарт, героїчну вдачу, вічно молоде серце, завидну властивість діяти, знаходячись постійно в гушці життя, між добрими людьми, в центрі подій громадських, літературних, загальнодержавних. Таким він був замолоду, з сімнадцяти літ учителюючи, а в дев'ятнадцять ставши директором семирічки. Народившись 1 січня 1914 року в с. Борсукові Остерського району Чернігівської області, він уже 1938 року, двадцятичотирилітнім, призначається завідуючим районним відділом народної освіти.

«Екстерном склав екзамени на історичному факультеті Київського університету, працював у райкомі партії, редагував районну газету. З серпня 1941 року за рішенням партійних органів перебував у ворожому тилу на Чернігівщині, маючи завдання організувати партизанський загін. Був у підпіллі, потрапив до фашистської катівні в Чернігові, потім — у Яцівський концтабір, з якого втік восени 1942 року. Організував партизанський загін ім. Щорса, який виріс 1943 року у велике з'єднання. За мужність і героїзм, виявлені в боротьбі з фашистськими загарбниками, удостоєний у 1944 році звання Героя Радянського Союзу, нагороджений кількома орденами й медалями», — ось що тепер можна прочитати про нього в довіднику «Письменники Радянської України» за 1976 рік.

А тоді, двадцять сім років тому, такого довідника ще не було, сам він, як усі по-справжньому хоробрі люди, розповідати про себе не любив і не любить, проте ми й так знали його і встигли полюбити за «Тимофія Шашла» й «Тасмницю Соколиного бору», за чуйність, яку він виявляв до нас, молодих, працюючи відпові-

дальшим секретарем правління СПУ. І коли в листопаді 1950 року відкрилася в Херсоні нарада молодих письменників Півдня України в зв'язку з початком будівництва Каховської ГЕС та каналів, ми з цікавістю новачків і з професійним захопленням майбутніх письменників шанобливо вдивлялися у риси облич визначених майстрів літератури, що приїхали з Києва керувати тією нарадою. Були там Василь Минко, ще тоді безвусий, кучерявий і гарний до біса; Юрій Дольд-Михайлик, рухливий, з гарячими чортенятами в сірих очах, що так і палахкотіли іронією, сміхом, якимсь молодецьким запалом; поважний і суворий Андрій Трипільський, елегантно одягнений, інтелігентний критик і літературознавець; скромний і тихий Петро Дорошко — задумливий і мрійливий — від нього ще мовби відлунювала далечінь Заполяр'я і Кольського півострова, звідки він щойно повернувся. Був там і Микола Шеремет, усміхнений, готовий подати руку молодому, здатний на жарт і на добру бесіду. І був же там Збанацький, чомусь без Золотої Зірки Героя (мабуть, щоб не пригнічувати нас своєю знаменитістю), врівноважений, певний, спокійний, як сама та осінь п'ятдесятого року. Він очолював ту групу київських майстрів літератури, фактично керував і нарадою письменників Півдня України, але керував так уміло й непомітно, наче й не очолював нічого і не керував нічим, а все ніби робилося само собою. З усіма однаково рівно був привітним, сердечним — чи з маститим своїм колегою — киянином, чи з кожним з нас — початківців. Шанобливість до кожного, як я пересвідчувався потім не раз, була визначальною рисою його характеру: Збанацький в кожному бачить насамперед людину, а кожна людина для нього — це особистість, що заслуговує беззастережної поваги. Може, саме за це ми його любимо й поважаємо постійно й невпинно, обирали його секретарем парткому, обираємо на кожному з'їзді секретарем чи заступником голови правління, а як створилася Київська обласна письменницька організація, так само одностайно обрали його своїм головою, віддавши йому свої голоси і свої симпатії, бо навряд щоб серед чотирьохсот письменників-киян знайшлася більш придатна й підходяща кандидатура.

Мабуть, оте вчителювання замолоду визначило його чуйність і уважність до молодших своїх колег і това-

ришів. Мабуть, оте нелегке командування партизанським загоном, а потім з'єднанням в умовах запеклої боротьби з фашизмом на сплюндрованій українській землі виробило в ньому несхибність в оцінці людських якостей, таких, як відданість партії, як щирість та здатність до самозречення в ім'я загальної нашої справи. Кожному чесному й здібному початківцеві він подасть руку допомоги, знайде добре і слушне слово підтримки товаришеві в скрутну хвилину, застереже від помилки, але й інше слово — безкомпромісне і суворе — завжди знайдеться в нього для тих, хто збочить, хто ступить на манівці з головного нашого шляху, і тут вже Збанацький не схибить, буде твердим і навіть неблаганним. Причому все буде висловлено у вічі, без вагань і без перепошень — теж риса суворой його партизанської молодості, якій немає ціни і понині, в епоху загостреної класової та ідеологічної боротьби, відгомін якої вряди-годи сягає і нашого письменницького середовища.

Такий він є, наш Збанацький, таким його знаємо тепер у літературному нашому житті й побуті. Принциповий і ласкавий водночас, лагідний з друзями і суворий та непримиренний з недругами. Завжди зібраний і підтягнутий, завжди націлений на найголовніше в партійному житті нашої Спілки і в літературному процесі. Уявити Спілку без нього, без його активної й принципової участі в роботі всіх її ланок без винятку просто неможливо. А він же не сидить за столом у своєму кабінеті голови Київської обласної організації. Не дуже часто заставали його й за столом заступника голови правління, чи секретаря Спілки письменників України, чи й за столом секретаря парткому, коли він очолював партком. Постійні й живі зв'язки не пориває він з рідною Чернігівщиною і далекою Чувашією, де його зустрічають не як гостя, а як друга і побратима: Чувашія славить його за те, що він обезсмертив її співця й революціонера, написавши роман «Сеспель». Об'їздив Юрій Оліферович і найвіддаленіші куточки Радянського Союзу, всі братні республіки, беручи участь у Декадах братніх літератур. Побував і за океаном у складі делегації Української РСР на сесії Організації Об'єднаних Націй. І, знаючи про це, дивуєшся, як багато він встиг написати. Варто згадати його численні книжки, щоб цей подив поставав раз у раз поруч

з добрим здивуванням: як багато людина може встигнути за своє життя, працюючи на громадській і партійній роботі. Добрий взірець для молодих, та й не тільки молодих письменників! Могутня працездатність, внутрішня самодисципліна, націленість на найактуальніші теми сьогодення характеризують Збанацького.

За роман «Малиновий дзвін» він удостоєний звання лауреата премії ім. Миколи Островського, а за роман «Хвилі» — Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка.

Поміж усіма цими клопотами й обов'язками, у перервах між літературною роботою Юрій Оліферович віддає багато сил і творчої енергії роботі в кіно. На кіностудії ім. О. П. Довженка за його сценаріями екранізовано повісті «Між добрими людьми», «Морська чайка» та «Курячий бог», а нещодавно — «Таємниця партизанської землянки».

Сьогодні легко й гарно писати про Збанацького, бо є що сказати про нього людям, є чим порадуватись у його доробку. А тоді, восени 1950 року, всі його книжки, всі події та образи людей були ще в ньому, в його серці, в його уяві, і, переповнений майбутніми світами своїх книг, він ніби світився тим багатством краси людської і життєвої, що переповнювала його, що визривала в його душі, билася й нуртувала там, у творчих його надрах. І коли на великому вечорі в Херсонському педінституті, яким, власне, відкривалася та нарада, Юрій Оліферович вийшов на трибуну, все те, що він колись напише, полилося у душі людям з прекрасної новели «З відрами вповні», яку він прочитав, хвилюючись і гостро переживаючи всі її перипетії: новела була написана щойно, і, читаючи, він ніби творив її заново.

У яскраво освітлений і затишний актовий зал, забитий студентською молоддю й викладачами, увірвалася глуха й тривожна ніч окупації, забуте й покинуте село на дніпровському березі, окуповане німецько-фашистськими завойовниками, стоптане танковими траками й кованими чобітьми фельджандармів, старост і поліцаїв. Двом партизанським розвідникам з фіктивними документами довелося провести ту ніч у хаті старости, де їх, прийнявши за німецьких лакуз, поїли самогоном, частували салом і печенею, і тільки донька старости, десятикласниця-комсомолка, з ненавистю глипала на них, осуджуючи й проклинаючи їх разом з своїм

батьком-запроданцем та його підручними-поліцаями. І як же їм, нашим розвідникам, хотілося сказати тій чистій, як сльоза, дівчині-комсомолці, що вони не за-проданці, що, ризикуючи життям, борються за Радянську владу. Як хотілося похвалити її за те, що не прийняла батькову віру, що готова боротися з ворогами, лишилася комсомолкою і радянською патріоткою, будучи дочкою старости, але вони не мали права цього зробити, щоб не порушити конспірації.

Гірко і тяжко було їм почувати на собі її палахкотючі, сповнені ненависті і зневаги погляди чистої душі, такої рідної і до болю милої нашої дівчини у лігві ворогів-запроданців, до яких вона зарахувала і їх. Цілу ніч вони обоє не могли заснути, бо то була одна з перших ночей у їхньому чесному житті, коли вони змушені були прикидатися ворогами і зносити на собі весь праведний і священний гнів рідних радянських людей, їхню ненависть і презирство. Так тонко, глибоко й правдиво міг написати тільки той, хто сам все це пережив, відчув, перестраждав. Тільки власний досвід дозволив письменникові передати найтонші психологічні нюанси героїв, всі невловні й дивовижно трепетні деталі тієї ночі, кожен душевний порух дівчини, складний внутрішній світ наших розвідників, їхні думки й настрої.

А коли вранці вони виходили з двору старости, у воротах їм зустрілася та сама дівчина з відрами вповні на гнучкому коромислі. Стала осторонь і дивилась на них з тією самою неприхованою ненавистю, яка викликала в їхніх серцях таку ніжність і вдячність до дівчини, що й висловити її важко, якби навіть можна було.

Я не читав більше тієї новели. Але, почута двадцять сім років тому в актовому залі Херсонського педінституту, лишилась вона в моєму серці й пам'яті як один з кращих зразків нашої новелістики, як свідчення великого й самобутнього таланту Юрія Збанацького. Тому все, що з'являлося потім з-під його пера і що я прочитував негайно ще в журналах, не дивувало, а тільки радувало: після тієї новели я знав, що він саме так і напише — багато і гарно!

Лишившись самотнім після відступу наших армій, після пограбування всіх партизанських баз, потаємних і задалегідь замаскованих в лісі складів зброї, продо-

вольства та обмундирування, як терпеливо й настійливо шукає він спільників на розгромленій Остерщині, що аж кишіла тоді поліцаями, жандармами й есесівцями. Як тяжко й послідовно, терплячи незносні злигодні, відновлює він, колишній працівник райкому і заврайвно, порушені війною й окупантами зв'язки з своїми людьми, як мудро поводить з старостами й поліцаями, знаючи, що серед падлюк і запроданців неодмінно є й чесні радянські люди, змушені з примусу чи з розрахунку піти на службу до окупантів, щоб хоч в такий спосіб уникнути смерті, а головне — врятувати побільше своїх людей від концтаборів, від в'язниць і розстрілів. Такі знаходилися, і на них потім спиралися учасники підпілля, а згодом і партизанські загони користувалися їхньою допомогою і підтримкою. Розкладаючи старост і поліцію зсередини, можна було здійснити встановлення Радянської влади в деяких селах Остерщини, але на яку небезпеку наражався молодий підпільник! Тільки велика віра в свій народ спонукала його до таких дій.

Від сторожки до сторожки в найглухіших лісових нетрях спочатку сам, потім з трьома найвірнішими друзями-партизанами ходить, залишений райкомом для підпільної роботи майбутній командир партизанського з'єднання, рекогносцируючи місцевість, шукаючи найзручнішого розташування, збирає відомості про ворожі гарнізони, управи. Потім від села до села, розшукуючи залишених у підпіллі комуністів, просто чесних радянських людей. А потім бої з фашистами, смерті й провали, розстріляні й спалені живцем цілі села і болото Видра, в якому загнаний карателями загін відсиджувався вісім днів, оточений з усіх боків, але Збанацький вижив. Вижив ніби спеціально, щоб про все це розповісти людям.

І він розповів про людські подвиги й страждання в багатьох своїх творах, які не варто перелічувати, бо їх всі знають.

В останньому романі він написав: «Ми вийшли не в легенди. Ми вийшли з життя, з рідного народу. З його найглибших глибин».

Цим сказано все.

Коли вдумуєшся в долю старшого товариша й пригадуєш все його життя, здається, що Збанацький прийшов у літературу з відрами вповні. Одне відро впов-

нене талановитими творами, друге — не менш талановитою громадською й партійною роботою в Спілці письменників України.

З відрами вповні йде Юрій Оліферович серед нас і далі — в довгий та сонячний день нашої дійсності, і люди з вдячністю питимуть з тих відер його роблящого таланту.

З М І С Т

Милі мої, близькі й далекі. <i>Замість передмови.</i>	5
Шпарке літо. <i>Етюди.</i>	10
Теплі дощі. <i>Етюди.</i>	24
Дядько Іван. <i>Оповідання.</i>	29
Ковальчук. <i>Оповідання.</i>	35
Дикі гуси... <i>Оповідання.</i>	43
Батько. <i>Оповідання.</i>	48
Академік. <i>Оповідання.</i>	54
Така, як тисячі інших. <i>Оповідання.</i>	75
З доріг осені. <i>Етюди.</i>	84
Любов моя, Росіє! <i>Етюд.</i>	94
Пам'ять. <i>Оповідання.</i>	102
Було три брати... <i>Оповідання.</i>	111
Тиша. <i>Етюд.</i>	116
«Увімкніть ліхтарі». <i>Етюд.</i>	119
«Ячейка». <i>Оповідання.</i>	121
«Джамайка». <i>Новела.</i>	129
Славко Стрижак. <i>Оповідання.</i>	134
Етюди про Донбас.	142
Жду тебе на островах. <i>Повість.</i>	175
Тургенєв. <i>Етюд.</i>	215
Над милою Россю. <i>Етюд.</i>	218
Сліди. <i>Етюд.</i>	220
Головко. <i>Етюд.</i>	228
Іван Юхимович. <i>Етюд.</i>	237
Сад. <i>Етюд.</i>	242
Йому снилися леви. <i>Етюд.</i>	245
Гончар. <i>Етюд.</i>	260
Про одного з нас. <i>Етюд.</i>	269
З відрами вповні. <i>Етюд.</i>	279

Александр Александрович Сизоненко

ХЛЕБ С РОДНОГО ПОЛЯ

Повесть, рассказы, этюды

Издательство «Радянський письменник»

(На українском языке)

Редактор Я. В. Гончарук
Художник В. Б. Лопарев
Художній редактор Н. В. М'яковська
Технічний редактор О. К. Бищенко
Коректор Л. П. Яблонська

Информ. бланк № 703

Здано на виробництво 12. 05. 78

Підписано до друку 25. 07. 78

БФ 34321. Формат 84×108¹/₃₂. Папір № 2

Шкільна гарнітура. Високий друк. 9 фіз.-друк. арк.,

15,12 ум. друк. арк., 14,17 обл.-вид. арк.

Тираж 30 000. Зам. 735-8

Ціна 1 крб.

«Радянський письменник»,

Київ, бульвар Лесі Українки, 20.

Львівська книжкова фабрика «Атлас» республіканського
виробничого об'єднання «Поліграфкнига»
Держкомвидаву УРСР, Львів, Зелена, 20.

С34

Сизоненко О. О.

Хліб з рідного поля. Повість, оповідання, етюди. К., «Рад. письменник», 1978.

285 с.

До збірки увійшли повість, оповідання, етюди. Йдеться в них про людей, серед яких письменник ріс, з якими працював на заводі й понині не пориває зв'язків. Читача зацікавить пригодницька повість, в якій розповідається про незвичайне кохання. У книзі відтворено й події минулої війни, сьогоднішні турботи трударів. Уміщено також етюди про письменників різних поколінь.

С $\frac{70303-114}{M223(04)-48}$ БЗ-7-17-78

У2

1 крб.

